

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

e-ISSN: 2822-4949

Cilt: 3 Sayı: 2 (31 Aralık 2024)

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

e-ISSN: 2822-4949

Volume: 3 Issue: 2

(31 Aralık 2024)

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ – DARÜŞŞİFA
JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 3, Sayı: 2 (31 Aralık 2024) - Volume:3 Issue: 2 (31 December 2024)

Periyot: Yılda 2 Sayı (30 Haziran & 31 Aralık)

Period: Biannually (30 June & 31 December)

Yazışma Adresi | Contact Address

info@dasitad.com | <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Yayın Dili-Language of Publication

Türkçe & İngilizce-Turkish & English

Yayıncı - Publisher

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0
Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research is licensed under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ | DARÜŞŞİFA
JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

orcid.org/0000-0002-7558-7382

EDİTÖR YARDIMCILARI | ASSISTANT EDITORS

Doç. Dr. Talip Demir/ <https://orcid.org/0000-0003-0030-9481> (Şırnak Üniversitesi/ Türkiye)

Dr. Edip Akyol / <https://orcid.org/0000-0003-0757-216X> (İstanbul Üniversitesi/Türkiye)

Dr. Elif Kübra Aslandoğdu/ <https://orcid.org/0000-0001-9191-5502> (Hitit Üniversitesi/Türkiye)

İsa Yavuz/orcid.org/ <https://0000-0002-2290-2561> (Diyanet İşleri Başkanlığı-Türkiye)

Eda Karakış / <https://orcid.org/0000-0002-6589-4653> (Hitit Üniversitesi/ Türkiye)

Furkan Kül / <https://orcid.org/0009-0001-9087-470X> (Hitit Üniversitesi/ Türkiye)

ALAN EDİTÖRLERİ | FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR, Tarih, Bilecik Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Veli ATMACA, Hadis, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Esra ATMACA, İslam Tarihi, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Uzm. Dr. Eren AKÇİÇEK, Tıp, Ege Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İlyas UÇAR, İslam Tarihi, Amasya Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nagehan BAYSAL, Tıp, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. Üyesi Osman AYDIN, Hadis, Hitit Üniversitesi, Türkiye

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Öğr. Gör. Şahin BAL, Arapça, Hitit Üniversitesi, Türkiye orcid.org/0000-0002-2326-4530

Meliha YEKELER, Türkçe Hitit Üniversitesi, Türkiye orcid.org/0000-0001-8975-1748

Elif Akyol/İngilizce / Anadolu Üniversitesi İngilizce Öğretmenliği

Darüşşifa İŝlam Tıbbı Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu
yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in Journal of Islamic Medical
History Research belongs to the authors.

YAYIN KURULU | EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Esin Kâhya, Biruni Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Nil Sarı, İstanbul Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İlder Uzel, Çukurova Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Ayşegül D. Erdemir, Maltepe Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Acıduman, Ankara Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Hasan Basri Çakmak, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Abdülhalik Bakır, Bilecik Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu, İstanbul Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Kadir Gürler, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Veli Atmaca Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Süleyman Gezer, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Selim Türcan, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Şeker, Uşak Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Enbiya Yıldırım, Ankara Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Sami Kılıç, Fırat Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İsmet Eşer, Ege Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Bıyık, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Kemal Polat, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kırgızistan

Doç. Dr. Ali Yüksek, 19 Mayıs Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, The Russian Academy of Sciences Rusya

Prof. Dr. Mensur Nuredin, International Vision Üniversitesi Makedonya

Doç. Dr. Husein Rizai, Kalkandelen Üniversitesi Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Elnura Azizova, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycan

Doç. Dr. Bakıt Murzaraimov, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Kırgızistan

Doç. Dr. Bahattin Keleş, Şırnak Üniversitesi Türkiye

Doç. Dr. Hasan Erbay, Afyon Kocatepe Üniversitesi Türkiye

HAKEM KURULU

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yılda iki kez yayımlanan (30 Haziran-31 Aralık) hakemli bir dergidir.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is a peer-reviewed academic journal issued twice a year (30 June - 31 December).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Din, Felsefe, Tarih öncelikli olmak üzere Sosyal ve Beŝerî Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmalarını yayımlar.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research, publishes academic studies primarily in the fields of Religion, Philosophy, History and Social Sciences.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research does not charge any article submission, processing charges, and printing charges from the authors.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is Open Access (CC BY NC).

Dergimizim tarandığı indeks ve veri platformları ŝunlardır:

The index and data platforms where our journal is scanned are as follows:

1. DOAJ: Directory of Open Access Journals
2. EBSCO - Historical Abstracts
3. EBSCO - Central & Eastern European Academic Source
4. ProQuest | Ulrich's Periodicals Directory
5. ERIH PLUS
6. J-GATE
7. İdealonline
8. İSAM
9. WorldCat
10. BASE (Bielefeld Academic Search Engine)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ | DARÜŞŞİFA
JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 3, Sayı: 2 (31 Aralık 2024) - Volume:3 Issue: 2 (31 December 2024)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

EDİTÖRDEN | FROM EDITOR

ARAŞTIRMA MAKALELERİ | RESEARCH ARTICLES

Hekim ve Mütercim Huneyn b. İshak 56
Physician and Interpreter Hunayn b. Ishaq
Mahmut ESMER

ez-Zehrâvî 'ye Göre Kırıklar Tedavisi 76
Treatment of Fractures According to Al-Zahrawi
Maram HALİLOĞLU

Karanlık Oda Teorisi ve Müslümanların Bu Sürece Katkıları 92
Camera Obscura Theory And The Contribution Of Muslims To This Process
Nadir KARAKUŞ

Kurgan' dan Türbeye, Türklerde Kadın Anıt Mezarları 109
From Kurgan to Tomb, Monumental Women's Tombs in the Turks
Rumeysa KARAKAŞ TAHİROĞLU

KİTAP İNCELEMESİ | BOOK REVIEW

Esra Yıldız, Şer'iyeye Sicillerinin Tıp Tarihi Açısından Önemi: Osmanlı Devleti'nde Sağlık Çalışanlarının Terekeleri 146
Esra Yıldız, The Importance of Sharia Records in Terms of Medical History: The Estates of Healthcare Workers in the Ottoman Empire Osman ATEŞ

ÇEVİRİ MAKALE | TRANSLATION ARTICLE

Eski İran'da Öncü Hekimlerin Böbrek Hastalıklarına İlişkin Eserlerinin Eleştirel Bir İncelemesi 153
A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in Ancient Iran
Melek DEMİR - Edip AKYOL

Değerli Araştırmacılar,

Dergimizin altıncı sayısı olan Aralık 2024 sayısını da birbirinden değerli çalışmalarla yayınlamış olmaktan dolayı büyük mutluluk duyuyoruz. Amacımız bu alanda yapılan nitelikli akademik çalışmaları, yine bu alanda nadir olan dergimizde bir araya getirmektir. Türk İslam Medeniyeti döneminde sağlık ve tıp alanına dair tüm çalışmaların bir arada bulunabileceği dergimiz, bu alanın canlandırılması ve yeni akademik çalışmalara ışık tutması açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır.

Derginin hayata geçirilmesi ve altıncı sayısının yayınlanması süreci bizim için çok değerli. Kısa süre önce başladığımız yayına altıncı sayıyı da aynı şevkle çıkardık. Bize olan güveninizi boşa çıkarmamak için gayret sarf ettik. Gerek editöryal ekibin canla başla ve heyecanla çalışması, gerekse yayın kurulumuzda yer alan değerli bilim insanlarının dergiye olan inancı ve destekleri, en az derginin yayınlanması kadar mutluluk verici idi. Bu vesileyle, editorial ekibimize ve yayın kurulundaki değerli bilim insanlarına teşekkür ediyorum.

Dergimizin kapağında yine Editör Yardımcımız ve kıymetli müzehheb Meliha Yekeler'in "Hicret" adlı çalışmasıyla çıkıyoruz. Bu kıymetli sanat eseri için kendisine teşekkür ediyoruz. Aralık 2024 sayısında 4 araştırma makalesi, 1 kitap incelemesi ve 1 çeviri makale olmak üzere 6 makale yer almaktadır. Haziran 2025 sayısında bu çalışmaların yenileriyle karşınızda olmaya hazırlanıyoruz.

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE / EDITÖR

Dear Researchers

We are very happy to have published the sixth issue of our journal, December 2024, with full and valuable studies. Our aim is to bring together qualified academic studies in this field in our journal, which is also rare in this field. Our journal, where all studies on health and medicine related to the period of Turkish-Islamic Civilization can be found together, will fill a big gap in terms of reviving this field and shedding light on new academic studies.

The process of bringing the journal to life and publishing the sixth issue is very valuable to us. With the same enthusiasm, we published the sixth issue of the publication that we started a short time ago. We have made every effort not to disappoint your trust in us. Both the hard work and enthusiasm of the editorial team, and the belief and support of the valuable scientists in our editorial board were at least as pleasing as the publication of the journal. I would like to take this opportunity to thank our editorial team and the valuable scientists in the editorial board.

We are on the cover of our journal with the work of our Deputy Editor and valuable museum writer Meliha Yekeler, titled "Hicret". We thank him for this precious work of art.

The December 2024 issue contains 6 articles, including 4 research articles, 1 book review, and 1 translated article. In The June 2025 issue, we are getting ready to be with you with the new ones of these works.

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE / EDITOR

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

ISSN: 2822-4949 / (Aralık / Dec 2024) 3/2

Hekim ve Mütercim Huneyn b. İshak
Physician and Interpreter Hunayn b. Ishaq

MAHMUT ESMER

İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktor
İstanbul University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Ph.D.

İstanbul, Türkiye

mahmut.esmer@hotmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-5754-2189>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15 Mayıs 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 24 Haziran 2024

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2024

ATIF/CITE AS

Esmer, Mahmut "Hekim ve Mütercim Huneyn b. İshak" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi
Araştırmaları Dergisi, (Aralık / Dec, 2024) 3/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal
içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Physician and Interpreter Hunayn b. Ishaq

Abstract

To understand the medical advancements and translation movements of the Abbasid period, it is essential to recognize the prominent figures of that era. These individuals played a pivotal role in guiding scientific activities through their contributions and influence on scientific progress. Their works, writings, and ideas provide valuable insight into the overall character and scientific essence of the period. Thus, in order to comprehend the peak of medical science and the translation movement during the Abbasid era's scientific development process, we felt the need to examine the distinguished scholar Hunayn ibn Ishaq. In this context, our study will begin by briefly discussing the city of Hira, where Hunayn, an important physician and translator, lived and was educated.

Keywords: History of Islam, Abbasid period translation movement, Abbasid period Islamic medicine, Hira, Hunayn ibn Ishaq.

Hekim ve Mütercim Huneyn b. İŝhak

Öz

Abbâsî döneminde gerçekleşen tıp alanındaki gelişmeleri ve tercüme hareketlerini anlamak için o dönemde öne çıkan kişileri tanımak oldukça önemlidir. Bu kişiler, söz konusu dönemdeki bilimsel gelişmelere olan katkıları ve gelişmelerdeki rolleriyle adeta bilimsel faaliyetlere yön vermişlerdir. Onların çalışmaları, eserleri ve düşünceleri söz konusu dönemin genel karakterini ve bilimsel mahiyetini anlamamıza yardımcı olacaktır. Dolayısıyla Abbâsî dönemi bilimsel gelişim sürecinde tıp ilminin ve çeviri hareketinin zirve noktasının anlaşılması için mütebahhir bir âlim olan Huneyn b. İŝhak'ı araştırma gereği hissettik. Bu bağlamda, araŝtırmamızda önemli bir tabip ve mütercim Huneyn'in yaşadığı ve yetiştiği Hîre ŝehrinden kısaca bahsederek konuya başlayacağız.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Abbâsî dönemi çeviri hareketi, Abbâsî dönemi İslam tıbbı, Hîre, Huneyn b. İŝhak.

Giriş

şehir, bir bireyin yaşamını ŝekillendiren mihver faktörlerden biridir. Fiziksel, sosyal, kültürel ve ekonomik unsurları, insan davranışlarını, tutumlarını ve biliŝsel durumunu önemli ölçüde etkiler. Bundan ötürü bilim insanının dünyaya geldiği ve yaşadığı şehir, yetişmesi ve gelişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Başka bir ifadeyle her ne kadar şehrin bânisi birbirine toplumsal bağlarla merbut olan insan olsa da şehir, zamanla içinde yaşayan insanı üreten, onun zihin dünyasını kurgulayan, yaşamını biçimlendiren

bir fâile dönüşür.¹ Nitekim şehirler sadece fiziksel mekanlar değil, aynı zamanda bireylerin kimliklerini ve toplumsal yapılarını inşa eden dinamik varlıklardır. Dolayısıyla Huneyn b. İshak'ın hayatını daha iyi anlamak için doğduğu muhiti göz önünde bulundurmamak önem arz etmektedir. Bunun için de Huneyn'in dünyaya geldiği ortam olan Hîre şehrinin ilmi hayatından kısaca söz etmek gerekir.

Hîre şehri, Irak'ın batı tarafında, Kûfe yakınlarında günümüz Necef şehrinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Çağdaş araştırmacılar, isminin Süryânîce bir kelime olan ve ordugâh anlamına gelen hirtâ kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Şehrin kuruluşu hakkında ise kaynaklarımızda çeşitli mitolojik hikayeler bulunmaktadır. Buna göre Hîre'nin kuruluşu II. Nebukadnezar (Buhtunnasr)² dönemine dayandırılmaktadır.³ Buna karşın çağdaş tarihçiler Hîre şehrinin ilk defa miladi 240 yılında Sâsânîlerin verdiği kral unvanıyla burada devlet kuran Hîrelilerin başşehri ve büyük bir ticaret merkezi olarak tarih sahnesine çıktığını ileri sürmektedirler.⁴

Huneyn b. İshak'ın doğduğu ve yaşadığı Hîre'nin ilmi hayatı, onun bilgiye olan ilgisini ve bilimsel çalışmalarını teşvik etmiştir. Şehirdeki kütüphaneler, okullar ve ilim meclisleri, Huneyn'in eğitimine ve entelektüel gelişimine büyük katkılarda bulunmuştur. Ayrıca, Hîre'deki bilim insanları ve düşünürler, Huneyn'in düşünce yapısını ve araştırma yöntemlerini etkilemiştir. Nitekim Hîre şehri Huneyn b. İshak'ın yetiştiği dönemde Grek bilim geleneğini sürdüren ve İslam coğrafyasının önemli bilim merkezlerinden biriydi.⁵

İslam kaynakları, İslam tarihinin ilk dönemlerinde Hîre'de birçok eğitim-öğretim faaliyeti sağlayan manastır ve kilisenin bulunduğunu ve bunların sayılarının yaklaşık elli kadar olduğunu nakletmektedir.⁶ Bu mahfillerde, Asurlulardan ve Babillerden miras kalan ilmî eğitim gören öğrencilere aktarıyordu⁷. Burada astronomi, felsefe, kutsal kitapların tefsiri, müzik, şiir, tıp ve dini ilimlerle birlikte Grekçe, Arapça ve Süryânîce filoloji öğretimi yapılmaktaydı. Ayrıca bu eğitim kurumlarında o dönemde kaynak olarak kullanılan ve okutulan kitaplardan oluşan büyük kütüphaneler vardı⁸. Grekçe ve Arapça dil eğitiminin olması zamanın Grekçe tıp literatüründen çeviriler yapılmasına olanak sağlamıştır.⁹ Yine Grek felsefesinin temel kaynaklarının çevirisi ve tedrisi Hîre'nin manastırlarında gerçekleşmiştir. Örnek olarak Hîre

* Bu makaleyi doktora tezimden oluşturdum.

¹ Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Horasan'ın Bilim Merkezi: Merv* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2016), 7.

² Milattan önce 605-562 yılları arasında hüküm süren, Yahuda Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleyman Mâbedi'ni yakıp yıkan Bâbil kralı.

³ Tâberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târihü't-Taberî: târihü'r-rusül ve'l-mülûk*, I-XI, thk., Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, (Beyrut, Darü'l-Ma'rife, 1967) 1/558.

⁴ Cevad Ali, *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, I-XX, (Beyrut; Darü's -Sâkî, 2001), 7/15.; Abdulhalik Bakır, *el-Hîre*, 47.

⁵ Gutas, Dimitri, Yunanca Düşünce, *Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça çeviri hareketi ve erken Abbasi toplumu*, trc. Lütfü Şimşek (İstanbul; Kitap Yayınevi, 2003), 26.

⁶ Abdulgani, Arif Ahmed, *Târihü'l-Hîre fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, (Şam: Darü'l-Kinan1993), 347.

⁷ Arif Ahmed Abdulgani,, *Târihü'l-Hîre fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, 347.

⁸ Şabüştî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 388/998), *ed-Diyarat*, Thk. Korkis Avvad (Bağdat: Matbaatü'l-Maarif, 1966) 39.

⁹ Kazancı, Fuad Yusuf, *Usulu's-Sakafetü's-Süryani fi Biladi Beyne'l-Nehreyini* (Bağdat: Darü's-Şuuni's-Sekafiyeti'l-Amme2010), 135.

Mitranlığı yapan ve aynı zamanda filozof olan Abdu Yesu' İslam'dan önce Grekçeden Arapçaya çok sayıda mantık ve felsefe kitabının çevirisini yapmıştır. Çevirisi yapılan kitaplar medreselerde okutulmuştur.¹⁰

Bahsettiğimiz bu ortam Huneyn'in de müntesibi olduğu hem ilmî hem de dinî bir cemaat olan 'Ubbadların mirasıdır. Nitekim Hîre şehrinin tebaası içerisinde en kültürlü grubu olan 'Ubbadlar, ilmî faaliyetlerde önemli bir etkiye sahip olmuşlardır¹¹. Zira Hîre'de açtıkları mahfillerde çeşitli dil ve alanlarda eğitim faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu faaliyetlerin sağladığı imkânlarla, Yunan felsefesinin farklı dillere aktarılmasında da etkili olmuşlardır. Özellikle Yunancadan tıp ve felsefe alanlarında çeviriler yapmışlardır¹². 'Ubbadlar, yeni Eflatuncu düşünceden ve Helenistik kültürden etkilenmiş ve bu kültür ile Arap dünyası arasında bir köprü vazifesi ifa etmişlerdir. Dahası görüşleri Arabistan'ın diğer bölgelerinde yankı uyandırmıştır¹³. Bu grup Hıristiyan Nasturî mezhebinin Araplar arasında yayılmasında da önemli bir rol oynamıştır¹⁴. Yine Kûfe'de ortaya çıkan inziva ve tasavvuf yaşamında 'Ubbadların etkisi olduğu kabul edilmektedir.¹⁵

Sonuç olarak, Hîre eğitim-öğretim merkezlerinin Abbâsî döneminde tezahür eden İslam medreselerine temel ve örneklik teşkil ettiği söylenebilir. Zira bu merkezlerde yukarıda ifade ettiğimiz gibi okuma-yazma, temel cebir bilgileri, teoloji, tıp, felsefe, filoloji, zooloji, eczacılık ve bunların temel kaynaklarının çeviri faaliyetleri Abbasîlerin desteği ve himayesiyle sürdürülmüştür.¹⁶

Huneyn b. İshak

Huneyn b. İshak, 194/810 tarihinde bir eczacı babanın çocuğu olarak Hîre şehrinde dünyaya gelmiştir. Künyesi Ebu Zeyd Huneyn b. İshak el-'Ubadî'dir.¹⁷ Ailesi Hîre'de yaşayan Nesturî mezhebine mensup olan ve kendilerine 'Ûbbad denilen Hıristiyan bir ailenin çocuğu olmasından dolayı 'Ubadî nisbesiyle anılmıştır.¹⁸ Hîre'de yerleşmiş Hıristiyanlığı benimsemiş olan çeşitli kabilelere mensup Araplar, putperest Araplardan ayırt edilmek için kendilerini 'Ûbbad olarak tanımlamışlardır.¹⁹ Bu zümreye mensup olan Huneyn'in babası dönemin saygın ilimlerinden eczacılıkla iştigal etmiştir. Ancak Huneyn'in babası İshak hakkındaki veriler oldukça sınırlıdır. Kaynaklarımız, yalnızca İshak'ın ismi ve yaptığı işle ilgili bilgileri sunmaktadır.²⁰ Diğer aile fertlerine gelince kaynaklarımız onun annesi veya kardeşlerinden söz etmemektedir. Ancak yeğeni ve aynı zamanda talebesi olan Hubeyş'ten bir kız kardeşinin olduğunu anlıyoruz.²¹

¹⁰ Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevilikten Hadariliğe Kûfe*, (Ankara; Ankara Okulu Yayınları, 2015),199.

¹¹ Nafia, Muhammed Mebruk, *Tarihu'l-Arab: Asru ma Kable'l-İslam*, (Kahire: y.y., 1948), 97.

¹² el-Cuburî, İbrahim Muhammed Ali, *Merakiz el-Hayeti'l-Fikriyye fi'l-Hire Kable'l-İslam*, Mecelletü't-Terbiye ve'l-İlm, 2012: 80-115, S. 87.

¹³ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 198.

¹⁴ Muhammed Mebruk Nafia, *Tarihu'l-Arab: Asru ma Kable'l-İslam*, 97.

¹⁵ M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe*, 198.

¹⁶ Fuad Yusuf Kazancı, *Usulu's-Sakafetü's-Süryani fi Biladi Beyne'l-Nehreyni*, 134

¹⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibbâ*, 257.

¹⁸ İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddin Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248), *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, nşr., İbrâhîm Şemseddin (Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 133.

¹⁹ İbnü'l-Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 133.

²⁰ Semrai, Kemal, *Muhtasaru fi Tarihi't-Tibi'l-Arabi*, I-II, (Beyrut, Darü'n-Nidal, 1990), 1/ 376.

²¹ Muhammed Ali Zerkân, *Huneyn b. İshak: Şeyhü'l-Mütericimini'l-Arab*, el-Arabî, 1983/1: sayı 192, 131-135, 131.

Huneyn, hayatının ilk döneminde Hıristiyan teoloji eğitimini almıştır. Hatta bu eğitimi başarı ile tamamlayan kişilere giydirilen ve “Zinâr” adı verilen cübbeyi giymeyi hak ettiği ifade edilmektedir.²² Aynı zamanda dinî eğitiminin gerekliliği olarak Süryânîceyi iyi bir şekilde öğrenmiş olmalıdır.²³ Zira o dönemde Nesturî mezhebinin temel itikadî metinleri Süryânîce idi. Dolayısıyla o dönemde Hîre’de Hıristiyanlığı benimseyenlerin özellikle de din adamlarının Süryânîceyi iyi bildiğini söylemek yanlış olmaz.²⁴ Hatta O’Leary, Huneyn b. İshak’ın küçükken Süryânîce konuştuğunu ve ancak belli bir yaşa gelince yaşadığı muhitten dolayı Arapçayı öğrenmek zorunda kaldığını ifade etmektedir.²⁵

Huneyn b. İshak, babasının mesleğinden etkilenerek tıp eğitimine yönelmiştir. Zira yetiştiği ortam bilgi ve marifet elde etme duyarlılığını kazanmasına etki etmiştir. Böylece henüz küçük yaşta olmasına rağmen ilim elde etmeye ve ilim meclislerine katılmaya özen göstermiştir.²⁶ Bunun yanı sıra ailesinin onun eğitimine önem verdiği ve tabip olmasını istediği ifade edilmektedir.²⁷ Ahmed Emîn, babasının onun tıp eğitiminin alt yapısını oluşturduğunu söylemektedir.²⁸ Ailesinin desteği ve teşvikleriyle Huneyn’in henüz on iki yaşlarında iken dönemin ilim ve kültür merkezi Bağdat’a ilim tahsili için gittiği bilgisi verilmektedir. Burada Cündişâpûr’da eğitim almış bir hekim olan Ebû Zekerıyyâ Yûhannâ b. Mâseveyh’in (ö. 243/857) rahle-yi tedrisinde tıp dersleri almaya başlamıştır.²⁹ Buna karşın Huneyn b. İshak’ın, Yuhannâ b. Mâseveyh’in Cündişâpûr’da ilim meclisine katıldığı da ifade edilmektedir.³⁰ İbn Mâseveyh’in ilim meclisinde tıp alanında dönemin en geniş ve ileri düzeyde bir eğitim verildiği belirtilmektedir.³¹ Dolayısıyla Huneyn’in Bağdat’ta mı yoksa Cündişâpûr’da mı İbn Mâseveyh’in meclisine katıldığı konusunda iki farklı görüş ileri sürülmektedir. Bu iki görüşü değerlendirecek olursak Bağdat’ta katıldığına dair görüşün daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Zira İbn Mâseveyh’in doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, Halife Hârûnürreşîd döneminde (786-809) Bağdat’ta doğduğu tahmin edilmektedir. Babası, Cündişâpûr bimaristanında eczacı olarak görev yaparken halifenin daveti üzerine Bağdat’a gelmiştir.³² Buna karşın Yuhannâ b. Maseveyh, hemşerilerine eğitim vermek için dönemin en önemli tıp merkezlerinden olan Cündişâpûr bimaristanına gitmiştir. Bu sırada Huneyn b. İshak’ın Cündişâpûr’da Yuhannâ b. Mâseveyh’ten ders almış olma ihtimalinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir.³³ Nitekim İbn Ebû Usaybia (ö. 668/1269)

²² İbnü'l-Kıffî, *İhbârü'l-'ulemâ bi-ahbârî'l-hükemâ*, 132.

²³ Şehate Seyid Zağlul, *es-Süryaniye ve Hadarati'l-İslâmiyye*, (İskenderiye, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Dârü'l- Ma'rifeti'l-Câmiyye1975), 98.

²⁴ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, I-II (Riyad,, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1993), 1/76-77.

²⁵ de Lacy O'leary, *'Ulumü'l-Yunan ve sebili İntikaliha ila'l-'Arab*, Arapçaya trc. Vehîb Kâmil, (Kahire, Mektebetü'l-Nahda-l Mısıriye 1962), 90.

²⁶ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû'z-zehabi li't-terceme*, (Beirut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1987), 34.

²⁷ Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak ve ehemiyetihi fi't-tercümeti'l-Arabiyye*, *Mecelletu'l-Ma'rife*, Temmuz 2001/ 454, 188-222, 190.

²⁸ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, (el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb; Mektebetü'l-ûsra, 1997), 1/304.

²⁹ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak*, 77.

³⁰ Huneyn b. İshak (260/873) *Kitâbü'l-aşr makalat fi'l-ayn*, thk. Max Mayerhof, (Kahire, el-Matbaati'l-Emiriyye, 1928), Max Mayerhof'un yazdığı mukaddime,15; Amir Reşid Samerrai, Abdülhamid Aluçi, *Asaru Huneyn b. İshak*, (Bağdad, Mecmaü'l-Lugati's-Süryaniyye 1974), 5.

³¹ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak*, 35.

³² İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tebbâ*, 242; Kaya, M. Cüneyt, “Yûhannâ b. Mâseveyh” TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2013), XLIII, 582.

³³ Samrai, Amir Reşid Abdülhamid Aluçi, *Asaru Huneyn b. İshak*, (Bağdad, Mecmaü'l-Lugati's-Süryaniyye, 1974), 5.

da bunu destekler nitelikte bilgi aktarmaktadır. Buna göre belli dönemlerde Yuhannâ b. Mâseveyh, yerine bir vekil bırakarak Bağdat'tan ayrılmıştır.³⁴

Huneyn b. İshak, kıvrak zekalı, hızlı kavrama yeteneğine haiz ve araştırmacı bir yapıya sahiptir. Huneyn, tıp felsefesine ve hastalık semptomlarının yorumlanmasına büyük ilgi duymaktadır.³⁵ Bunların yanı sıra, ilim elde etme çabası sayesinde kısa sürede Yuhannâ b. Mâseveyh'in gözde öğrencisi olmuştur.³⁶ Hatta Huneyn b. İshak, Yuhannâ b. Mâseveyh'in derslerine etkin katılımının yanı sıra hastalara ilaç dağıtım görevini de yerine getirmektedir.³⁷ Huneyn'in tıp eğitimi aldığı dönemde uygulanan yöntemde, hem teorik olarak nakledilen bilgiler telkin yoluyla aktarılmakta hem de bu bilgilerin sınanması yapılarak doğrulanması sağlanmaktadır.³⁸ Böylece öğrenci ile öğretmen arasında etkin bir diyalektikle bilgi işleme ve uygulama yapılmaktadır. Dahası böyle bir eğitim süreci içerisinde Huneyn'in kavramaya yönelik soru sormayı ve tartışmayı seven tabiatı vardı.³⁹

Huneyn'in derse aktif katılımı ve sık sık soru sorması, hatta Yuhannâ b. Mâseveyh ile münakaşaya yeltenmesinin hocasını bezdirdiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ Bununla birlikte Yuhannâ b. Mâseveyh'in sert mizaçlı ve asabi tabiata sahip olması onun en gözde öğrencisi Huneyn ile arasını açmıştır.⁴¹ Nitekim İbnü'l-Kıffî'nin (ö. 646/1248) aktardığına göre Huneyn, ders esnasında okuyup anlamadığı bir konuyu İbn Mâseveyh'e sormuştur. İbn Mâseveyh'in bu soruyu cevaplamamasına rağmen Huneyn soru sormaya devam etmiş ve böylece hocası Huneyn'i ders halkasından çıkarmıştır.⁴²

İbn Mâseveyh, Hırelî öğrencisi Huneyn'i ders halkasından çıkarmakla kalmamış onu ağır bir şekilde azarlamıştır. Buna göre Yuhannâ b. Mâseveyh, Huneyn'e "*Ne oluyor da Hirelîliler tıpla iştiğal ederler? Sen git yakınlarına sana 50 dirhem versin onunla bir dirheme küçük bir sepet, üç dirheme zurnık (arsenik) ve diğer kalanlarla da Kûfe ve Kâdisiye yuları al. Bunlarla yol kenarında otur ve bağırarak sat. Burada elde edeceğinden fazla kazanırsın tıp senin neyine*" demiştir. Bu hakaretler kendisini ilime adayan Huneyn'in çok zoruna gitmiş ve dersten çıkarak eğitim gördüğü bimaristandan ayrılmıştır.⁴³ Hatta İbnü'l-Kıffî, Huneyn'in İbn Mâseveyh'in yanından ağlayarak ayrıldığını söylemektedir.⁴⁴ İbn Ebû Usaybia, Yuhannâ b. Mâseveyh'in Huneyn b. İshak'ı ders halkasından kovmasının ardında başka bir sebep yattığını kaydetmektedir. Buna göre, Yuhannâ b. Mâseveyh'in Huneyn b. İshak'ı meclisinden kovmasının asıl sebebi onun çok soru sorması değil, esasen Bağdat'ta faaliyet gösteren Cündişâpûr menşeli hekimlerin, genellikle halkı tüccar olan Hırelîliler'in tıpla meşgul olmasını hoş karşılamamasıdır.⁴⁵ Ayrıca Cündişâpûr asıllı hekimlerin hemşerilik asabiyeti

³⁴ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ, 250.

³⁵ Edward G. Browne, İslâm Tıbbı, trc. Enise Baş, (İstanbul; İnkılab, 2012), 31.

³⁶ Söylemez, M. Mahfuz, Bilimin Yitik Şehri Cündişâpur, (Ankara; Ankara Okulu, 2015), 130.

³⁷ Edward G. Browne, İslâm Tıbbı, 31.

³⁸ Kemal Semrai, Muhtasar et-Tib, 1/377.

³⁹ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, Huneyn b. İshak, 79.

⁴⁰ İbnü'l-Kıffî, İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ, 134.

⁴¹ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ, 259.

⁴² İbnü'l-Kıffî, İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ, 134.

⁴³ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ 258.

⁴⁴ İbnü'l-Kıffî, İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ, 134.

⁴⁵ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ, 258.

yaptıklarını ve tabipliği tekellerinde bulundurmamak istemelerine dayandığı da ifade edilmektedir.⁴⁶ Bunun yanı sıra İbn Ebû Usaybia, buna atıfta bulunarak Yuhannâ b. Maseveyh'in Huneyn b. İshak'ı küçümseyip onun için "bu İbadî çocuğunun tıp öğrenmesi imkânsız" dediğini aktarmaktadır.⁴⁷ Mayerhof, Yuhannâ b. Mâseveyh'in Huneyn'i kovmasının nedenini, Yuhannâ'nın kişisel egosuna bağlayarak onun kibirli olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸ Yine M. Söylemez, Yuhannâ b. Maseveyh'in Huneyn b. İshak'ı kovmasını anlık öfkesine yormaktır. Bu yargısına Cûndîşâpûr'da Hâris b. Kelede gibi yabancıların eğitim gördüğünü örnek göstererek gerekçesini sunmaktadır.⁴⁹

İbn Mâseveyh, Huneyn'in kovulduğu ders halkasında, Galen'in *Heresies (el-Firak)* eserini Grekçe mütalaa ediyordu.⁵⁰ Genç yaşta olan Huneyn büyük ihtimalle Grekçeyi bilmediğinden dersi anlamak için hocasına birçok soru sormuştur. Zira İbn Mâseveyh'in meclisinden ayrılmasından hemen sonra Grekçeyi öğrenmek üzere yola koyulmuştur.⁵¹ Nitekim yaklaşık iki yıl boyunca Huneyn, tıp ilmînin kaynağına inmek ve en eski tıp literatürüne hâkim olmak amacıyla daha büyük bir hırsla Bizans topraklarına,⁵² Suriye, Anadolu ve Mısır'a seyahat etmiş⁵³ ve nihayetinde İskenderiye'ye gitmiştir.⁵⁴ Bu dönemde İskenderiye kadim Yunan felsefesi, tıbbi ve ilahiyatının en önemli merkezlerden biriydi.⁵⁵ Huneyn, burada Süryânîce ve Arapçaya tercüme edebilecek kadar Grekçe öğrenmiştir. Ayrıca tıp ve felsefe dersleri de almıştır.⁵⁶ Hipokrat, Aristo, Galen, Dioscorides gibi antik Yunan düşüncesi temsilcileriyle tanışmıştır. Söz konusu filozofların eserlerini inceleme fırsatını bulmuştur.⁵⁷ Huneyn, öğrenciliği sırasında tekrar aynı tepkiyle karşılaşmamak için kendisinin Hîreli ve özellikle de 'Ûbadlardan olduğunu gizlemiştir. Tanınmamak için saç ve sakalını uzatarak görünüşünü değiştirmiştir. Bu halde iken İskenderiye'de arkadaşı ve aynı zamanda hekim olan Yusuf b. İbrahim ile karşılaşmıştır. Yusuf, Huneyn'in kimliğini gizlemesine rağmen onu sesinden tanımıştır. Huneyn Grekçeyi öğrenene dek ondan bu durumu gizli tutmasını istemiştir.⁵⁸ Huneyn, İskenderiye'de Grekçeyi Homeros'un şiirlerini ezberinden okuyacak⁵⁹ ve onları yorumlayacak seviyeye ulaşana kadar kalmıştır. Böylece kadim Yunan felsefe eserlerini şerh edebilecek dereceye ulaştığı kaydedilmektedir.⁶⁰ Hatta Huneyn'in okuduğu Grekçe eserlerde yine Grekçe notlar tuttuğu ifade edilmektedir.⁶¹ Huneyn b. İshak, sadece Grekçeyi öğrenmekle yetinmemiş, antik Helen kültürünü öğrenmiş

⁴⁶ İbnü'l-Kiftî, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbârî'l-hükemâ*, 134.

⁴⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 258.

⁴⁸ Huneyn b. İshak, *Kitâbü'l-aşr makalat fi'l-ayn*, Max Mayerhof'un yazdığı mukaddime, 15.

⁴⁹ M. Mahfuz Söylemez, *Bilimin yitik şehri Cûndîşâpur*, 94.

⁵⁰ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak*, 78.

⁵¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelüsî (ö. 384/994), *Tabakâtü'l-e'tıbbâ ve'l-hükemâ*; İshak b. Huneyn el-İbâdî (ö. 298/910), *Târîhü'l-e'tıbbâ ve'l-felâsife*, thk., Fuad Seyyid, (Beyut; Müessesetü'r-Risâle, 1985), 69; de Lacy O'leary, *'Ulumü'l-Yunan ve sebîlu İntikalihâ ila'l-Arab*, 225.

⁵² İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-e'tıbbâ ve'l-hükemâ*, 69.

⁵³ Kemal Semerai, *Muhtasarı fi Tarihi't-Tibi'l-Arabi*, I, 378.

⁵⁴ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-e'tıbbâ ve'l-hükemâ*, 69; de Lacy O'leary, *İslam düşüncesi ve tarihteki yeri*, trc. Yaşar Kutluay, Hüseyin Yurdaydın, (Ankara; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1971), 76.

⁵⁵ Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan, (İstanbul Ayısı Kitapları 1998), 23

⁵⁶ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 258.

⁵⁷ Kemal Semrai, *Muhtasarı fi Tarihi't-Tibi'l-Arabi*, 1/ 378

⁵⁸ Edward G. Browne, *İslâm Tıbbi*, trc. Enise Baş, (İstanbul; İnkılab, 2012), 31.

⁵⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 258.

⁶⁰ Sami Halef Hamarne, *Târîhu tûrasi'l-ulumî t-tıbbiyye 'inde'l-Arab ve'l-Müslimin*, (İdlîb, Câmîatü'l-Yermük, 1986), 161.

⁶¹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 259.

ve benimseyerek adeta bir Yunan filozofu haline gelmiştir.⁶² İbn Cülcül (ö. 384/994), Huneyn b. İshak'ın ilim hayatında İskenderiyelilerin metodunu benimsediğini ve onların yöntemi olan soru cevap üslubunu teliflerinde başarıyla kullandığını söylemektedir.⁶³ Yine İbnü'l-Kıfti, Greklerin metoduna göre gramer kitabı telif ettiğini ifade etmektedir.⁶⁴ Tüm bunların yanında Huneyn, Helenistik dönemde İskenderiyeli hekimler tarafından ders kitabı olarak işlenen ve Galen'e ait 16 kitaptan oluşan *Cevami'u'l-İskenderiyyûn* olarak adlandırılan külliyyatı İskenderiye'den alarak Bağdat'a götürmüştür.⁶⁵

Huneyn b. İshak'ın İskenderiye'de Grekçeyi hangi medresede ve kimden öğrendiği bilinmemekle beraber önceleri Bağdat'ta İbnü'l-Hasî adlı bir kişiden Grekçe dersi aldığı ifade edilmektedir.⁶⁶ İbn Ebû Usaybia'nın aktardığına göre İbnü'l-Hasî, Halife Hârûnürreşîd'in Rum asıllı Hurşî adlı cariyesinin evlatlığıdır. Cariye henüz küçük yaşından itibaren bu evlatlığına Grekçeyi ve okuma yazmayı öğretmiştir. Huneyn Bağdat'a geri döndüğünde yaptığı ilk şey İbnü'l-Hasî'nin yanına gitmek olmuştur. Hatta Yusuf b. İbrahim, Huneyn'i İbnü'l-Hasî'nin meclisinde Homeros'un şiirlerini okurken duyduğunda Bağdat'a geri döndüğünü fark etmiştir.⁶⁷

Huneyn'in, İskenderiye'den 211/826 senesi dolaylarında yanında kadim Grek yazma eserleriyle birlikte Bağdat'a geri döndüğü ifade edilmektedir.⁶⁸ Huneyn, Bağdat'tan döndükten sonra Memûn'un özel doktoru Cibrâil b. Buhtîşû'nun (ö. 213/828) ilim meclislerine katılmıştır.⁶⁹ İbn Ebû Usaybia'nın belirttiğine göre burada Abbâsî Halifesi Memûn'un özel doktoru Cibrâil b. Buhtîşû için Galen'in *Kitabû't-Teşrîh* kitabının bazı fasiküllerini tercüme etmiştir.⁷⁰ Yeni hocası Cibrâil b. Buhtîşû onun dakik, sahih ve açıklamalı tercümelerini çok beğenmiştir. Huneyn, hocasıyla iyi anlaşmaktadır ve hocası onu överek, onun iyi bir tabip ve mütercim olacağını söylemiştir. Ona saygı ve övgüyle "*Ya Rabîm Huneyn!*" (يا ربن حنين)⁷¹ yani üstadım diye hitap etmiş ve orada bulananlar bu ifadeyi abartılı bulunca Cibrâil b. Buhtîşû; "*Bu gence yapmış olduğum övgüyü bana çok görmeyin! Bunun yaşı biraz daha ilerlesin Curcis'in (tercüme) hatalarını ifşa edecek.*" demiştir.⁷² Cibrâil b. Buhtîşû'nun bahsettiği Curcis, Rasû'l-'Aynli Curcis olup Grekçeden Süryâniceye yaptığı tercümelemlerle tanınan biridir.⁷³ Huneyn b. İshak'ın bu övgülerden sonra kendine güveni artmıştır. Çantasından tercüme ettiği bir kitabı çıkararak Yusuf b. İbrahim'den Yuhannâ b. Maseveyh'e götürmesini ve Cibrâil b. Buhtîşû'nun onun hakkındaki methiyelerini de ona iletmesini söylemiştir. Huneyn, gönderdiği tercüme nüshasında ismini gizlemiş ve Yusuf'tan Yuhannâ'nın beğenmesi halinde tercümeyi kendisinin

⁶² İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâlikü'l-emşâr*, I-XXVII; thk. Kamil Selman el-Cubûrî, (Beyrut; Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 9/409.

⁶³ İbn Cülcül, *Tabakâti'l-eṭṭibbâ ve'l-hükemâ*, 69.

⁶⁴ İbnü'l-Kıftî, *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 133.

⁶⁵ Demirci, Mustafa, Antik Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu, *İslamiyat*, 7/ 2, 2004, 43-60, 47.

⁶⁶ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibbâ*, 258; Katipoğlu, Hasan, İlhan Kutluer, "*Huneyn b. İshak*" TDV İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), XVIII, 377-380, 377.

⁶⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibbâ*, 258.

⁶⁸ Kemal Semerai, *Muhtasarü fi târihi't-tıbbi'l-'Arabi*, 1/ 378

⁶⁹ İbnü'l-Kıftî, *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 134.

⁷⁰ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibbâ*, 258.

⁷¹ Rabban, Süryanice kelime olup Muallim demektir. bknz, İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibbâ*, 262; Ahmed b.

Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak*, 83.

⁷² İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibbâ*, 258.

⁷³ İbnü'l-Kıftî, *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 134.

yaptığını söylemesini tembihlemiştir. Yuhannâ b. Maseveyh, Huneyn'nin yaptığı tercüme okuyunca çok beğenmiş ve "zamanımızda Mesih'in bir kişiye vahyettiğini gördün mü" diyerek beğenisini açıklamaya çalışmıştır. Yusuf b. İbrahim, "bu zamanda hiçbir kimseye vahiy inmedi ayrıca Mesih kimseye vahyeden de değildir." diye cevap verince İbn Maseveyh, "bırak şunları! telif edilen şunlar ancak Ruhü'l-kudüs'ün desteği ve inayetiyle ortaya çıkabilir." diye Huneyn'in tercümesini tekrar övmüştür.⁷⁴ Bunun üzerine Yusuf b. İbrahim, Yuhannâ'ya meclisinden kovduğu, bir dirhem alıp sarraflık yapmasını tavsiye ettiği ve hekim olma olasılığının olmadığını belirttiği Huneyn b. İshak'ın tercümesi olduğunu söylemiştir. Bunu öğrenen Yuhannâ b. Maseveyh, Huneyn'e övgüler yağdırmış ve ona ihsanlarda bulunmuştur.⁷⁵ Tüm bunlardan sonra Huneyn'in, eski hocası Yuhannâ b. Maseveyh ile arası düzelmiş ve tıp ilminden istifade etmek üzere tekrar talebesi olarak ilim meclisine katılmıştır.⁷⁶ Ayrıca Huneyn, hocası Yuhannâ'nın başhekim olduğu Bağdat بیمارistanında onunla birlikte hekimlik yapmış ve hocasına çoğu Galen'den olmak üzere birçok eserin tercümesini yapmıştır.⁷⁷

Huneyn b. İshak, yukarıda ifade ettiğimiz gibi Grekçeyi ileri seviyede öğrenmiş ve Grek ilim mirasına vakıf olmuştur. Böylece bu mirası İslam medeniyetine aktarmayı kendine görev addetmiş ve zaman kaybetmeden çeviri işine başlamıştır. İlk başta tercümelerinde hedef dil olarak Süryânîceyi tercih etmiştir.⁷⁸ Ancak belli bir dönemden sonra artık tercümeleri Arapça yapmaya başlamıştır.⁷⁹ Bunun nedeni yukarıda ifade ettiğimiz gibi daha hayatının ilk yıllarında Süryânîce eğitim almış olmasının etkisi olabilir. Ayrıca Arapçaya tercüme başlamadan önce iyi bir Arapça dil bilimi öğrenme ihtiyacı duymuş olma ihtimali vardır. Zira Arapça eğitimini almak için döneminde Arap filolojisinin en önemli üssü olan Basra'ya gitmiştir.⁸⁰ İbn Cülcül, Huneyn'in dönemin en büyük Arap dil bilimcisi Halil b. Ahmed'den (ö. 175/791), Basra'da Arapça dil ve edebiyat dersi aldığını ifade etmektedir.⁸¹ İbn Ebû Useybia da onun Halil b. Ahmed'den, Sibeveyh (ö. 80/796) ile birlikte ders aldığını söylemektedir.⁸² Hatta Huneyn'in, Halil b. Ahmed'in telif etmiş olduğu Arap dilinin ilk sözlüklerinden el-Ayn'ın⁸³ bir nüshasını Basra'dan alıp Bağdat'a götürdüğünü nakledilmektedir.⁸⁴ Ancak İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Halil b. Ahmed'in 130/791 senesinde vefat ettiğini kaydetmektedir.⁸⁵ İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) de onun 174/787 yılında vefat ettiğini söylemektedir.⁸⁶ Her iki durum da Huneyn'in Halil b. Ahmed'den ders almasının mümkün olmadığını göstermektedir. Nitekim Huneyn b. İshak'ın 194/809 tarihinde doğduğu böylece Halil b. Ahmed'in,

⁷⁴ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ, 259.

⁷⁵ İbnü'l-Kıftî, İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ, 134-135.

⁷⁶ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ, 259.

⁷⁷ İbn Fazlullah el-Ömerî, Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr, 9/ 410.

⁷⁸ İbn Ebû Usaybia, Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ, 259.

⁷⁹ Huneyn b. İshak (ö. 260/873), el-Mesail fi't-tıbb li'l-müte'allimin, thk. Muhammed Mörsi Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, (Kahire; Dârü'l-Cem'at'î'l-Misriyye, 1978), mukaddime, 14.

⁸⁰ Amir Reşid Samrai, Abdülhamid Aluçi, Asaru Huneyn b. İshak, 5.

⁸¹ İbn Cülcül, Tabakâti'l-eṭṭibbâ ve'l-hükemâ, 69.

⁸² İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ, 262.

⁸³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995), el-Fihrist, trc. Ramazan Şeşen (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 140.

⁸⁴ İbnü'l-Kıftî, İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ, 132

⁸⁵ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümmem, thk., Ammar Reyhavi Muhammed Berekat, I-XXIII, (Bağdat; Daru'r-Risaletü'l-Alemiyye 2013), 7/ 279

⁸⁶ İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, 140.

Huneyn'in doğumundan önce vefat ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁷ Kanaatimizce Huneyn, Halil b. Ahmed'in öğrencilerinden Arapça dil ve edebiyat dersi almıştır. Ayrıca kaynaklarımız Huneyn'in Basra'da bulunduğu sırada İran bölgesine gittiğini ve orada Farsça öğrendiğini aktarmaktadır.⁸⁸ Nihayetinde Huneyn'in, Arapça, Grekçe, Süryânîce ve Farsçayı ileri derecede bildiği kaydedilmektedir.⁸⁹

Huneyn b. İshak, yukarıda belirttiğimiz üzere dönemin en meşhur ve itibarlı tabiplerinden ve aynı zamanda hocaları olan Cibrâil b. Buhtîşû ile Yuhannâ b. Mâseveyh'in övgülerine ve takdirlerine nail olduktan sonra şöhrete kavuşmuştur.⁹⁰ Belli bir şöhrete kavuşan Huneyn'in Musa b. Şakir ailesi ile yolu kesişmiştir. Söz konusu aile Abbâsiler döneminde ilim ve felsefenin hamileri ve destekçileri arasında yer alır. Bununla birlikte varlıklı ve önemli bir nüfuza sahip olan ailelerden biridir. Musa b. Şakir ailesi, ilmî kitapların toplanması ve çevrilmesi için büyük cömertlik göstermiştir.⁹¹ Onların ilmî faaliyetlere verdikleri destekler zengin olduklarından ziyade entelektüel olmalarıyla ilişkilendirilmiştir. Zira onlar Grek eserlerinin Bizans'tan satın alınıp getirilmesi için uzman kişileri seçip göndermişlerdir. Aynı zamanda bu aile, çevirmenleri istihdam etme konusunda da halifelerle yarışabilecek düzeydedir. Nitekim astronomi, tıp, mühendislik, mekanik, geometri ve felsefe gibi ilim dallarında eserler çevrilmesi ve yazılmasına büyük katkıları olmuştur.⁹² Musa b. Şakir'in oğulları Muhammed, Ahmed ve Hasan, Huneyn'i tanımış onun ilme ve dile vukufiyetini görünce de ona çeviri yaptırmışlardır. Onu Bizans topraklarına tıp, mühendislik, felsefe, müzik gibi alanlarda yazılmış yazmaları ve kitapları getirmek için göndermişlerdir.⁹³ Bu sayede Huneyn, Bizans topraklarının en uç kısımlarına kadar kitap toplamak için gitmiştir. Huneyn'e getirdiği kitapları tercüme etmek için de aylık yaklaşık olarak 500 dirhem maaş vermişlerdir.⁹⁴ Musa b. Şakir ailesi, Huneyn'in başarılarını gördükten sonra yeni kurulmuş olan Beytülhikme'de iyi işler yapabileceğini düşünerek Huneyn'i Halife Me'mun'a (813-833) önermişlerdir.⁹⁵ Buna karşın İbn Ebu Useybia, Huneyn'in Beytülhikme'de görevlendirilmesini metafizik bir gerekçeye dayandırmaktadır. Şöyle ki, Halife Me'mun'un rüyasında Aristo'yu gördüğünü, uyanınca da etrafındakilere Aristo'yla ilgili sorular sorduğunu ve onların da Grekçeyi iyi bilen kişi olarak sorularını en doğru bir şekilde cevaplayabilecek kişinin Huneyn olduğunu söylediklerini aktarır.⁹⁶ Bunun üzerine halife, Huneyn'e büyük ödemeler yaparak antik Grek filozofları ile Aristo'nun eserlerinin çevirisini, daha önce çevirisi olan eserlerin de tahkikini yapmasını istemiştir.⁹⁷ Ayrıca Halife Me'mun, Huneyn b. İshak'ın başında bulunduğu bir heyet organize ederek antik Grek medeniyetine ait eserleri toplamak üzere Bizans'a göndermiştir. Böylece büyük meblağlar karşılığında çevirisi yapılacak

⁸⁷ Zirikî, *el-'Alâm*, 1,294; Huneyn b. İshak, *el-Mesâil fi't-tıbb li'l-müteallimin*, mukaddime, 6.

⁸⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ*, 262.

⁸⁹ İbnü'l-Kıffî, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 132; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ*, 262.

⁹⁰ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ*, 259.

⁹¹ Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, 31.

⁹² İbn İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 870.

⁹³ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 301.

⁹⁴ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ*, 260.

⁹⁵ Amir Reşid Semrai, *Asaru Huneyn*, 6.

⁹⁶ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ*, 259.

⁹⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eṭṭibbâ*, 259.

pek çok kitap temin edilmiştir.⁹⁸ İbnü'n-Nedîm, Halife Me'mun'un Bizans imparatorlarıyla iyi bir ilişkisinin olduğunu ve bu vesileyle de Bizans imparatoruna bir mektup yazıp kadim Grek eserlerinin Bizans kütüphanelerinde araştırılması ve bir kısmının Bağdat'a gönderilmesini istediğini, önceleri buna yanaşmayan imparatorun daha sonra bu isteği kabul ettiğini ifade etmektedir.⁹⁹ Hatta Halife Me'mun'un Bizans'tan alınan haraç karşılığı olarak kitap temin ettiği ifade edilmektedir.¹⁰⁰

Huneyn b. İshak'ın kitap derlemeleri için oluşturulan heyete seçilmesi onun Grekçe, Süryânîce, Farsça ve Arapça bilmesinin yanı sıra aynı zamanda mezkûr dillerin kültürü ve literatürü hakkında derin bilgiye sahip olmasıyla da ilişkilidir. Zira eser temin etmeye başlamadan evvel hedeflenen muayyen eserleri elde etmek üzere seyahatini planlamıştır. Huneyn b. İshak, risalesinde çevirisini planladığı kitapları bulabilmek için Bizans topraklarının en ücra köşelerine kadar seyahat ettiğini ve bu seferlerde nerelere kadar ulaştığını, bir kitabı bulabilmek için o günün ulaşım koşullarına göre ne kadar geniş bir coğrafyayı kat ettiğini bizzat kendisi anlatmıştır. Huneyn, bu durumu risalesinde şöyle aktarmaktadır: *“Muasırlarımızdan hiç kimse bugüne kadar fi'l-Burhan (De Demonstration)'ın tam bir Grekçe yazmasına rastlamamıştır. Curcis b. Buhtîşû bu kitabı bulmak için onca çaba harcadı. Ben de kitabı elde etmek için gayret ettim. Kitabı bulabilmek için el-Cezîre, Şam'ın tümü, Filistin ve Mısır toprakları İskenderiye'ye varıncaya kadar birçok yere başvurdum. Ancak kitaptan bir şey bulamadım. En nihayetinde Şam'da gayrimuntazam ve noksan bir nüshasından başka bir şeye erişemedim.”*¹⁰¹ Toplanan Grekçe eserlerin tercüme edilmesi gerekliliği ve Beytülhikme'de Grekçe bilen uzmanların azlığı sebebiyle halifenin, Huneyn b. İshak'ı çeviri işleri için görevlendirmesi zorunlu hale gelmiştir. Böylece Beytülhikme'de halife için çok sayıdaki eserin bir kısmını Süryânîceye bir kısmını da Arapçaya çevirmeye başlamıştır.¹⁰² Huneyn'in yaptığı tercüme karşılığında Halife Me'mun'un tercüme edilen kitaplar ağırlığınca altın verdiği kaydedilmektedir.¹⁰³ Hatta ağır olması için kitapların kalın olanını seçtiği, tercüme ederken de satır aralarını geniş tuttuğu, şerhler yazdığı ve harfleri büyük yazdığı kaynaklarda ifade edilmektedir.¹⁰⁴ Dolayısıyla Huneyn b. İshak yaptığı çeviri işinde hatırı sayılır bir kazanç sağlamış, bu da yaşayış tarzına yansımıştır. İbn Hallikan (ö. 681/1282), ilim muhitlerine mensup Huneyn b. İshak'ın günlük yaşayış ve çalışmalarına dair bir kesiti bize eserinde sunmuş bulunmaktadır. Bu kayıtlarda; *“Huneyn b. İshak, günlük at gezintisini tamamladıktan sonra ilk olarak bir halk hamamında vazifeli nazır ve diğer hizmetkârlar tarafından yıkanmaktadır. Buradan çıkınca geniş ve ferah elbiseler giyinir, bir şerbet içer ve bir çörek yiyerek uzanır, istirahataya çekilir ve bazen de uykuya kalır. Bu hafif uykuya müteakip bedenini tütsülemek için güzel kokular yakılır ve genellikle çorba, temiz bir tavuk ve ekmekten oluşan öğle yemeğinin getirilmesini emrederdi. Sonra yeniden kısa bir uykuya dalar ve uyanmasını müteakip dört ölçek miktarında içki olmak üzere ve ayrıca şayet taze*

⁹⁸ İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylı el-Halebî (ö. 660/1262), *Buğyetü't-taleb fi târîhi Haleb*, I- XII, thk, Süheyl Zekkar, (Beirut; Dârü'l-Fikr, ty.) 6/1985.

⁹⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 790.

¹⁰⁰ Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû'z-zehebi li't-terceme*, 47.

¹⁰¹ Huneyn b. İshak, *Risale-i Huneyn b. İshak ila Ali b. Yahya: fi zekere ma turcime min kutubi calinus*, thk. Mehdi Mukakık, (Tahran; Müessesesi-i Mütalaat-ı İslam, 2001), 58; Mustafa Demirci, *Antik Yunan Kitaplarının Abbasiler Bağdat'ına Yolculuğu*, 59.

¹⁰² Hasan Katipoğlu, *Huneyn b. İshak*, 377.

¹⁰³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi t̄abaqâti'l-eṭṭibbâ*, 260.

¹⁰⁴ Zirikli, *el-'Alâm*, 2/ 287.

meyve yemeyi arzularsa içinde dilimlenmiş ayva ve Şam elmaları bulunan yıllanmış şarap dolu bir kadehi yudumlardı.”¹⁰⁵

Huneyn b. İshak, Halife Me'mun vefat ettikten sonra nedenini bilmediğimiz bir olaydan dolayı bir süreliğine Beytülhikme'deki görevinden ayrılmıştır. Bu süre zarfında Bizans toprakları, İskenderiye ve Şam bölgelerine ilmî seyahatler yapıp Grekçe ve Süryânîce kitaplar derlemiştir.¹⁰⁶ Huneyn b. İshak'ın Bizans topraklarına sık sık kitap elde etmek için seyahatler yapması ve Bizans imparatoruyla yakın ilişkiler kurması Halife Mütevekkil'i (847-861) onun hakkında Bizans ajanı olduğu zannına sevk etmiştir.¹⁰⁷ Hatta Halife Mütevekkil, Huneyn'i özel doktoru olarak tayin etmeden önce onun sadakatini sınamıştır. Bu bağlamda bir gün halife, Huneyn'i yanına çağırarak 50 bin dirhem vereceğini, buna mukabil ondan bir düşmanını öldürmek için zehir hazırlamasını istediğini ve bu talebin gizli kalması gerektiğini söylemiştir. Huneyn ise böyle bir zehir yapmayı bilmediğini, sadece hastaları iyileştiren ilaç yapabildiğini ve böyle bir zehri hazırlamak için uzun süreye ihtiyacı olduğunu ifade etmiştir. Halife, emrini yerine getirmediği için Huneyn'i zindana attırmıştır ve bir kişiyi de onu günbegün izleyip gelişmeleri raporlaması için görevlendirmiştir.¹⁰⁸ Huneyn, hapiste yaklaşık bir yıl tutulmuş ve bu süre zarfında bulunduğu duruma aldırış etmeden eser telif etmeye ve tercüme yapmaya devam etmiştir.¹⁰⁹ Halife, Huneyn'in söylediklerinde samimi olduğunu görünce, bunu yalnızca onu denemek amacıyla yaptığını belirterek tahliyesini sağlamıştır. Hemen akabinde halife yanına bir miktar para, değerli eşya ve kılıç olarak Huneyn'i de beraberinde getirtmiştir. Ona; *“eğer dediğimi yapsaydın bütün bunları sana verirdim. Ama sen bunu yapmayınca kat be katını kazandın.”* diyerek Huneyn'e teberru ve ihsanda bulunmuş ve onu özel doktoru olarak tayin etmiştir.¹¹⁰ Ayrıca Beytülhikme'ye tekrar dönen Huneyn'i başhekim olarak vaziflendirmiştir.¹¹¹ Tüm bunlardan sonra Huneyn, halifeye yakınlıkla böyle bir denemeye gerek olmadığını ve saygılı bir eda ile *“dinin bize düşmanlarımıza bile güzelliği ve iyilik yapmayı öğütlemesine rağmen nasıl olur da dostlarımıza yakınlarımıza böyle bir şey yapabiliriz”* diyerek sitemini ifade etmiştir.¹¹² Ayrıca etik olarak hekimliğin insanlara zarar vermeyi engellediğini ve insanlara fayda sağlamakla yükümlü olduğunu halifeye ifade etmiştir.¹¹³

Halife Mütevekkil, Beytülhikme'nin başında olan Yuhannâ b. Mâseveyh'in ölümünün ardından Huneyn b. İshak'ı, Beytülhikme'nin reisliğine atamıştır.¹¹⁴ Bunun yanında Mütevekkil'in özel tabibi ve *“emin ale't-tercüme”* unvanıyla Beytülhikme'de tercüme kurulunun da başına getirilmiştir. Bu durumundan

¹⁰⁵ Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan(681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebna'z-zaman*, I-VII, thk. İhsan Abbas, (Beyrut; Dâru Sadır, 1900), 2/ 217.

¹⁰⁶ Ağırakça, Ahmet, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII/XIII Yüzyıla Kadar)* (İstanbul; Çağdaş Basım, 2004), 110.

¹⁰⁷ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, 1/ 81.

¹⁰⁸ İbn Ebü Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 261.

¹⁰⁹ İbnü'l-Kiftî, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 135.

¹¹⁰ İbn Ebü Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 271; Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, 1/ 85.

¹¹¹ İbn Ebü Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 271.

¹¹² İbnü'l-Kiftî, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 135.

¹¹³ İbn Ebü Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 261.

¹¹⁴ İbn Ebü Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 271.

Huneyn büyük bir itibara nail olmuştur.¹¹⁵ Böylece Huneyn b. İshak'ın kariyerinin en verimli merhalesini, Mütevekkil döneminde gerçekleştirdiği ve kariyerinin zirve noktasına ulaştığı ifade edilmektedir.¹¹⁶ Bu dönemde yaptığı tercüme ve icra etmiş olduğu faaliyetlerle büyük bir kazanç sağlamıştır. Bu da Beytülhikme'de bulunan meslektaşlarının kıskançlığını üzerine çekmiştir. Aralarında yakınlarının da bulunduğu bu kişiler halife ile arasını açmaya çalışmışlardır.¹¹⁷ Hasımları, Huneyn'in sadece tercüme yaptığını ve bundan başka hünerinin olmamasına rağmen hekimlik taslayarak büyük ücretler aldığı yönünde şikayetlerde bulunmuşlardır. Ayrıca onlarla aynı parayı aldığından yakınmışlardır. Kılıç ustası ile süvarinin aynı ücreti almadığını öne sürerek kılıç ustasının süvarilere hizmet ettiği gibi onlara hizmet ettiğini ifade ederek Huneyn'i hakir görmüşlerdir.¹¹⁸ Zira yukarıda belirttiğimiz gibi Yuhannâ b. Mâseveyh, Huneyn'in daha öğrenciliğinin ilk dönemlerinde Grekçe öğrenip hekim olmasını beklemediğini ifade etmiştir.¹¹⁹ Yine, Kâtip et-Tayfurî, Huneyn'e karşı oluşturulan karalama kampanyasının başını çeken, onu kıskanan ve kendisine kin besleyen kişilerden biridir. Huneyn'e karşı bir komplo tasarlamıştır. Buna göre Tayfurî, Nesturî mezhebinin ileri gelenlerini Bağdat'ta bir evde toplamıştır. Huneyn'in tepki göstereceğini bildiği halde o sırada kutsanması için Hz. İsa ve havarilerinin resmindeki el motiflerinin içerisinden kandil yakmıştır. Huneyn de kastını anlamayarak tuzağına düşmüş ve buna tepki göstererek "*resimdeki ne İsa ne de havarilerdir onlar sadece resimdir.*" diyerek kutsanmasına karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Tayfurî, Huneyn'e hakaret ederek Halife Mütevekkil'e onun dinî değerlerine saygısızlık yaptığı gerekçesiyle şikâyetle bulunmuştur. Sonra da bütün Nesturî kilisesine durumu bildirmiştir. Bundan dolayı Bağdat Nesturîleri'nin lideri Theodosios, Huneyn'i aforoz etmiştir.¹²⁰ Dahası Theodosios, Huneyn'in dinlerinin sembollerine hakaret ettiğini söyleyerek halifeden onu cezalandırmasını talep etmiştir. Halife Mütevekkil de dinî değerlere saygısızlık gerekçesiyle Huneyn'i görevinden alarak hapse attırmıştır. Yerine Tayfurî'yi getirmiş ve Huneyn'in yaptığı ilaçlardan kendisine sunulmamasını emretmiştir.¹²¹ Huneyn altı ay hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır. Söz konusu olaydan sonra Huneyn'in yirmi yıl daha yaşadığı kaydedilmektedir.¹²²

Yukarıda bahsettiğimiz suçlamaların aksine Huneyn b. İshak, Hristiyan olup Nesturî mezhebine müntesiptir. Mütedeyyin bir hayat sürmüş ve Hristiyan din alimlerinin giysisi olan Zinâr cübbesini giymiştir. Ayrıca Hristiyan geleneğe göre tek eşli bir evlilik sürdürmüştür.¹²³ Ancak, Doğu Kilisesi'nde ortaya çıkan ikonoklazm (tasvir aleyhtarlığı) ile suçlanarak¹²⁴ daha önce bahsettiğimiz komplonun dışında, dinî inancına bağlı başka bir komploya daha maruz kalmıştır. Nitekim Beytülhikme'de tabip olan Buhtîşû b. Cibrâil, Huneyn'e karşı bir hileye başvurarak Huneyn'in Hristiyanlığa ters düşen sapkın heteredoks

¹¹⁵ Ahmet Ağırakça, *İslâm Tıp Tarihi*, 110.

¹¹⁶ Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, 1/86.

¹¹⁷ Huneyn b. İshak, *Kitâbü'l-aşr makalat fi'l-ayn*, Giriş Max Meyerhof, 17-18.

¹¹⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibbâ*, 265.

¹¹⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibbâ*, 258.

¹²⁰ İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ (685/1286), *Târîhi muhtasarü'd-düvel*, thk. Anton Salhanî, (Beirut; Daru's-Şark, 1992), 145.

¹²¹ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-e'tibbâ ve'l-hükemâ*, 70.

¹²² de Lacy O'leary, *'Ulum el-Yunan ve Subuli İktikalihe ila'l-Arab*, 231.

¹²³ Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak*, 206.

¹²⁴ Ruska, Julius Ferdinand, *"Huneyn b. İshak"* MEB İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: MEB yayınları, 1987) 6/ 590.

inanca sahip olduğunu halifeye göstermeye çalışmıştır. Bu iddiayı halifeye kanıtlamak için Buhtîşû, Huneyn'e karşı bir tuzak kurmuştur. Bu amaçla bir hizmetçi vasıtasıyla halifeye içerisinde Hz. Meryem, Hz. İsa ve meleklerin suretinin olduğu bir ikon göndermiştir. Daha sonra halifenin huzuruna çıkıp, söz konusu ikonu kutsamış ve bütün Hıristiyanların bunu kutsadığını, ayrıca bu ikonun onlar için bir simge olduğunu ifade etmiştir. Sonra da halifeye Hıristiyan olarak bilenen ve hizmetinde bulunan bir kişinin bu şîara hakaret edip onu inkâr eden bir zındık, mülhid olduğunu ancak Hıristiyanlık abası altında saklandığını söylemiştir. Halife bu kişinin kim olduğunu sorunca da Buhtîşû, Huneyn olduğu cevabını vermiştir.¹²⁵ Halife, Huneyn'i huzuruna getirterek onu denemek için bahsedilen ikonu eline almış ve ikon hakkındaki görüşlerini sormuştur. Huneyn bunun herhangi bir suret olduğunu söyleyerek hakarete bulunmuştur. Bunun üzerine Buhtîşû bunun cezasını halifeye sormuş halife de patriklerin görüşüne başvurmuştur. Patrikler ceza olarak Huneyn'e seksen lanet getirince halife de ona lanet getirmiştir. Buna çok alınan Huneyn'in evine gittiği ve zehir içerek hayatına son verdiği kaydedilmektedir.¹²⁶

İbn Ebu Usaybia, Huneyn b. İshak'ın en yakınları, dindaşları ve dönemin en önemli hekimleri tarafından uğradığı çeşitli sıkıntıları ve onları nasıl aştığını anlatan risalesini olduğu gibi aktarmaktadır.¹²⁷ Mevzubahis risalede Huneyn'in halife nezdinde gözden düşürülmesi, ağır şekilde cezalandırılması ve en nihayetinde affedilerek önceki mevkisine ve önemine kavuşması anlatılmıştır.¹²⁸ Huneyn, çektiği meşakkatin sebebini mesleğinde hızlı yükselişine bağlamaktadır. Buna göre onun bu yükselişi ve halife nezdindeki itibarı gerek meslektaşları gerekse akraba ve çevresi arasında kıskançlığa sebep olmuştur. Kendisine sıkıntı çektiren kişilerin genelde ilim öğrettiği, iyilikte bulunduğu, ilmî katkılarda bulunarak şehir halkı arasında itibar sahibi olmalarını sağladığı kişiler olduğunu aktarır. Söz konusu kişilere Galen'in ilimlerini öğrettiğini ancak bunların iyiliğe kötülükle cevap verdiğini kaydeder. Tüm bu kişilerin kendilerine yaptığı iyiliklerini gizledikleri ve kamuoyunda onun aleyhtarlığını yaptıklarını, böylece iftiralara maruz kaldığını ve gözden düşürüldüğünü aktarmaktadır. Bundan dolayı hapsedildiğini ve elindeki her şeyi kaybettiğini hatta elinde okuyabileceği tek bir kitap sayfasının kalmadığını söylemektedir. Ancak daha sonra Allah'ın bir lütfü olarak tekrar eski konumuna geldiğinden söz etmektedir. Bu risalede çevresindekilerin kıskanmalarının sebebini kendisinin onlardan daha bilge bir hekim ve mütercim olmasıyla ilişkilendirmektedir.¹²⁹

Huneyn'in, İshak ve Davud adında iki oğlu vardır. Her iki oğlunun da babalarının mesleği olan hekimliği sürdürdükleri anlaşılmaktadır. İshak ayrıca felsefeye yönelmiş, birçok çeviri yapmış ve babasının kine yakın bir şöhret elde etmiştir. Buna karşın, Davud ile ilgili sadece hekim olduğuna dair bilgi bulunmakta olup, herhangi bir çeviri yaptığına dair bilgi yoktur.¹³⁰ Huneyn, çocuklarının eğitimine büyük ehemmiyet göstermiş ve aynı zamanda onların hocası olmuştur. Hatta çocuklarının eğitimi için

¹²⁵ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eti'bbâ ve'l-hükemâ*, 69-70.

¹²⁶ İbn Cülcül, *Tabakâtü'l-eti'bbâ ve'l-hükemâ*, 70.

¹²⁷ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eti'bbâ*, 263.

¹²⁸ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eti'bbâ*, 265.

¹²⁹ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-eti'bbâ*, 265.

¹³⁰ İbnü'l-Kıftî, *İhbâri'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ*, 132.

gelişimlerine uygun kitaplar telif etmiştir. Bunlardan ilki *Üstuskat* adlı kitaptır ve iki oğlu için soru cevap metoduyla yazmıştır. Bu kitapta çocuklarına Yunan tarihi ile ilgili bilgiler vermiş ve Hipokrat'ın iki oğlu Taslus ve Dracon'dan bahsetmiştir.¹³¹ Diğer kitabı ise çocuklarının tıp eğitimi için hazırladığı *Kitabu fi'l-Ayn*'dir. Soru cevap metoduyla telif edilmiş olan bu kitap üç fasikülden oluşmakta ve 209 meseleyi ele almaktadır.¹³² Ayrıca İbn Ebû Usaybia, Huneyn'in Galen'in 16 eserini çocuklarının eğitimi için soru cevap şeklinde telhis ettiğini ifade etmektedir. Huneyn'in soru cevap metoduyla telif ettiği eserlerin amacının çocukların eğitimi olduğunu söylemektedir.¹³³ Huneyn kitaplarında kendi döneminde uygulanan tedaris metodu hakkında bilgi vermektedir. Verilen bilgilere göre medresede bir ders halkası oluşturulur ve o dersin hocası etrafında toplanırdı. Ders hocası muteber kabul edilen bir kaynaktan okuma yaparak dersi işlerdi. Belli bir ders programı takip edilir ve okunan kitaplar şerh ve tefsir edilirdi. Ayrıca talebeler kendi yeterliliklerine göre ödev olarak derste işlenen kitabı okurdu.¹³⁴

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere Huneyn dört bir taraftan derlediği kitapları İslam tıp literatürüne kazandırmak için tercüme etmeye başlamıştır. Huneyn b. İshak'ın yaptığı tercüme hakkında günümüze ulaşmış olan "*Risâletü Huneyn b. İshak ila 'Ali b. Yahya fi zikri mâ türçime min kütübî Calinûs bi'ilmîhi ve ba'zı mâ lem yütercem*" adlı eserinde ilk elden bilgilere ulaşmaktayız.¹³⁵ Huneyn b. İshak'ın çevirilerinde hedef dil olarak Arapçadan daha çok Süryânîceyi seçtiği anlaşılmaktadır. Zira risalesinde Galen'e ait 129 eserden 95'ini Süryânîceye 39'unu ise Arapçaya çevirdiğini görmekteyiz. Ancak bazı eserlerin her iki dile de çevirisini yaptığını hatırlatmakta fayda vardır.¹³⁶

Huneyn, Galen'in eserlerinin dışında, ilk çağın en önemli hekimi Hipokrat¹³⁷ ve filozof Aristo'nun eserlerinden de çeviri yapmıştır.¹³⁸ Yine Huneyn b. İshak, çeviri yaptığı yazarlar arasında tabiatçı felsefecilerden Artemidoros¹³⁹ ve ilk çağ filozoflarından Eflâtun da¹⁴⁰ yer almaktadır. Huneyn, yaptığı bu çeviriler sayesinde, Galen'in Orta Çağ'daki tıp alanında hekimler arasında itibar kazanmasını ve Aristo'nun da felsefe sahasında nihai hakimiyetini sağlamıştır.¹⁴¹ Huneyn'nin antik Grek medeniyetinin önemli mimarlarından Aristo, Hipokrat ve Galen'den yaptığı çevirilerle ilgili R. Joseph Petrucelli, "*tıp ve bilimde Aristo, Hipokrat ve Galen eserleri en çok tercüme edilendir. Bu çeviriler arasında yer alan birçok eserin orijinal Grekçe nüshaları kaybolmuştur. Daha sonraki kuşaklara sadece Arapçaya tercüme edilen nüshalar kalmıştır.*" sözünü kaydetmektedir.¹⁴² Yine Huneyn'in çevirileriyle yaptığı katkılarla ilgili olarak Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) şu ifadeyi kullanmaktadır: "*mütercimler olmasaydı, ilk dönemde Arapların Grekçeyi bilmemeleri nedeniyle temel*

¹³¹ Mesu'dî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesu'dî (346/957), *et-Tenbih ve'l-işraf*, (Leiden : E.J. Brill, 1967), 143.

¹³² İbn Ebû Usaybia, '*Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 272.

¹³³ İbn Ebû Usaybia, '*Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tıbbâ*, 272.

¹³⁴ Huneyn b. İshak, *Risale*, 21.

¹³⁵ Huneyn b. İshak, *Risale*, 1; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 434; Şevki Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-Arabî*, 4/132.

¹³⁶ Huneyn b. İshak, *Risale*, 2-64; Hasan Katipoğlu, İlhan kutluer, *Huneyn b. İshak*, 378.

¹³⁷ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 808.

¹³⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 914.

¹³⁹ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 826.

¹⁴⁰ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 800.

¹⁴¹ Max Meyerhof, "*mine'l-İskenderiye ila Bağdad*", *Turasu'l-Yuanî fi'l-hadarati'l-İslamiyye*", trc. Ahmed Bedevî, 37-100, (Beyrut; Dâru Nehdati Mısır, 1980) 79; editör Bayram Ali Çetinkaya, *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni*, 5/273-274.

¹⁴² Albert s. Lyons, R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, trc. Nilgün Güdücü, (İstanbul; Omas, t.y.) 256.

*Greğe eserlerinden yararlanılmazdı!*¹⁴³. Ayrıca Ahmed Emin, Huneyn'in yaptığı tercümelemin dakik ve kapsamlı olduğunu ifade eder. Öyle ki alimlerin Huneyn'in çevirilerini bir başka kimsenin yaptığı çevirilerden rahatlıkla ayırt edebildiklerini belirtir.¹⁴⁴

Huneyn, yaptığı çevirilerle İslam tıp literatürüne katkı sağladığı gibi telif ettiği eserlerle de katkı sağlamıştır. Nitekim göz anatomisi, fizyolojisi ve patolojisi hakkında Galen'in ve Hipokrat'ın eserlerine dayanarak ortaya koyduğu *Kitâbü'l-Aşr Makalat fi'l-Ayn* önem arz etmektedir.¹⁴⁵ Söz konusu eserde üçü aynı olan beş göz resmi bulunmaktadır. Mevzubahis resimler siyah ve kırmızı çini mürekkeple yapılmıştır. Gözün camsı yapısı farklı bir renkte çizilmiştir.¹⁴⁶ Fuat Sezgin, Huneyn'in göz hastaları için beynin anatomisi, fizyolojisini ve patolojisini kavramak amacıyla çalışma yapanların ilki olduğunu ve Arap hekimlerinin bundan sonra bu yöntemi kullandıklarını ifade etmektedir.¹⁴⁷ Bunun yanı sıra Fuat Sezgin, halihazırda, bize ulaşan göz anatomisine ilişkin ilk resimlere Huneyn b. İshak'ın eserinde rastlandığını zikretmektedir.¹⁴⁸

Latince'de Isagoge Johanniti olarak şöhret bulan Huneyn'in¹⁴⁹ *Kitâbü'l-Aşr Makalat fi'l-Ayn* adlı eserinin Latinceye iki kez çevirisi yapılmış ve bu sayede Avrupa'ya ulaşmıştır. Bunların ilki Demeterios takma ismiyle Sicilyalı bir bilim insanı tarafından yapılmıştır. Bu çeviride Huneyn'in ismi gizlenmiştir. Çeviriye *Galenı Liberde Oculis* adı verilmiş ve 1541 senesinde yayınlanmıştır. İkincisi Kostantinos Afrikos tarafından yapılan çeviridir. Çeviri *Liber de Oculis* adıyla 1515 yılında neşredilmiştir.¹⁵⁰ Ayrıca Huneyn b. İshak'ın, *Aşr Makalat fi'l-Ayn*, eseri temel başvuru kaynağı olmuş ve orta çağ İslam aleminde göz hekimleri yeterlilik imtihanlarında bu kitaptan sorumlu tutulmuş, bu kitaptan sorulan soruları cevaplayabilenler göz hekimi olabilmıştır.¹⁵¹

Huneyn b. İshak'ın, diğer önemli eserlerinden biri soru cevap metoduyla halife Me'mun devrinde telif ettiği *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-Tıbb li'l-Müte'allimîn* adlı eseridir.¹⁵² Eser genel insan anatomisi ile ilgili giriş niteliğinde el kitabı özelliği taşımaktadır.¹⁵³ Bu kitap tıpta bilinmesi zaruri olan bilgiler içeren 8 fasikülden oluşmaktadır. Birinci fasikülde tıp terminolojisi, ikinci fasikülde hastalıklar, üçüncü fasikülde hastalıkların nedenleri, dördüncü fasikülde semptomlar, beşinci fasikülde farmakoloji, altıncı fasikülde drog ve kompleks ilaçlar, yedinci fasikülde nabız, son fasikülde ise humma ve üroloji hakkında bilgiler

¹⁴³ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi (1067/1657), *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-VI, nşr., M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilişli Rifat Bilge, (Ankara; Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-43), 4/1271.

¹⁴⁴ Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, 1/ 301.

¹⁴⁵ Huneyn b. İshak *Kitâbü'l-Aşr makalat fi'l-ayn*, 69.

¹⁴⁶ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I- V, trc. Abdurrahman Ali, Eckhard Neubauer, (İstanbul; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008), 4/ 3.

¹⁴⁷ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 4/16.

¹⁴⁸ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, 4/ 8, 19.

¹⁴⁹ Peter E. Pormann, *Tıp*, 100.

¹⁵⁰ Ahmet Ağırakça, *İslam tıp tarihi*, 119.

¹⁵¹ İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 729/1329), *Kitâbü'l-Kurbe fi me'âlimi'l-hisbe*, (Kahire, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb 1976), 257.

¹⁵² İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 271.

¹⁵³ İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 271; Ahmet Ağırakça, *İslam Tıp tarihi*, 116.

bulunmaktadır.¹⁵⁴ Yine bu eser Selçuklu medreselerinde 9. ile 14. yüzyıllarda tıp tahsilinin birinci senesinde okutulmuştur. Aynı döneme tekabül eden Avrupa tıp okullarında eserin Latince çeviri Johannitus ders kitabı olarak işlenmektedir.¹⁵⁵

Huneyn b. İshak'ın, telif ettiği en önemli eserlerden biri de şüphesiz *Nevâdirü'l-Felâsife ve'l-Hükema'*dır.¹⁵⁶ Söz konusu eserde Huneyn şöhret bulmuş filozof ve hekimlerin özlü sözleri ile aforizmalarını aktarmaktadır. Bilhassa kısa ama derin anlam taşıyan sözlerine yer vermektedir. Lokman Hekim'in hikmetli sözleri ve Hipokrat'ın tıp ilmiyle ve hastaların tedavisiyle ilgili söylediği özlü sözleri ve aforizmalarını aktarmaktadır. Bununla birlikte kitapta teşhis ve tedavi süreci ile hastalara sunulan reçeteler sözlü kültürün etkisiyle kafiyeyle şiirsel kısa ifadelerle ifade edilmektedir. Bundan anlaşıyor ki tedavi tavsiyesi, reçetesi veya hastalıktan korunma gibi konularda hastaların hafızasında kalacak bir şekilde kısa ama derin anlam taşıyan özdeyişlerle belirtilmiştir.¹⁵⁷

Kullandığımız referans eserlerde Huneyn'in ölüm tarihi ihtilaflıdır. İbnü'n-Nedim, salı günü 6 Safer 260 senesinde vefat ettiğini kaydetmektedir.¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî de 260 senesinde vefat edenler arasında onu zikretmektedir.¹⁵⁹ Ancak İbn Ebu Useybia, Huneyn'in 264 yılında vefat ettiğini ifade etmektedir.¹⁶⁰ Netice itibarıyla, Huneyn b. İshak'ın dönemine daha yakın olması ve ayrıca onun çalışmalarına eserinde değinmiş olması, İbnü'n-Nedim'in tespitinin daha isabetli olacağı konusunda bize yakın gelmektedir. Bu doğrultuda, Huneyn'in 260/873 yılında vefat ettiğini söyleyebiliriz.

Sonuç

Hıre şehri III.-VII. yüzyıllarda önemli bir bilim merkezi olmuştur. Burada tıp, felsefe, teoloji ve filoloji alanında mühim bilimsel faaliyetler yürütülmüştür. Huneyn b. İshak'ın böyle bir ortamda neş'et etmiş olması ilme yönelmesini sağlamıştır. Böylece yaşamının ilk dönemlerinde ilim elde etmeye koyulmuştur. Ayrıca babasının eczacı olması daha çok tıp alanına yönelmesini sağlamıştır. Böylece dönemin en ünlü tıp bilginlerinden Yuhannâ b. Mâseveyh'in Bağdat'ta ilim meclisine katılmıştır. Ancak üstadı ile giriştiği anlaşmazlık ilim hayatını başka bir serüvene yönlendirmiştir. Nitekim tıp ilminin kaynaklarını mütalaa etmek için Grekçe öğrenmeye karar vermiştir. Bu amaçla zaman kaybetmeden İskenderiye'ye gitmiştir. Burada ileri bir seviye Grekçe öğrenmiştir. Ayrıca Grek tıp literatürüyle birlikte felsefe literatürüne haiz olmuş ve kaynaklarını alarak Bağdat'a dönmüştür. Kendini yetiştiren Huneyn, kısa süre içerisinde ilim merkezi Bağdat'ta bilim insanlarının dikkatini çekmeyi başarmıştır. Zaman kaybetmeden dönemin ilim faaliyetlerinin icra edildiği Beytülhikme'ye katılmıştır. Burada çeviri faaliyetleri icra etmesinin yanı sıra

¹⁵⁴ Huneyn b. İshak (ö. 260/873), *el-Mesâil fi't-tib li'l-müte'allimin*, thk. Muhammed Mörşi Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, (Kahire; Dârü'l-Kütübü'l-Misri, 1978), 26.

¹⁵⁵ Terzioğlu, Arslan, "Bimaristan" TDV İslam Ansiklopedisi, (İstanbul; Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 6/170.

¹⁵⁶ Huneyn b. İshak (ö. 260/873), *Nevâdirü'l-felâsife ve'l-hükemâ ve âdâbü'l-mu'allimine'l-kuðemâ*, thk. Abdullah Bedevî, (Lübnan; Dar Mektebetü Babilyon, 2009).

¹⁵⁷ Huneyn b. İshak, *Nevâdirü'l-felâsife ve'l-hükemâ*, 170-195.

¹⁵⁸ İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, 930.

¹⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-mülük ve'l-ümem*, 12/160.

¹⁶⁰ İbn Ebû Usaybia, 'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ, 264.

tabiplik de yapmıştır. Grek medeniyetinin mimarları Galen, Aristo ve Hipokrat gibi bilim insanlarının eserlerini tercüme etmiştir. Bu sayede Grek tıp literatürü ve Helenistik felsefenin İslam medeniyetinde intişar etmesini sağlamıştır. Ayrıca yaptığı tercümelere tutarlı metot uygulayarak tercümenin sistemleşmesini sağlamıştır.

Huneyn yaptığı çevirilerin yanı sıra İslam tıp literatüründe telif eserleriyle de çığır açmıştır. Oftalmoloji ile ilgili yazdığı eser *Kitâbü'l-Aşr Makalat fi'l-Ayn* tıp alanında yeni bir yöntem başlatmıştır. Yine genel anatomi ile ilgili yazdığı eser *Kitâbü'l-Mesâ'il fi't-Tıb li'l-Müte'allimîn* sonraki dönemlerde ders kitabı olarak kullanılmıştır.

Kaynakça

- Abdulgani, Arif Ahmed, *Târîhü'l-Hîre fi'l-Cahiliyye ve'l-İslâm*, (Şam: Darû'l-Kinan), 1993.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, (el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb; Mektebetü'l-ûsra, 1997.
- Ahmed b. Muhammed b. Abdullah Dübyan, *Huneyn b. İshak: dirase tarihiyye ve lugaviyye*, I-II (Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1993)
- Albert s. Lyons, R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, trc. Nilgün Güdücü, (İstanbul; Omas, t.y.).
- Cevad Ali, *el-Mufaşşal fi târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*, I-XX, (Beyrut; Daru's -Sâkî, 2001),
- de Lacy O'leary, *'Ulumû'l-Yunan ve sebilu İntikalihâ ila'l-'Arab*, Arapçaya trc. Vehîb Kâmil, (Kahire, Mektebetü'l-Nahda-l Mısriye 1962)
- de Lacy O'leary, *İslam düşüncesi ve tarihteki yeri*, trc. Yaşar Kutluay, Hüseyin Yurdaydın, (Ankara; Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1971).
- Demirci, Mustafa, *Antik Yunan Kitaplarının Abbâsiler Bağdat'ına Yolculuğu, İslamiyat*, 7/ 2, 2004, 43-60.
- Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelüsî (ö. 384/994), *Tabakâtü'l-etibbâ ve'l-hükemâ; İshak b. Huneyn el-İbâdî (ö. 298/910), Târîhü'l-etibbâ ve'l-felâsife*, thk., Fuad Seyyid, (Beyrut; Müessesetü'r-Risâle, 1985).
- Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm (ö. 385/995), *el-Fihrist*, trc. Ramazan Şeşen (İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019),
- Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed İbn Hallikan(681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman*, I-VII, thk. İhsan Abbas, (Beyrut; Dâru Sadır, 1900).
- Edward G. Browne, *İslâm Tibbî*, trc. Enise Baş, (İstanbul; İnkılab, 2012).
- Edward G. Browne, *İslâm Tibbî*, trc. Enise Baş, (İstanbul; İnkılab, 2012).
- el-Cuburî, İbrahim Muhammed Ali, *Merakiz el-Hayeti'l-Fikriyye fi'l-Hire Kable'l-İslam*, *Mecelletü't-Terbiye ve'l'İlm*, 2012: 80-115,
- Fahri Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, trc. Kasım Turhan, (İstanbul Ayışu Kitapları 1998).
- Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, I- V, trc. Abdurrahman Ali, Eckhard Neubauer, (İstanbul; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008).
- Gutas, Dimitri, *Yunanca Düşünce, Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça çeviri hareketi ve erken Abbâsî toplumu*, trc. Lütü Şimşek (İstanbul; Kitap Yayınevi, 2003),
- Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi (1067/1657), *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-VI, nşr., M. Şerefettin Yaltkaya ve Kilisli Rifat Bilge, (Ankara; Milli Eğitim Bakanlığı, 1941-43).
- Huneyn b. İshak, *Nevâdirü'l-felâsife ve'l-hükemâ ve âdâbü'l-mu'allimîne'l-ğudemâ*, thk. Abdullah Bedevî, (Lübnan; Dar Mektebetü Babilyon, 2009).
- Huneyn b. İshak, *Risale-i Huneyn b. İshak ila Ali b. Yahya: fi zekere ma turcime min kutubi calinus*, thk. Mehdi Mukakık, (Tahran; Müessese-i Mütalaat-ı İslam, 2001),
- Huneyn b. İshak (ö. 260/873), *el-Mesail fi't-tib li'l-müte'allimin*, thk. Muhammed Mörse Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, (Kahire; Dârü'l-Kütübi'l-Mısri, 1978).
- Huneyn b. İshak (260/873) *Kitâbü'l-aşr makalat fi'l-ayn*, thk. Max Mayerhof, (Kahire, el-Matbaatü'l-Emiriyye, 1928).
- Huneyn b. İshak (ö. 260/873), *el-Mesail fi't-tib li'l-müte'allimin*, thk. Muhammed Mörse Arab, Ebû Reyyan Muhammed Ali, (Kahire; Dârü'l-Cem'at'î'l-Mısriyye, 1978),
- İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. el-Kâsım b. Halîfe b. Yûnus es-Sa'dî el-Hazrecî (ö. 668/1269), *'Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ*, nşr. Nizâr Rızâ, (Beyrut; Daru Mektebeti'l-Hayat, ty.)
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ebşâr fi memâliki'l-emşâr*, I-XXVII; thk. Kamil Selman el-Cubûrî, (Beyrut; Darû'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010).
- İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî (ö. 729/1329), *Kitâbü'l-ğurbe fi me'âlimi'l-hisbe*, (Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb 1976).

- İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî (ö. 660/1262), *Bugyetü't-taleb fi târihi Haleb*, I- XII, thk, Süheyl Zekkar, (Beyrut; Dârü'l-Fikr, ty.)
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), el-Muntazam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem thk., Ammar Reyhavi Muhammed Berekat, I-XXIII, (Bağdat; Daru'r-Risaletü'l-Alemiyye 2013),
- İbnü'l-İbrî, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhannâ (685/1286), *Târîhi muhtasarü'd-düvel*, thk. Anton Salhanî, (Beyrut; Daru'ş-Şark, 1992).
- Katipoğlu, Hasan, İlhan Kutluer, "Huneyn b. İshak" TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1998, XVIII, 377-380.
- Kaya, M. Cüneyt, "Yûhannâ b. Mâseveyh" TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 213, XLIII, 582.
- Kazancî, Fuad Yusuf, *Usulu's-Sakafetü's-Süryânî fi Biladi Beyne'l-Nehreyni* (Bağdat: Darü'ş-Şuunî's-Sekafiyeti'l-Amme2010),
- Mahir Abdülkadir Muhammed, *Huneyn b. İshak el-asrû'z-zehebi li't-terceme*, (Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1987).
- Max Meyerhof, "mine'l-İskenderiye ila Bağdad", *Turasu'l-Yuanî fi'l-hadarati'l-İslamiyye* trc. Ahmed Bedevî, 37-100, (Beyrut; Dâru Nehdati Mısır, 1980).
- Mesu'dî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesu'dî (346/957), *et-Tenbih ve'l-işraf*, (Leiden : E.J. Brill, 1967).
- Muhammed Abdülhamid el-Hammud, *Medresetu Huneyn b. İshak ve ehemiyetihe fi't-tercümeti'l-Arabiyye, Mecelletu'l-Ma'rife*, Temmuz 2001/ 454, 188-222.
- Muhammed Ali Zerkan, *Huneyn b. İshak: Şeyhü'l-Mütericimini'l-Arab*, el-Arabî, 1983/1: sayı 192, 131-135.
- Nafia, Muhammed Mebruk, *Tarihu'l-Arab: Asru ma Kable'l-İslam*, (Kahire: y.y., 1948),
- Ruska, Julius Ferdinand, "Huneyn b. İshak" MEB İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: MEB yayınları, 1987)
- Sami Halef Hamarne, *Târîhu türasi'l-ulumî't-tıbbiyye 'inde'l-Arab ve'l-Müslimin*, (İdlib, Câmîati'l-Yermük, 1986).
- Samrai, Amir Reşid Abdülhamid Aluçı, *Asaru Huneyn b. İshak*, (Bağdad, Mecmaü'l-Lugati's-Süryânîyye, 1974).
- Semrai, Kemal, *Muhtasaru fi Tarihi't-Tibi'l-Arabi*, I-II, (Beyrut, Darü'n-Nidal, 1990)
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bede'ilikten Hadariliğe Kûfe*, (Ankara; Ankara Okulu Yayınları, 2015)
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bilimin Yitik Şehri Cündîşapur*, (Ankara; Ankara Okulu, 2015).
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, *Horasan'ın Bilim Merkezi: Mero* (Ankara;Ankara Okulu Yayınları 2016),
- Şabüşfî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (ö. 388/998), *ed-Diyarat*, Thk. Korkis Avvad (Bağdat: Matbaatü'l-Maarif, 1966)
- Şehate Seyid Zağlul, *es-Süryânîye ve Hadarati'l-İslâmiyye*, (İskenderiye, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Amme li'l-Kitâb, Dârü'l- Ma'rifeti'l-Câmiyye1975)

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic Medical
History Research**

ISSN: 2822-4949 / (Aralık / Dec 2024) 3/2

**ez-Zehrâvî 'ye Göre Kırıklar Tedavisi
Treatment of Fractures According to Al-Zahrawi
MARAM HALİLOĞLU**

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Öğrencisi
Hitit University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Ph.D. Student
Çorum, Türkiye
maramsmadism@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5202-0527>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 02 Haziran 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 20 Aralık 2024

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2024

ATIF/CITE AS

Haliloğlu, Maram "ez-Zehrâvî 'ye Göre Kırıklar Tedavisi" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları
Dergisi, (Aralık / Dec, 2024) 3/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0

International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Treatment of Fractures According to Al-Zahrawi

Abstract

ez-Zehrâvî is known as a significant surgeon who made numerous medical achievements. His work, titled "Kitâbü't-Taşrîf," consists of 30 volumes covering general surgery. The final volume is dedicated specifically to surgical practices and contains essential information regarding the treatment and management of bone fractures.

This study comprises two main sections. The first section addresses ez-Zehrâvî's life in Andalusia and his lineage; it also provides a detailed examination of his book "et-Taşrîf," with a focus on the translation of this important work into foreign languages. The second section offers an in-depth analysis of fracture treatment. Within this section, approximately 23 types of fractures mentioned in ez-Zehrâvî's thirtieth article are thoroughly discussed, along with the methods he employed for their treatment. ez-Zehrâvî comprehensively described the necessary techniques for ensuring proper healing of bones and demonstrated remarkable creativity in treating fractures without the aid of X-ray or radiology equipment, given the limitations of his time. This article aims to highlight ez-Zehrâvî's contributions and successes in the field of bone fractures as a Muslim physician.

Keywords: History of Islam, History of Medicine, Al-Andalus Period, Al-Zahrawi, Fracture Treatment, Kitab al-Taşrîf.

ez-Zehrâvî 'ye Göre Kırıklar Tedavisi

Öz

ez-Zehrâvî, birçok tıbbi başarıya imza atmış önemli bir cerrah olarak bilinir. Özellikle "Kitâbü't-Taşrîf" adlı eseri, genel cerrahiye kapsayan 30 ciltten oluşmaktadır. Bu eserin son cildi ise cerrahiye özel olup, kemik kırıklarının tedavi ve yönetim yöntemlerine dair önemli bilgiler içermektedir.

Bu çalışma, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, ez-Zehrâvî'nin Endülüs'teki yaşamı ve soyunu ele alınmakta; ayrıca "et-Taşrîf" adlı kitabı detaylı bir şekilde incelenmekte ve bu önemli eserin yabancı dillere çevirisi üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde ise kırık tedavisi ile ilgili kısım kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümde, ez-Zehrâvî'nin otuzuncu makalesinde belirttiği yaklaşık 23 kırık türü ayrıntılı olarak ele alınmakta ve bu kırıkların tedavisinde kullandığı yöntemler açıklanmaktadır. ez-Zehrâvî, kemiklerin doğru kaynaması için gerekli yöntemleri kapsamlı bir şekilde tanımlamış ve dönemin imkânlarıyla, röntgen ya da radyoloji cihazları olmaksızın kırıkların tedavisi konusunda dikkate değer bir yaratıcılık sergilemiştir. Bu makale, ez-Zehrâvî'nin bir Müslüman tabip olarak kemik kırıkları alanındaki katkılarını ve başarılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tıp Tarihi, Endülüs Dönemi, ez-Zehrâvî, Kırık Tedavisi, Kitâbü't-Taşrîf,

Giriş

Tıp, İslamiyet'in yayıldığı dönemlerde önemli ölçüde gelişmiştir. Abbâsîler döneminde tercüme hareketleri ve hastanelerin kuruluşu ve yaygınlaşması hız kazanmıştır. Özellikle Halife Me'mun'un (ö218/833) kurduğu ve en iyi Âlimlerin çalıştığı Beytülhikme'deki tıp çalışmalarının öncüsü ise Huneyn b. İshak olmuştur.¹ Abbâsîler dönemi sonunda, İslâm dünyasında binlerce hekim yetişmiştir.² Ayrıca Müslüman bilginlerinin katkıları, modern tıbbın temelleri olarak kabul edildiğinden, bazı eserleri Batı ülkelerinde birkaç yüzyıl boyunca ders kitabı olarak okutulmuştur. Önemli tarihi keşiflerle tıp bilimine büyük katkılarda bulunan birçok Müslüman âlim Yetişmiştir. Bu âlimler arasında yer alan ez-Zehrâvî de sadece İslâm dünyasının değil, dünya tıp tarihinin en iyi hekimlerinden birisi olmuştur.

1. ez-Zehrâvî 'nin Hayatı

ez-Zehrâvî, Arap-İslâm hâkimiyetindeki Endülüs'te, bir zamanlar Batı Avrupa'nın en büyük başşehri ve bilim merkezi olan Kurtuba'ya bağlı Zehrâ'da (Medînetüzzehrâ) dünyaya gelmiştir.³ Asıl adı Halef b. Abbas ez-Zehrâvî'dir ve künyesi Ebû'l-Kâsım'dır. ez-Zehrâvî adı, doğduğu kasaba olan el-Zehra'dan gelmektedir.⁴ (318-404/930-1013) yılları arasında yaşamıştır.⁵ Ölüm tarihi olarak çeşitli kaynaklarda 1006, 1010 ve 1013 gibi farklı tarihler zikredilse de 1013 yılı en çok kabul gören tarih olarak öne çıkmaktadır.⁶ Ayrıca, "el-Ensârî" künyesinden dolayı, aslı Medine'den olan ve kabilesi el-Ensar'dan göç ederek Kurtuba'ya yerleşen bir aileye mensup olduğu da rivayet edilmiştir.⁷

Kendi tecrübelerini de ekleyerek özellikle cerrahi alanında çok orijinal buluşlar yapan ez-Zehrâvî, cerrahide kullanılan aletlerin resimlerini çizmiş, yanlarına gerekli açıklamaları ekleyerek kendisinden sonraki dönemlere somut ve uygulanabilir bir ilim mirası bırakmıştır.⁸ Alanındaki başarısı ve buna bağlı olarak kazandığı haklı şöhreti dolayısıyla, Batı tıp literatüründe "Abulcases, Bulcasis, Albuchasius, Alzahavi, Ezzahravi ve Ezahargui" gibi çeşitli isimlerle anılmıştır.

Kaynaklara göre, Endülüs'te Emevi halifeleri III. Abdurrahman (912-929) ve II. Hakem (961-976) devrinde ez-Zehrâvî'nin sarayda doktor olarak çalıştığı ve hükümdarların özel tabibi olduğu belirtilmektedir.⁹ Ancak, ez-Zehrâvî'nin sarayla olan ilişkisi hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Özellikle de *Kitâbü't-Tasrîf'in* girişinde vermiş olduğu bilgilerden, onun zengin biri olmadığı ve çocuklarına miras bırakacak kadar fazla bir servete sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Servet biriktirmek, güçlü ve prestijli kişilere hizmet eden hekimlerin işi olmuştur. Ayrıca o, bu dönemde İbn-i Cülcül, Ebu

1 Zehra Gençel Efe, İslam Tıp Tarihi, (Konya: Çizgi Kitabevi 2019), 11.

2 Ali Bakka, İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp, Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/30, Temmuz-Aralık 2013, 1.

3 Fegani Beyler, Ebû'l-Kasım ez-zehrâvî ve Kitabu't-Tasrîf Adlı Eseriyle İlgili Rusça Araştırmalar, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Bingöl Türkiye, 3.

4 Ziriklî, "el-A'lâm", Darü'l-İlmi'l-Melayin 15. Baskı, (Beirut 2002), 2/310.

5 Esin Kâhya, "Zehrâvî", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları 2013), c. 44, s.189.

6 Yüksel Topaloğlu, "Zehrâvî", İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri, Ed: Zehra Gençel Efe (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 68.

7 Hâlid Nâcî, ez-Zehrâvî ve Guatr Ameliyatları, çev: Abdülhamit Dünder Bir İnsan-ı Selîm: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan, 695.

8 Hilmi Keleş, Endülüs'te Tıp Bilimi, Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June 2022) 1/1, 60.

9 Kâhya, "Zehrâvî", 189.

Bekir er-Razî, İbnü'l-Cezzar el-Kayrevanî gibi büyük üstatlardan eğitim almıştır. Bu eğitim sayesinde hem teorik hem de pratik anlamda kendisini çok iyi yetiştirmiştir.¹⁰ Bundan dolayı ez-Zehrâvî, kazandığı şöhreti *Kitâbü't-Tasrîf'in* adlı en büyük ve meşhur eseriyle elde etmiştir.

ez-Zehrâvî hakkındaki bazı ilim adamlarının, düşünürlerin ve tarihçilerin görüşleri kayda değerdir:

1. Öncelikle, İbn Hazm tarafından Endülüs uleması hakkında yazılan bir risaleye değinmek gerekir. Bu risalede ez-Zehrâvî'ye de yer verilmiş ve eserinden övgüyle bahsedilmiştir. İbn Hazm şöyle demiştir: "*Tıp sahasında bundan daha kapsamlı, ifade ve uygulama bakımından bundan daha güzel bir eser yazılmamıştır desek doğru söylemiş oluruz.*"¹¹
2. Biyografi ve hadis âlimi Humeydî, ez-Zehrâvî hakkında şöyle demiştir: "*ez-Zehrâvî, ilim ve fazilet ehli bir kişi olarak tıp alanında kendini yetiştirmiştir. Bu konuda et-Tasrîf li-men 'aceze ani't-telif adıyla çok bilinen büyük bir eser kaleme almış ve (H.400/1010) yılından sonra vefat etmiştir.*"¹²
3. İbn Beşkûvâl, şunları bildirmiştir: "*ez-Zehrâvî'yi kendi hocaları arasında zikreden Ebû Ömer İbn Sümayk'ın (ö. 450/1058) Kurtuba'da (Córdoba) eğitim gördüğünü, tıp konusunda bilgi sahibi olduğunu ve Tuleytula'ya (Toledo) bağlı Talibîre'de kadılık yaptığını belirtmiştir (eş-Şıla, I, 102-103, 264). İbn Beşkûvâl'in eserine zeyl yazan İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) ise, tabip İbn Vâfid el-Lahmî'nin biyografisini verirken onun Kurtuba'da ez-Zehrâvî'den tıp eğitimi aldığını söylemiştir.*"¹³
4. Tıp tarihçisi İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi şabakâti'l-eṭṭibbâ* kitabında ez-Zehrâvî hakkında şöyle der: "*ez-Zehrâvî, basit ve mürekkep ilaçlar konusunda tecrübeli, doğru tedavi uygulayan yetenekli bir tabip olarak tanımlanır. Tıp alanında çeşitli eserler kaleme almış olup, Kitâbü't-Tasrîf, onun en meşhur ve mükemmel eseri olarak değerlendirilir.*"¹⁴
5. Daha sonra gelen Endülüs tarihçilerinden Makkarî, bir yerde İbn Hazm'ın yukarıda adı geçen risâlesinin metnini aktarırken, onun ez-Zehrâvî ile ilgili sözlerini de nakletmiştir.¹⁵

1.2. Kitâbü't-Tasrîf li-men 'aceze ani't-telif

ez-Zehrâvî'nin günümüze ulaşan tek eseri olan *Kitâbü't-Tasrîf li-men 'aceze ani't-telif*, müellif tarafından tıp alanındaki diğer kaynaklara ihtiyaç duyulmayacak kadar açık, anlaşılır ve kapsamlı olması nedeniyle bu ismi almıştır.¹⁶ Müellif, tıp alanındaki başka kaynaklara göz atmayı gerektirmeyecek kadar açık, anlaşılır ve kapsamlı olması nedeni ile kitaba bu ismi vermiştir. Bu eser, Batı İslâm dünyasında tıp alanında yazılan en kapsamlı ve Avrupa'da en çok rağbet gören eserlerden birisi olmuştur.¹⁷ Gerçek bir tıp ansiklopedisi niteliği taşıyan ve yazılışı yaklaşık (390/1000) yılında

10 Resul Kesenceli, Büyük Tıp Alimi: Zehrâvî, Somuncu Baba Dergisi, İlim Kültür ve Edebiyat. <https://www.somuncubaba.net/makale/buyuk-tip-alimi-ez-Zehrâvî> (E Tarihi: 12.11.2024)

11 İbn Hazm, Resâilü İbn Hazmel-Endülüsi, Tahkik: İhsan Abbas, el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr, 2. Baskı (Beyrut, 1987), 2/185; Sümeyye Bayır Taşdemir Osmanlı Tıbbında Endülüs Etkisi: et-Tasrîf Tercümelere Üzerine Bir Değerlendirme Osmanlı'da Bilim ve Teknoloji (2022): 167-193.

12 Kâhya, "Zehrâvî", 189.

13 Kâhya, "Zehrâvî", 189.

14 İbn Ebû Usaybia, Muvaffakuddin, Uyûnü'l-enbâ' fi şabakâti'l-eṭṭibbâ, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Daru'l-mektebeti'l-hayat 1384/1965), 501.

15 Kâhya, "Zehrâvî", 189.

16 İbn Ebû Usaybia, Uyûnü'l-enbâ' fi şabakâti'l-eṭṭibbâ, 2/185; Taşdemir, Osmanlı Tıbbında Endülüs Etkisi: et-Tasrîf Tercümelere Üzerine Bir Değerlendirme, 169.

17 Kâhya, "Zehrâvî", 189-191.

tamamlanan kitap, elli yıllık birikim ve tecrübenin ürünüdür.¹⁸ ez-Zehrâvî, kitabını yazarken pek çok Yunanca ve Arapça kaynağa atıfta bulunmuştur. Otuzuncu makaleye gelince, bu bölümde nadiren başka kaynaklara atıfta bulunmuştur. Bu da onun kişisel çabasına ve deneyimine güvendiğini göstermektedir.¹⁹

ez-Zehrâvî, *et-Tasrîf*'i yazma amacını şu şekilde ifade eder: “Kendinden önce tıpla ilgili yanlış bilinen hususları düzeltmek ve Galenos, Hipokrat gibi ilk dönem hekimlerinin cerrahi aletlerle ilgili çizimlerinin o güne kadar gelen kitaplarda yıpranmış veya tahrif edilmiş olduğunu belirtmek.”²⁰ Ayrıca ilk dönem kitaplarda yer alan bu aletlere kendi çizimlerini ekleyerek, gerekli açıklama ve şerhleri yaparak, kendisinden sonrakilerin kullanımına sunmayı amaçladığını vurgulamıştır.

Bu kitap, içinde tıbbın farklı alanlarıyla ilgili yazılmış 30 makale ve çizilmiş 200 farklı şekil bulundurarak iki ciltten oluşmaktadır. Otuz bölümden oluşan kitabın, ilk bölümünde genel tıbbi bilgiler; ikinci bölümde 325 adet hastalığın belirti ve tedavileri; üçüncü ile yirmi beşinci bölümler arasında basit ve bileşik ilaçları ile bunların hazırlanması; yirmi altıncı bölümde hastalıklara uygun besin maddeleri; yirmi yedinci bölümde bitkisel ve hayvansal gıdalar ile basit ilaçların özellikleri; yirmi sekizinci bölümde madensel, bitkisel ve hayvansal ilaç tabletlerinin hazırlanması; yirmi dokuzuncu bölümde ilaçları ve otuzuncu bölümde de cerrahi konular ele alınmaktadır. Çalışma, cerrahi konulardaki açıklamaları ve alet resimleri ile de önemli bir içeriğe sahiptir.²¹

Kitâbü't-Taşrîf'in Avrupa'ya etkisi, İslâm dünyasından daha fazla olmuştur. Eserin cerrahi konularla ilgili otuzuncu bölümü XII. yüzyılda Cremonalı Gerard tarafından tercüme edilmiştir.²² Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa'da birçok kez basılan eserin muhtelif bölümleri İbranice, Almanca, Fransızca ve İngilizce olarak da tercüme edilmiştir. Eserin İslâm dünyasındaki etkilerinden biri, XV. yüzyılda Amasya'da hekimlik yapmış olan Sabuncuoğlu Şerefeddin'in *Cerrâhiyye-i İlhâniyye* isimli eserinde görülebilir. Sabuncuoğlu Şerefeddin eserinde *Kitâbü't-Taşrîf*'ten büyük ölçüde yararlanmışır.²³

ez-Zehrâvî'nin tıp tarihindeki yeri ve önemi konusunda yapılan çok sayıda araştırma genellikle eserinin başta cerrahî olmak üzere bazı bölümleriyle sınırlı kalmıştır. Kitabın bütünü, ez-Zehrâvî'nin daha önceki bilginlerle veya kendi çağdaşı olan Müslüman tıp âlimleriyle ilişkisi yeterince incelenmemiş, diğer İslâm tıp kaynaklarıyla karşılaştırılması yapılmamıştır.

Esin Kâhya tarafından yapılan Türkçe tercümesi *et-Tasrîf*'in sadece cerrahi kısmını içermektedir ve kendi içinde üç bölümden oluşmaktadır:

1. İlk bölüm, dağlamayla çeşitli hastalıkların tedavisinin anlatıldığı 56 bölümden oluşmaktadır.
2. İkinci bölüm, bıçakla yapılan operasyonları içermekte olup 97 bölümden oluşmaktadır.

18 Ebu'l Kasım Zehrâvî, *Kitab et-Tasrîf li men acize an et-ta'lif*, çev: Esin Kahyâ, (Ankara: Nobel Tıp Kitabevleri, 2019).

19 Tarık Muhammed eljaberi, *Abu-l-Kasım Ez-Zehrâvî amîdül cerrahin*, 27

20 Hilmi Keleş, *Endülüs'te Tıp Bilimi, Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları* (Haziran / June 2022) 1/1, 61.

21 <https://islamdusunceatlasi.org/el-ez-Zehrâvî/215>, (E Tarihi: 25.05.2024)

22 <https://islamdusunceatlasi.org/el-ez-Zehrâvî/215>, (E Tarihi: 20.05.2024)

23 <https://islamdusunceatlasi.org/el-ez-Zehrâvî/215>, (E Tarihi: 20.05.2024)

3. Son bölüm ise ortopedik konularla ilgilidir ve 35 bölümden oluşmaktadır.

2. Kitâbü't-Taşrîf 'te Kırık Tedavisi

Kitâbü't-Taşrîf'in "Kırık ve çıkık" başlığını taşıyan üçüncü kısmında otuz beş fasıl halinde kırık ve çıkık tedavisi detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu fasıllar arasında burun, çene ve omurga gibi hassasiyet ve uzmanlık gerektiren kırıklar da bulunmaktadır. ez-Zehrâvî, kırıkların tedavi ediliş şekli hakkında geniş açıklamalar yapar. Ayrıca bu bölümde kısa bir girişle başlayan ez-Zehrâvî, "*cebiri sanatının*"²⁴ genellikle cahil insanlar tarafından uygulandığını ifade eder ve ilk dönem âlimlerinin kitaplarına uzun süre baktığını ve onları anlamaya istekli olduğunu açıklar. ez-Zehrâvî'nin giriş metninin tamamı şu şekildedir: "*Bilmelisiniz ki, oğullarım, cahil uygulayıcılar ve yardımcıları ve de eskilerin bu konudaki kitabından bir tek sayfa çevirmemiş olanlar, sanatın (tıp) bu dalını kendilerinin tesis ettiğini kabul eder. Bundan dolayı, bilimin bu kısmı bizim tarafımızda adeta ölüdür. Ben kendim, burada benimle yarışacak kimse bulamadım; sahip olduğum mahareti, eskilerin kitaplarını uzun uzun okuyarak elde ettim ve onları anlamak için duyduğum susuzluk, onlardan bilgi elde etmemi sağladı. Sonra, bütün hayatım boyunca deneyim ve uygulamayı birleştirdim. Böylece ben, sizin için bu konudaki bilgimi ve uygulamayı birleştirerek kazandım.*"²⁵

1. Bölüm: Kemik Kırıklarıyla İlgili Temel Bilgiler

ez-Zehrâvî, bu bölümün başında, kırık ve çıkıklarla ilgili bilgiler vermeye başlamadan önce, bu tecrübeleri öğrenmek isteyen herkesin bilmeleri gereken bazı temel kurallar olduğunu belirtmiştir. Bunlar kısaca aşağıdaki gibidir:

1- Kırık hastasının hızlı bir şekilde tedavi edilmesinin öneminden bahsederek başlamıştır ve devamında şunları söylemiştir: "*Herhangi bir kişide kırık, çıkık veya burkulma olduğunda, öncelikle fiziksel bir zayıflık yoksa küçük bir erkek çocuk veya bu tür bir kişide küçük bir kaza olduğunda, yaşlı bir insan değilse, hemen kan almaktan veya karın bölgesini açmaktan kaçınmalısınız ya da her ikisini birden yapmalısınız.*" Bununla birlikte, hava aşırı sıcak veya soğuk olmamalıdır.²⁶

2- Hastanın beslenmesi hakkında şunları söylemiştir: "*Hastanın baklagiller²⁷, kuş eti ve keçi eti tüketmesi sınırlandırılır; alkollü içecekler, yağlı etler ve aşırı yemek yemesi, damarlara kan akışını artıran her türlü gıda yasaktır. Şişlik veya kan dolaşımı sorunu yoksa, hastanın istediği şeyi yemesine izin verilmelidir.*"²⁸ Ayrıca, ez-Zehrâvî bu bölümde, kırığın iyileşmesinden sonra hastaya pirinç, kelle paça, işkembe, yumurta ve balık gibi yumuşak yiyecekler tüketmesini öneriyoruz. Bu tür bir beslenme ile kırığın daha hızlı ve kolay iyileşeceğine inanıyoruz.²⁹

24 "Cebir" kelimesi Arapçaya ait bir terimdir ve anlamı gerçekten de "açılmak" veya "kırıkları birleştirmek".

25 Zehrâvî, et-Taşrîf, 2019, 209.

26 Zehrâvî, et-Taşrîf, 2019, 210.

27 Kelime Türkçe tercümesinde (sebze) yazılmıştır. Bu durum Arapça nüshası ile karşılaştırılmış ve doğru kelimenin baklagiller olduğu tespit edilmiştir.

28 Zehrâvî, Halef b. Abbas, Kitâbü't-Taşrîf li-men 'aceze 'ani't-te'lif, thk: Abdulaziz Nasır ve Ali Süleyman et-tevariji Riyad, 2001, 30/418.

29 Zehrâvî, et-Taşrîf, 2019, 210.

3- ez-Zehrâvî, kırıkların iyileşmesinin, kırık kemiğin üzerinde yapıştığı yapıştırıcıya benzer bir madde oluşması sonucunda gerçekleştiğine inanmıştır. Bu madde, parçalar birbirine sıkıca bağlanıp son derece güçlü ve sağlam hale gelene kadar kemiğin üzerinde kalır. Belki de bu, kireçlenme (callus) oluşumunun bir göstergesidir. Mikroskopların keşfinden önce ez-Zehrâvî buna işaret etmiştir. Ayrıca şunu gözlemlemiştir: "*Erkeklerin ve yaşlıların kemikleri gençlerin ve çocukların kemikleri kadar hızlı iyileşemez; erkeklerde kemiklerin kuru ve sert olmasından kaynaklanır, ancak örneğin çocuklarda yumuşak kemikler kolayca kaynaşabilir.*"³⁰ ez-Zehrâvî, öncelikli olarak belirttiği gibi, hastaların hazmı kolay yiyecekler tüketmesinin gerekliliğini hatırlatmaktadır.

4- Daha sonra ez-Zehrâvî, kırıkların etkilenen organa bağlı olarak farklılık gösterebileceğini, dolayısıyla kafa kırığının ayak kırığı ile aynı olmadığını belirtmiştir. Her çeşit kırığın ayrıntılı tedavisi, kendi yerlerinde ve özel teknikleriyle anlatılmıştır. ez-Zehrâvî, kırıkları basit, parçalanmayan ve parçalanabilen kırıklar olarak sınıflandırmış; bunların bazıları ciltte yara ve delinme ile, bazıları ise hafif bir çatlak çizgisi şeklinde olabileceğini bildirmiştir.³¹ ez-Zehrâvî'nin kırık türlerine yaptığı bu sınıflandırma, günümüzdeki sınıflandırma ile aynıdır.

5- Daha sonra ez-Zehrâvî, kırığın klinik belirtilerinden kesin bir tanımla bahsederken şöyle demiştir: "*Kırık bir kemiğin belirtileri arasında çarpıklık ve görünüm de vardır; bunu hissedebilir ve kırığa dokunduğunuzda bir ses duyabilirsiniz. Eğer kırık hissedilmiyorsa, gözle görülür bir belirti veya ses yoksa ve kemiğe dokunduğunuzda ağrı hissedilmiyorsa, o zaman kırık yok, burkulma ya da küçük bir çatlak olabilir.*"³²

6- Günümüzde kırıkları teşhis etmek için kullanılan semptomlar da aynıdır. Tedavi yönteminden bahsederken ez-Zehrâvî, parçalı bir kırığın tedavisinin, parçalanmamış bir kırığa göre daha zor olduğunu açıklar. Her iki tür kırığın tedavi yöntemlerini ayrıntılı olarak anlatır ve kırılan uzvun aşırı gerilmemesi konusunda uyarıda bulunur. ez-Zehrâvî burada şöyle der: "*Pek çok cahilin yaptığı gibi, uzvu esnetmekten ve kuvvetli dokunmaktan sakının ve bunu yapmayın. Çoğu zaman hasta, uzuvda şişlik veya anormallikten yakınıyor. Gördüğüm kadarıyla, bu hatayı birçok kez yaptılar.*"³³

7- Bölümün sonunda ez-Zehrâvî, kırık uzvun nasıl sabitleneceğini ve üzerine bandajların nasıl sarılacağını açıklar. Kırık bölgesini sarmak için üç bandaj kullanmayı önerir: biri kırık bölgesine, diğeri kırığın üstüne ve sonuncusu kırığın altına sarılmalıdır. Daha sonra atel takılmasını önerir, ancak kırık bölgesinde şişlik varsa şişlik kayboluncaya kadar birkaç gün beklenmesini tavsiye eder. Aletlerin bazıları yarım kamışlardan oyularak şekillendirilmiş, bazıları ise çam ağacından elde edilen elek ağacından yapılmıştır. Alçının boyutunun kırılan organın boyutuna göre ayarlanmasının gerektiğini belirtir.³⁴

2. Bölüm: Kafanın Kırıklığı Tedavisi

Bu bölümün başında ez-Zehrâvî, kafada meydana gelen kırıkların çeşitli şekillerde ve farklı sebeplerden oluştuğunu anlatır.³⁵ Kafatası kırıklarını lineer kırıklar (çatlaklar), separe kırıklar (ayrışmış

30 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/418-419.

31 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/419.

32 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/419-420.

33 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/420.

34 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/421-422.

35 Kafa kemiklerinde travmaya bağlı olarak gelişen çatlaklardır.

kırıklar) ve depresyon kırıkları (çökme kırıkları) olarak tanımlar.³⁶ Daha sonra bize kırığın belirtilerini anlatır ve eğer bunlar ortaya çıkarsa hasta kaçınılmaz olarak ölüm riskiyle karşı karşıya olduğu için ona müdahale edilmemesini tavsiye eder.³⁷ Bu hususta ez-Zehrâvî şöyle der: *"Kırığın tedavisine gelince, öncelikle hasta kişinin belirtilerine bakmalısınız; eğer kişide kusma, baş dönmesi, bilinç bulanıklığı, ses kaybı gibi korkuya işaret eden belirtilerden herhangi birini görürseniz. Bayılma, şiddetli ateş, gözlerde şişkinlik veya kızarıklık ve benzeri belirtiler varsa, hastaya yaklaşmayın ve yalnız bırakın ve onu tedavi etmeyin. Çünkü bu durumların çoğunda bu arızalar ölümün yakın olduğuna işaret eder. Ancak tehlikeli belirtiler yoksa ve tedavi gerekiyorsa, gerekli müdahaleyi yapmalısınız."*³⁸

Sonra ez-Zehrâvî, kafa kemiğinin parçalanmış kısmının çıkarılma yöntemini açıklamıştır. Öncelikle hastanın kafasının tıraş edilmesini önermiş ve ardından kemiğin nasıl çıkarılacağını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Eğer kemiğin sağlam ve güçlü olduğunu düşünüyorsa, delme işlemi yapılmasını tavsiye etmiştir. Farklı tipte matkaplar kullanarak kemiği delmek için bu yöntemi açıklarken, ez-Zehrâvî kafatası cerrahisinde öne çıkan bir isim olarak kabul edilebilir. Muhtemelen ez-Zehrâvî bu alanda öncü olan ilk kişidir çünkü başka bir yöntemden bahsetmiş; buna da Galen yöntemi demiştir. ez-Zehrâvî, kafatasını delme yöntemini şu şekilde açıklamıştır:

*"Kemiğin sağlam ve güçlü olduğunu varsayarsak, matkaplarla birlikte klips kullanmadan önce etrafını delmek gerekiyor. Her biri kemiğin kalınlığına uygun olan çeşitli matkaplar kullanılmalı... Kemiği delme işlemine gelince; Matkap kemiğe girdiğinde parmaklarınızla döndürmeli ve sonra başka bir yere taşınmalıdır. Her deliğin arasında bir tokmak veya benzeri bir boşluk bırakılmalı ve ardından her iki deliğin arasından parçalar halinde kesilmeli. Kemiği, mümkün olduğunca nazikçe elinizle veya özel olarak hazırlanmış makinelerle çıkarılana kadar bu işlemi tekrarlamalısınız. Matkapın zararını kemiğin herhangi bir yerine temas etmemesine dikkat etmek çok önemlidir."*³⁹

3. Bölüm: Burun Kırığı Tedavisi

ez-Zehrâvî bu konuyu şu şekilde açıklamıştır: *"Unutmayın ki, burnun sadece üst kısmı kemikten oluşur (burun sırtı ve burun kökü), bu nedenle bunlardan biri veya her ikisi kırılabilir, ancak burun alt kısmı kırıkdaktan oluşur ve genellikle kırılmaz, sadece darbelere maruz kalabilir. Morarma, morluklar ve kesikler gibi belirtiler gözlemlenebilir"*.⁴⁰ Burada ez-Zehrâvî'nin burun kırığı ile ilgili kesin tanımını görmekteyiz. Ayrıca ez-Zehrâvî'nin anatomi konusundaki yeteneğini ve burnun kısımlarını kesin bir şekilde tarif etmesini de bu bölümde görmekteyiz.

Sonrasında ez-Zehrâvî, mevcut kırık burnun küçültme işlemine tabi tutulacağını söylemiştir. Daha doğrusu, mümkünse bu küçültmenin ilk günde tamamlanması tercih edilir, çünkü bu zaman diliminde işlem daha kolay olabilir. Henüz morarma (moralma olarak da bilinir) oluşmamıştır. Ancak bu şişme yedinci veya onuncu gün gibi bir süre sonra ortaya çıkarsa, redüksiyon işlemi o zaman yapılmalıdır. Moralma (ez-Zehrâvî'nin ifadesiyle "sıcak şişme") ise bu dönemde azalmış olmalıdır.

36 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/428.

37 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/428.

38 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/429.

39 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/430.

40 Zehrâvî ,et-Tasrîf, 2001, 30/434.

Son olarak, eğer kırık parçalanmışsa, bu durumda cerrahi müdahale gerekebilir. Parçalar düzeltilmeli, ardından çatlak dikilmeli ve üzerine merhem sürülmelidir.

4. Bölüm: Kırık Alt Çenenin Tedavisi

Bu bölümde ez-Zehrâvî'nin bir çene cerrahı olarak dehası en iyi şekliyle ortaya çıkmaktadır. Bu kırığı, kendisinden önce gelen hekimlerden olan er-Razi ve İbn Sina'nın yaptığı gibi doğru ve bilimsel bir şekilde anlatmıştır.⁴¹

- Tek taraftan kırık: "Alt çene kırılması ve içe doğru bir yara ile kırılmamışsa, sadece dışarıdan kırılmışsa ve içinden kırılmamışsa, bunun tedavisi ve buna bakmak kolay olur."
- Çene kırığı ikiye bölünmüşse: "düzeltilebilecek hale gelinceye kadar her iki taraftan da uzatma kullanılarak düzleştirilmesi gerekir. "
- Dişlerin ayrılmasıyla oluşan kırık: "Dişler büyümüş veya ayrılmışsa..."
- Yaralanma ile birlikte kırık: "Kırığa bir yaralanma da eşlik ediyorsa..."

5. Bölüm: Köprücük kemiği kırığı Tedavisi

En yaygın görülen köprücük kemiği kırığı tipinin üç kısma ayrıldığını belirtmiştir. Klavikula kırıklarının büyük çoğunluğu lateral üçte birlik kısımda meydana geldiğinden, bu günümüzdeki bilgilerle tutarlıdır. Daha sonra köprücük kemiği kırıklarının parçalanmamış, parçalı ve açık olmak üzere üçe ayırmıştır. Her türün tedavi yöntemini ayrıntılı olarak açıklamıştır. Parçalanmamış kırıkların tedavisinde, kırık kenarlarının bir araya getirilmesi ve redüksiyonun bandajlarla sabitlenmesi hem ez-Zehrâvî tarafından hem de günümüzdeki hekimler tarafından önerilmektedir. Parçalı kırık tipinde ise, özel olarak yapılmış ahşap bir makine kullanılarak kemiğe saplanmış parçaların çıkarılması amaçlanır ve ardından kırık stabil hale getirilir. Açık kırıkların tedavisinde ise, yara ile birlikte kırığın temizlenmesi önemlidir. Sıcak şişme oluşumunu önlemek için yaranın dikişlerle kapatılması önerilir. Eğer şişlik varsa, yarayı bez ve pedlerle sarmak tedaviyi destekler. Kırığın iyileşme sürecinde hastanın düzenli olarak kontrol edilmesi gerektiği vurgulanır. Bağlar gevşerse de yeniden sıkılmalıdır ve on iki gün sonra bağların yeniden kontrol edilip gerekirse yenilenmelidir. Kırığın karmaşık hale geldiği ve iyileşme sürecinin sekiz gün sürdüğü belirtilir.

6. Bölüm: Omuz Kırığının Tedavisi

Omuz kırığı konusunda ez-Zehrâvî şu ifadeleri kullanıyor: "*Omuzun geniş bölgesinden kırılması nadirdir; genellikle kenarları kırılır. Eğer ortadan kırılmışsa, kırığın şekline göre düzeltilip doğal pozisyonuna getirilmelidir. Bu süreçte tüm gücünüzü kullanarak iyileşme sağlanmalıdır.*" ez-Zehrâvî'nin de belirttiği gibi omuz kırıkları genellikle nadir görülür ve çoğu zaman tedavi gerektirmez. Bu durumda, hastanın şu anda dinlenmesi yeterlidir. ez-Zehrâvî, omuz kırığının genellikle yirmi veya yirmi beş gün içinde iyileştiğini söylemiştir. Ayrıca bu süreçten sonra bağın çıkarılmasının önerildiğini belirtmektedir. Eğer deri altında hissedilebilen kemik parçaları varsa, bu parçaların köprücük kemiği kırığı tedavisinde olduğu gibi cerrahi müdahale ile alınmasını önermektedir.⁴²

41 Abdul Haq Mubaşer, Teşhis ve ilâc emrâd ve kesûr ve halû' el-etraf ve'l-amûdu'l-fakrû inde Ebu'l-Kâsım ez-Zehrâvî, Külliyyetü't-tıb ve'l-saydale, Marakeş, 2016, 53.

42 Zehrâvî , et-Tasrîf, 2001, 30/443.

7. Bölüm: Göğüs Kırığının Tedavisi

Burada ez-Zehrâvî'nin göğüs kırığından bahsettiği, göğüs kafesi kemiğinin kırığıdır. Bu kırığın semptomları arasında aşağıya doğru eğilme (yani hastanın ağrıyı hafifletmek için öne doğru eğilmesi), şiddetli ağrı, nefes darlığı, öksürük ve muhtemelen kan balgamı (hemoptizi) bulunabilir. Daha sonra kırığın nasıl atelleme yapılacağını ve iyileşene kadar üzerine bandajın nasıl yerleştirileceğini açıklamıştır.⁴³

8. Bölüm: Kaburgaların Kırılması Halinde Tedavisi

ez-Zehrâvî bu konu hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Bilin ki, kaburgalar genellikle sırtta kalın bölgeler boyunca kırılır ve ön taraftaki uzuvlar kırıldaktadır, bu yüzden parmaklarla dokunulduğunda anlaşılır. Kırığın şeklini parmaklarla mümkün olduğunca düzeltmek önemlidir. Daha sonra eğer kırık kaburgalar içe doğru eğilmişse, kırık kemiği bandajlamak ve atel ile sıkıştırmak gereklidir. Bu durum, birisine diken batmış gibi şiddetli ağrı ve batma hissi yaratır; çünkü kemik zarı deler ve aynı zamanda nefes almada, öksürmede ve kan dışarı atmakta zorlanmaya sebep olur. Bu tür kırıkların tedavisi zordur.*"

Sonrasında ez-Zehrâvî, çöküntüye uğramış kaburgaların tedavisinden bahseder ve bu konuda önceki görüşlerden çeşitli örnekler verir, eleştirir ve şunları söyler: "*Eğer hasta bitkinse, bu iş zordur. Bu durumda kemik diyaframa sürtünür ve zararlıdır, bu yüzden bu bölgede bir kesik yaparak kırık kaburgayı ortaya çıkarmak gereklidir. Ardından, yaranın büyüklüğüne bağlı olarak iki ucunu dikişlerle birleştirmeli ve iyileşene kadar merhem sürmelisiniz.*"

Müslüman bir cerrah olan ez-Zehrâvî'nin göğüs cerrahisi alanındaki ustalığı bir kez daha açıkça görülmektedir; kendisi, seleflerinden önce gelen ve bu alanda benzersiz olan cesaretiyle tanınmıştır. Hipokrat, Galen ve birçok âlimin görüşlerini eleştirmiş ve bu alandaki yenilikçi yaklaşımıyla dikkat çekmiştir. er-Razi, çöken kaburga kırıklarını onarmak için hastanın karnının şişmesine neden olan kap veya yiyecekler kullandığını belirtmiş ve "*Sıcak şişme oluşumunu önlemek için bunu reddediyoruz*" demiştir. Bu, Müslüman doktorların sadece eski görüşleri tekrarlamadığını, aksine bu alanda yaratıcı ve eleştirel düşünceleri teşvik ettiklerini gösteren bir örnektir.

9. Bölüm: Sırt ve Boyun Kırıklarının Tedavisi

ez-Zehrâvî, boyun ve sırt kemiklerinin nadiren kırıldığını, genellikle yerinden çıktığını belirtmektedir. ez-Zehrâvî, Vertebra kırığı olan bir hastanın prognozunu belirleyen en önemli işareti açıklamış ve bu işaret, günümüzde hala omurilik yaralanmasının tespiti için hastanın ambulansa geldikten hemen sonra araştırılması gereken en önemli belirti olarak kabul edilmektedir. ez-Zehrâvî şöyle demiştir: "*Eğer birine sunulursa ve onun temize çıkarılıp çıkarılmayacağını bilmek istiyorsanız, o zaman ellerinin gevşediğini, uyuduğunu, hissiz olduğunu, uzatmadığını veya kavrayamadığını gözlemleyin. Çoğu durumda iyileşmeyeceğini bilin; eğer hareket ettirirken sıkışma veya batma hissediyorsa, kemik iliği korunmuştur ve hasta iyileşme şansı taşır.*" Sırt kırığı tedavi edilir. Sırt ağrısı bu şekilde ortaya çıkarsa ve iyileşip iyileşmeyeceğini bilmek istiyorsanız, bacaklarına bakın ve onların rahatladığını gözlemleyin. Sonra sırtüstü yattığında, gaz veya dışkı kontrolsüz bir şekilde çıkar, yüzüstü yattığında ise iradesi dışında idrar yapar. Eğer sırtüstü yatıp idrar yapmak istiyor ama yapamıyorsa, bilin ki o ölmüştür, o yüzden

43 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/ 424.

zahmet etmeyin.⁴⁴ Daha sonra ez-Zehrâvî, omurilik yaralanmasının eşlik etmediği bir kırığın, güçlendirici bandajlar ve ateller kullanılarak nasıl tedavi edileceğini açıklamıştır. Eğer kırığa bağlı bir kemik parçası varsa, derisi kesilerek çıkarılır ve ardından yara dikilir.

Bu bölümün sonunda ez-Zehrâvî, sol elini, başparmağı sakatlanmış olan bir yaralıya sokarak diğer eliyle kırık kemiği düzeltir ve ardından bir bandaj ve alçı uygulayarak redüksiyon gerçekleştirir. Gerekirse kuyruk sokumu kemiğinin ucunu kırmaktan bahseder.

10. Bölüm: Kalça Kırığının Tedavisi

Kalça kemikleri nadiren kırılır. Ancak kırıldıklarında, uçları ufalanır, uzunlmasına bölünür ve içe doğru eğilirler. ez-Zehrâvî bu konuda şunları söyler: "*Kalça kemikleri nadiren kırılır. Ancak kırıldıklarında, uç kısımları parçalanır, boydan boya bölünür ve hasta kişi bu bölgede ağrı, karıncalanma ve bacakta bir hareketlenme hisseder. Kırığın olduğu yerde uyuşma olur.*"⁴⁵

O dönemde kalça kırıklarının nadir olduğu vurgulanmaktadır. İbn Sina'nın kalça kırıklarını nadir görülen kırıklar olarak tanımlaması da önemlidir.⁴⁶ Kalça kırıkları, özellikle yaşlılarda sık görülen femur boynu kırıklarıdır, bu günümüzde de bilinmektedir. O dönemde, röntgen görüntüleme teknolojisinin bulunmaması sebebiyle femur boynu kırığının teşhisi zor olmuştur. Dolayısıyla bu tip kırıklarda doğru teşhisin konulması oldukça zor olmuştur. Ayrıca, femur boyun kırıkları genellikle minimal ağırlı kırıklar olduğundan, o dönemde kırık olduğu anlaşılammakta ve bu nedenle hastaya travma teşhisi konulabilmekteydi. Daha sonra ez-Zehrâvî kırığın tedavi yöntemini anlatmakta ve ardından bandaj ve atellerin kırık bölgesine nasıl yerleştirilip sıkılaştırılacağını açıklamaktadır.

ez-Zehrâvî, kırık parçalarının ameliyatla çıkarılmaması gerektiğini şu sözlerle vurgulamaktadır: "*Eğer kemikte parçalar belirirse veya kenarlarından herhangi bir şey kırılırsa, bunlar çıkarılmamalı veya dokunulmamalı, aksine düzeltilmelidir. Kırık bölgeyi iyileşene kadar istirahate bırakmalıyız.*"⁴⁷

11. Bölüm: Humerus Kırığının Tedavisi

ez-Zehrâvî, kol kemiği kırıklarından bahseder ve bu kırıkların onarılmasında iki yöntemi açıklar. Bu yöntemlerden ilki, humerusun düzeltilene kadar kaldırılması ve ardından kırığa iyileşene kadar bantlar ve atellerin uygulanmasıdır; bu yöntem, kırık basitse kırık gün sürmektedir. Ancak kırık şiddetli ve morarmışsa, bandajlar elli gün veya iki ay süreyle çıkarılmamaktadır.⁴⁸

12. Bölüm: Kırık Bir Kolun Tedavisi

ez-Zehrâvî bu bölümde koldaki bir kırığın küçük ulnayı (yani yarıçapı), büyük ulnayı (yani ulnayı) veya her ikisini birden içerebileceğini ve burada yaralanmanın daha şiddetli olduğunu belirtmiştir. Daha sonra ez-Zehrâvî kırılan ön kolun tamir yöntemini şöyle açıklamıştır: "*Eğer kırılan kemik üst ulnayı (yani yarıçapı) içeriyorsa, doktor onu splintlerken nazikçe germelidir ve düzeltilene kadar el, tüm parmaklar başparmak yukarı doğru ve daha ince bir yastık üzerine yerleştirilmelidir. Küçük parmak diğer parmaklardan daha aşağıda olmalıdır ve hasta oturmalıdır. Hastanın rahat etmesi için bağdaş kurup yastık önünde*

44 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/425.

45 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/447.

46 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/448.

47 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/449.

48 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/448.

yüksekte olmalıdır. Daha sonra bir hizmetçi kolunu ya eliyle ya da bantla desteklerken, başka bir hizmetçi kolu uzatır. Doktor, kemiği elinden geldiğince en iyi şekilde düzeltilene kadar ayarlar."

ez-Zehrâvî, önkoldaki kırık bir kemiğin tedavisinde hala önemli olan iki şeye vurgu yapmaktadır: İlk olarak, önkolda aşırı gerilimden kaçınılmalıdır; bu durum sıklıkla eski tabiplerin düştüğü bir hatadır. İkinci olarak, günümüzde ülkemizde şişliğin giderilmesi için elin boyna asılması gereklidir. ez-Zehrâvî şunları söylemektedir: "Eğer yemek, aşırı sıkışma nedeniyle organın organa ulaşmasını engelliyorsa, organı biraz gevşetmeli ve yiyecek ona ulaşana kadar birkaç gün bekletilmelidir; ardından sıkılmalıdır. Bu tedavi uygulandıktan sonra en az yirmi gün boyunca gevşetilmemelidir. Hastanın elini boynuna asarak kolunu düz tutmalı, ani hareketlerden kaçınılmalı ve sırt üstü⁴⁹ yatması sağlanmalıdır."

13. Bölüm: Avuç İçi ve El Parmak Kırıklarının Tedavisi

ez-Zehrâvî, parmakların metakarpal ve falanks kırıklarının nadir görülen kırıklar olduğuna inanır ve yalnızca morarmaya maruz kaldıklarını belirtir. Tedavi olarak, elin küçültülmesi ve ardından parmaklarla bükülerek bir bez ile hareketsiz hale getirilmesi tavsiye edilir. Avuç içinde, topa benzeyen bir şekil bulunmaktadır. Falanks kırıklarında redüksiyon yapılması ve iyileşme tamamlanana kadar parmağın doğru şekilde sabitlenmesi önerilir.

14. Bölüm: Femur kırığının tedavisi

ez-Zehrâvî Femur kırığı-hususunda şunları söylemektedir: "Uyluk kemiği sıklıkla kırılır ve ileri geri döndüğü için dokunulduğunda görünür hale gelir ve tedavisi, hasta yüzüstü yatarken kırığın üstündeki bir bağın ve kırığın altındaki bir bağın sıkılmasıyla gerçekleştirilir. Daha sonra kırık kemiğin ortasındaysa her bir bağ bir pansuman tarafından eşit pozisyonda kendi yönüne doğru uzatılır. Eğer kırık uyluğun başlangıcına yakınsa yünden yapılmış yumuşak bir bantla sıkılmalıdır. Ya da buna benzer bir şey, uyluğun başlangıç noktasından kasık bölgesine doğru sıkılmalıdır. Böylece esneme kırığın altındaki diğer bandın üzerine düşecektir. Aynı şekilde, eğer kırık dize yakınsa, o zaman esnemenin düşmesi için bant dize yakın olmalıdır. Aşağı indirilir, sonra düzeltilir. Doktor kemiği doğal şekline kavuşturuncaya ve kemiğe iyice oturuncaya kadar iki eliyle kullanır. Bu durumda bandajı taşımamalı ve bu gerçekleşmezse sıkmalısınız. Organda sıcak bir şişlik varsa, eğer şişlik olursa, sıcak şişlik azalınca kadar birkaç gün bekletin, sonra tedaviye dönün".⁵⁰

ez-Zehrâvî daha sonra kırığı sıkılaştırıp uyluğa splint yerleştirme yöntemini açıklar ve organda şişme veya şişlik olduğunda bağın gevşetilmesinin gerekliliğine dikkat çeker. Hastanın ileride topallaması için bacağın sabitlenmesinin önemini vurgular. Femur kırığının yaklaşık elli gün içinde kaynaması ve iyileşmesi gerektiğini belirtir.

15. Bölüm: Diz Kapağı Kırık Tedavisi

ez-Zehrâvî, diz kapağı kırıklarını iki türde sınıflandırır: ya kırık ya da parçalıdır ve her biri yaralı veya yarasız olabilir.⁵¹ Bu sınıflandırmanın günümüzde tedavi seçeneklerini belirlemede kullanıldığına dikkat çeker. Daha sonra ez-Zehrâvî, bir kırığı telafi etmenin yöntemini şöyle açıklar: "Ve parçaları parmaklarla eşitleyerek onu düzelteceksiniz."⁵²

⁴⁹ Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/448.

⁵⁰ Zehrâvî, et-Tasrîf, 30/455

⁵¹ Zehrâvî, et-Tasrîf, 30/458.

⁵² Zehrâvî, et-Tasrîf, 30/459.

Parçalar bir araya geldiğinde, mümkün olan en düzgün, yumuşak ve mükemmel hale getirin; ardından bandajı sarın ve gerekirse yuvarlak bir atel yerleştirerek uygun gerginlikte sabitleyin. Günümüzde parçalı patella kırıklarının eksize ile tedavi edildiği bilinmektedir."

16. Bölüm: Kırık Bir Bacağın Tedavisi

ez-Zehrâvî, bacak kırıklarını önkol kırıklarına benzeterek ortaya çıkışı ve tedavisini açıklar. Germe, düzelme ve splintlerle tedavi edilmesini önerir. Bir telafi eylemi gerektiğini belirtir.

Bacağın koldan daha fazla işe yaradığını söyler: "Eğer atelleri düzeltir ve işi tamamlarsanız, yiyecek almak için kullanılan çam dalları gibi materyalleri seçin. Tahtaların arasına veya palmye yaprağı veya benzeri materyaller arasına yerleştirip düzeltebilirsiniz. Bazıları kalın olmalı, uzunlukları dizden bacak uzunluğuna kadar olmalıdır. Her birinin etrafına iki bez sarın, alttan biri, diğeri ise diğer taraftan dizden ayağın altına kadar olacak şekilde iki ucundan ve üç yerden bağlayın. Bu dizginle bacağın sağa sola eğilmesi engellenerek iyi bir şekilde sabitlenir ve düzeltilir. Bacağın hareket etmesini önlemek için bacak boyunca bir tahta oluk kullanılabilir ve içine yerleştirilebilir."⁵³ Daha sonra ez-Zehrâvî, bacak kemiğinin yaklaşık otuz gün içinde iyileşeceğini belirtmektedir.

17. Bölüm: Ayak Kemikleri ve Ayak Parmaklarının Kırıkları Üzerine

Bu bölümün başında ez-Zehrâvî, talus kemiğinin hiçbir şekilde kırılmadığını belirtmiştir. Ancak günümüzde topuk kemiğinin nadiren kırılabileceği ve bu tür kırıkların yalnızca röntgen ile tespit edilebileceği bilinmektedir. Bu durum ise ez-Zehrâvî'nin görüşü ile çelişmektedir. Daha sonra ez-Zehrâvî, kırık parmaklara yönelik tedavi için hastanın ayağını dik bir şekilde yere koymasını, doktorun da bu kemikler üzerine basarak düzeltmesini ve yerlerine oturana kadar bekletilmesini tavsiye etmiştir. Daha sonra üzerlerine bandaj ve atel uygulanmaktadır.⁵⁴

18. Bölüm: Bir Kadının Vulvasının, Kasık Kemiğinin ve Bir Erkeğin Penisinin Kırılması Üzerine

Belki de ez-Zehrâvî bir kadının vulva kırığı hakkında konuşurken vajinadaki yırtıkları veya yaraları kastetmiştir. Tedavi için kadının vulvasının pamukla silinerek vulva top gibi oluncaya kadar temizlenmesini tavsiye eder. Önerdiği diğer bir yöntem ise bir koyun mesanesini alıp, ağzına kamyş bir tüp yerleştirmek, mesaneyi tamamen kadının vulvasına sokmak ve ardından mesaneyi vulva içinde şişene kadar tüpe kuvvetlice üflemdir.

Erkeğin organının kırılması durumunda ise şunları söyler: "Erkeğin organı kırılırsa, bir kaz boynu alıp penis içine yerleştirin. Sonra üzerine sargı sarın ve iyileşmesi için yaklaşık üç gün boyunca öylece bırakın."⁵⁵

19. Bölüm: Bir Yaralanmanın Eşlik Ettiği Kemik Kırıklarının Tedavisi Hakkında

Bu bölüm, ez-Ez-Zehrâvî'nin kitabında kırık tedavisine ilişkin çok önemli bölümlerden biri olarak kabul edilmektedir ve bu cerrahın zekâsı bu bölümde kendini bir kez daha göstermektedir. Ez-

53 Zehrâvî, et-Tasrîf, 30/460.

54 Zehrâvî, et-Tasrîf, 30/462

55 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2019, 232.

Zehrâvî, kırıkların tedavisinde bu alanda yenilikler yapmıştır.⁵⁶ Bu konuda şunları söylemektedir: *“Bir adamın beşlik bir kırığı varsa, özellikle uyluk veya kol gibi büyük kemiklerde, eğer kan almaya uygunsa, derhal kan alın. Eğer kanama yaradan geliyorsa, öncelikle bir şey yapmadan elinden bir şey gelmiyorsa, kanamayı durdurmak için toz halinde vitriolü kullanmak zorundasın. Ancak bir apse oluşmuşsa, kemiğin düzeltilmesini dokuzuncu güne kadar hiçbir şekilde dokunma, çünkü sonuçta kötülük yapmış olabilirsin.”*⁵⁷

20. Bölüm: Bazı Kırıklar Sonucu Ortaya Çıkan Komplikasyonların (Artrodezi) Tedavisi Hakkında

Bu bölümde ez-Zehrâvî, günümüzde zaman zaman gözlemlenen hiperostoz olgusundan bahseder. Şu anda tek tedavisi, callusun cerrahi olarak alınmasıdır. ez-Zehrâvî ayrıca, callusun sert veya kemikleşmiş olması durumunda aşırı callus oluşumunu (veya adlandırıldığı şekliyle düğümlenmeyi) tedavi etmek için ameliyatı önerir. Ancak callus hâlâ yumuşaksa, *“Callus yumuşaksa üzerine aloe vera, buhur, mür, akasya gibi büzücü ilaçlar kullanın”* diyerek tedavi edilmesini tavsiye eder.

*“Bunlardan bir kısmını veya tamamını alıp, büzücü şerbet, yumurta akı veya sirke ile yoğurarak, zorlukla birbirine düğümlenin ve iyi bir gerilimle çekin; günlerce gevşemeden gerilimi bırakın, sonra gevşetin ve Allah’ın izniyle düğümlerin kaybolmasını bekleyin veya güvenli bir kurşun levha ile sıkın. Kurşun, organlardaki çıkıntıları ortadan kaldırmak için kullanılır.”*⁵⁸

21. Bölüm: Uzvuun Orijinal Doğası Dışında Zayıf Kalması Durumunda Kırığın Tedavisi Hakkında

Bu bölümde ez-Zehrâvî, günümüzde kemik iyileşmesinin gecikmesi veya birleşmemesi olarak bilinen bir durumu açıklamakta ve bu durumun nedenlerini şöyle sıralamaktadır: *“Bunun pek çok nedeni var; bunlardan biri bağların aşırı gevşemesi veya bağlanmasıdır, diğeri aşırı gerilme veya yanlış zamanda aşırı hareket etme veya hasta kişinin vücudunda yeterli kan olmamasıdır.”*

Bu durumda, ez-Zehrâvî'nin açıkladığı gibi, hastanın vücuduna iyi beslenmesi gerekmektedir. Sonra ılık suyla masaj yaparak ve yağ sürerek tedavi edilir, böylece kan dolaşımı vücuda geri döner ve uzvuun eski şekline dönmesi sağlanır.⁵⁹

22. Bölüm: Kırık Kemiklerin Kıvrık Olduğunda ve Özel Fonksiyonundan Alıkonduğunda Kemiklerin Tedavisi Hakkında

Bu bölümde ez-Zehrâvî, kırık iyileştikten sonra eğer kemikler şekil bozukluğu veya callus oluşumu gösteriyorsa, bununla ilgili olarak şunları söylemektedir: *“Eğer bir uzvu iyileştikten sonra biraz eğilmişse veya kırık kemiğin çıkıntısı veya callusu varsa ve bu durum uzvuun doğal hareketinde herhangi bir kısıtlama yapmıyorsa, o zaman kemiğin tekrar kırılması gerektiğini düşünmeleri dinlememelisin.”*⁶⁰ Ayrıca cahil doktorların kemiği tekrar kırarak hareket ettirmelerine karşı uyarıda bulunmaktadır. Çünkü bu işlem büyük hasara yol açabilmektedir. Daha ziyade, eğer callus (veya callus otu olarak da bilinir) yumuşaksa, gevşetilmiş olanı pişirilmiş suyla yıkanmasını tavsiye etmektedir. Callus kemikleşmişse tedavi

56 Abdul Haq Mubaşer, Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî, 44.

57 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2019, 232.

58 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001,30/ 467

59 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2001, 30/468.

60 Zehrâvî, et-Tasrîf, 2019, 30/234.

edilmesini önerir ve şöyle devam eder: "Eğer eğiklik ilerlemiş, şiddetlenmiş, kemikleşmişse ve demirle tedavi edilmesi gerekiyorsa, üst kısımdan bir kesit açarak kalan kısmı serbest bırakmalıyız. Kemiğe yumuşak klipslerle tutturun ve bu işlemi gayret ve özenle gerçekleştirin, sonra yaranın iyileşmesine kadar önceki şekilde tedavi edin."⁶¹

Sonuç

Yukarıdaki bilgilerden, Müslüman doktorların özellikle *et-Tasrîf* kitabında kırıklarla ilgili bir bölümü ayıran âlim ve hekim ez-Zehrâvî'nin kırık tedavisiyle ilgilendikleri ve kırıkları tamamen veya kısmen tedavi etmek için çaba gösterdikleri açıktır. Ayrıca modern tıp hala ez-Zehrâvî'nin belirlediği kırık tedavisi kurallarını uygulamaktadır. "*fi'l-Cebr*" kitabında kırıkların semptomları ve tedavi yöntemleri açıkça tanımlanmıştır. Bu, ez-Zehrâvî'nin bulgularının ve ortaya koyduğu gerçeklerinin kanıtlandığı sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır. Sonuç olarak diyebiliriz ki:

- 1- Yaşlı erkeklerin kırık kemikleri, erkek çocuk kemiklerinin aksine, kemiklerinin sertliği ve kuruluşu nedeniyle eskisi gibi birleşmez veya kaynaşmaz.
- 2- Kırıkların türleri organlara göre değişiklik göstermektedir.
- 3- Büyük bir organ gibi kırılan her organa ilk günden itibaren splint uygulanmamalı, çünkü ödem kayboluncaya kadar üzerine splint konulmamalıdır.
- 4- Yiyeceklerin (kan yoluyla) kırık organa doğru iletilmesi, kırığın hızla iyileşmesine yardımcı olur.
- 5- Ayrıca kırık bir uzvun hareket ettirilmemesi uyarısı, atelin boyutunun uzvun boyutuna uygun hale getirilmesinin gerekliliği ve kırık tamamen iyileşene kadar atel kullanılmasının gerekliliği konusunda da hemfikirdirler. Ekstreminde kırıklarının füzyonu ve iyileşmesi için belirlenen sürelerin aralarında da benzerlik vardır.
- 6- Kırık el ve parmaklar, kırık kol, kasık kemiği kırığı, sırt ve boyun kırığı, kafatası kırığı ve burun kırıklarının tedavilerinin arasında benzerlik vardır. Kemiklerin eğri iken zorlanması halinde kırılan kemiklerin tedavisinde, bir organın kısmi bir kırılmadan sonra ara sıra düğümlemesinin tedavisinde, kemik kırıklarının yara ile meydana gelmesi durumunda tedavi edilmesinde aralarında tam bir ittifak vardır. Zorla kırılırsa ve bundan sonra organın orijinal doğası dışında ince kalması durumunda kırığın tedavisinde anlaşma sağlanır.

İşte böylece İslam tıp tarihinde büyük bir âlim olan ez-Zehrâvî 'nin tıp ve kırık tedavileri konusundaki derin bilgisini, araştırmaları, tetkikleri, nasihatleri ve yönlendirmeleriyle ortaya koyduğunu görüyoruz. Ayrıca ez-Zehrâvî 'nin kırığın doğası ve nedenleri hakkında anlatmaya başladığını, ardından tedavi yöntemlerini ve kırığın iyileşme sürecini bizimle paylaştığını görüyoruz. Son olarak, kırık tedavisinin günümüzdeki uygulamalarıyla doğrudan karşılaştırmanın mümkün olmadığını, ancak temel prensiplerde önemli benzerlikler bulunduğunu belirtmek gerekir.

Kaynakça | References

Abdul Haq Mubaşer, Teşhis ve ilâc emrâd ve kesûr ve halû' el-etrâf ve'l-amûdu'l-fakrû inde Ebu'l-Kâsim ez-Zehrâvî, Külliyyetü't-tıb ve'l-saydale, Marakeş, 2016.

Acıduman, Ahmet. *İbn Sîna, Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî, Şerefeddin Sabuncuoğlu ve Tokatlı Mustafa Efendi'nin Eserleri Işığında 11. ve 18. Yüzyıllar Arasında Nöroşirurji*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, 2005.

---

61 Zehrâvî , *et-Tasrîf*, 2001, 30/469.

- Bakkal, Ali. "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp." *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/30 (2013): 73-95.
- Gençel Efe, Zehra. *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- İbn Ebî Useybia, Muvaffakuddin. *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Et'ebbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, t.y.
- Kâhya, Esin. "et-Tasrîf." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 189-191.
- Kâhya, Esin. "ez-Zehrâvî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, 189-191.
- Keleş, Hilmi. "Endülüs'te Tıp Bilimi." *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2022): 54-75.
- Kesenceli, Resul. "Büyük Tıp Âlimi: Zehrâvî." *Somuncu Baba Dergisi | İlim Kültür ve Edebiyat Dergisi* 255 (2022): 42-45.
- Kesenceli, Resul. "Büyük Tıp Âlimi: ez-Zehrâvî." *Somuncu Baba Dergisi*. Erişim Tarihi: 26 Kasım 2024. <https://www.somuncubaba.net/makale/buyuk-tip-alimi-ez-Zehrâvî>.
- Taşdemir, Sümeyye Bayır. "Osmanlı Tıbbında Endülüs Etkisi: et-Tasrîf Tercüme Üzerine Bir Değerlendirme." *Osmanlı'da Bilim ve Teknoloji* (2022): 167-193.
- Topaloğlu, Yüksel. *Zehrâvî (1013)*. İstanbul: İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri- Tıp, Topkapı, 2012.
- Yavuz, Abdullah. "Cerrahiye Katkılarıyla el-ez-Zehrâvî." *Hekim Dergisi* (1 Ocak 2020): 692-716.
- ez-Zehrâvî, Halef b. Abbas. *Kitâbü't-Tasrîf li-men uceze ani't-te'lîf*. thk. Abdulaziz Nasır Nasır ve Ali Süleyman et-Tevarici. Riyad, 2001.
- ez-Zehrâvî, Halef b. Abbas. *et-Tasrîf (30. Bölümün Çevirisi)*. Çev. Esin Kahya. Ankara: Nobel Tıp Kitabevi, 2019.
- ez-Zirikli, Hayreddin. *Kâmûsu Terâcimi'l-A'lâm li-Eşheri'r-Ricâli ve'n-Nisâi mine'l-Arab ve'l-Müsta'ribîn ve'l-Müsteşrikîn*. 15. Baskı. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.
- "ez-Zehrâvî." *İslam Düşünce Atlası*. Erişim Tarihi: 26 Kasım 2024. <https://islamdusunceatlası.org/el-ez-Zehrâvî>.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

ISSN: 2822-4949 / (Aralık / Dec 2024) 3/2

**Karanlık Oda Teorisi ve Müslümanların Bu Sürece Katkıları
Camera Obscura Theory And The Contribution Of Muslims To This Process**

NADİR KARAKUŞ

Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assoc Prof., Çorum University, Faculty of Divinity, Department of Islamic History, Çorum,
Turkey

nadirkarakus_64@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1508-9752>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 18 Ekim 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 10 Aralık 2024

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2024

ATIF/CITE AS

Karakuş, Nadir "Karanlık Oda Teorisi ve Müslümanların Bu Sürece Katkıları" Darüşşifa İslam
Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/Dec, 2024) 3/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International
License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article
has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Camera Obscura Theory And The Contribution Of Muslims To This Process

Abstract: In the history of science, the invention of the telescope, the photographic camera and later the modern camera have a special place. These inventions have an important place in the history of medicine as they are the first forms of today's glasses, lenses and intraocular lenses. This colorful and magical process, from the preservation of memories to the study of the sky, from witnessing history to the birth of the cinema industry, began with the introduction of dark chamber theories (camera obscura). The foundation of these studies was laid in the centers of knowledge and thought of the ancient East. From China to Ancient Greece, from Alexandria, the center of semitic teachings, to Baghdad where the center of science and civilization in the 9th century, many scholars and thinkers developed theories on this subject. This process, which we know as the process of reaching the ultimate truth, reached its peak with Ibn al-Haytham, who conducted a series of studies in Cairo in the early 11th century. Ibn al-Haytham, who demonstrated that the sun or fire sends its light through a hole into a dark chamber, stretching a string along the direction of the light and showing that the light spreads, succeeded in influencing Muslim and Christian scientists who came after him. Known as "Alhazen" in the West, this important thinker influenced many Westerners from Roger Bacon to John Peckham, Vitellius to Gersonides, Leonardo da Vinci to Kepler. Not only that, Ibn al-Haytham was also a stepping stone for later Muslim successors such as Kamāl al-Dīn al-Fārisī and Taqīyy al-Dīn al-Rāsīd. This process then moved on to the telescope, the camera and the camera, which changed the course of the history of science and made our lives more colorful. The fact that the initial stage of this process was carried out by Muslim scientists and the final form by Christian physicists and astronomers has been one of the most important indicators of the East-West exchange of knowledge. This article aims to give an accurate and chronological account of this process, while explaining how Muslim scientists contributed to this development. It is also written to refute the misconception that the Jewish scientist Levi ben Gerson invented the dark room theory, which is quite widespread in the West. The article, which is analyzed under three headings, aims to reach a conclusion by discussing the first theorists of the dark room theory, the contributions of Muslims and their influence on the West.

Keywords: History of Islamic Science, Medicine, Dark Chamber, Light, Camera.

Karanlık Oda Teorisi ve Müslümanların Bu Sürece Katkıları

Öz: Bilim tarihinde teleskopun, fotoğraf makinelerinin ve daha sonra da modern kameraların icadının özel bir yeri vardır. Bugünkü gözlük, lens ve göz içi merceklerin ilk formları olması açısından da bu icatlar tıp tarihi içinde önemli yere sahiptirler. Hatıraların yaşatılmasından gökyüzünün incelenmesine, tarihe tanıklık edilmesinden sinema endüstrisinin doğmasına varıncaya kadar bu renkli ve sihirli süreç, karanlık oda nazariyelerinin ortaya atılmasıyla başlamıştır. Bu çalışmaların temeli ise Kadim Doğu'nun ilim ve düşünce merkezlerinde yer almıştır. Çin'den Antik Yunan'a, semitik öğretilerin merkezi İskenderiye'den ilim ve medeniyetin 9. asırdaki merkezi Bağdat'a kadar pek çok bilgin ve düşünür bu konu hakkında nazariyeler geliştirmiştir. En doğruya ulaşma süreci olarak bildiğimiz bu zaman dilimi, 11. asrın başlarında Kahire'de bir dizi çalışmalar yapan İbnü'l-Heysem ile zirve noktasına ulaşmıştır. Güneş, ay ya da ateşin ışığını bir delikten karanlık bir odaya göndererek ışığın yayılan yönü boyunca ip geren ve ışığın yayıldığını gösteren İbnü'l-Heysem, kendisinden sonra gelen Müslüman ve Hristiyan bilim adamlarını etkisi altına almıştır. Batı'da Alhazen olarak bilinen bu önemli düşünür, Roger Bacon'dan John Peckham'a, Vitellius'tan Gersonides'e, Leonardo da Vinci'den Kepler'e kadar pek çok Batılı bilim adamını etkilemiştir. Bununla da kalmayan İbnü'l-Heysem, Kemâlüddin el-Fārisī ve Taqīyyüddin er-Rāsīd gibi daha sonraki Müslüman haleflerinin de yetişmesine önemli bir basamak teşkil etmiştir. Bu süreç, daha sonra teleskop, fotoğraf makinesi ve kamera gibi bilim tarihinin akışını değiştiren farklı bir aşamaya geçmiştir. Bunun başlangıç aşamasını Müslüman bilim adamlarının, son şeklinin ise Hristiyan fizik ve astronomlarının yapması, Doğu-Batı bilgi alışverişinin en önemli göstergelerinden olmuştur. Bu makale, bu süreci doğru ve kronolojik olarak verirken, bir yandan da Müslüman bilim adamlarının bu gelişmeye nasıl katkı sağladıklarını anlatmayı gaye edinmiştir. Ayrıca Batı'da oldukça yaygın olarak karanlık oda nazariyesinin Yahudi bilim adamı Levi ben Gerson'un bulduğuna dair yanlış telakkiyi de çürütmek için kaleme alınmıştır. Üç başlık altında incelenen makale, karanlık oda teorisinin ilk nazariyecilerini, Müslümanların katkılarını ve son olarak Batı'ya tesirlerini ele alarak bir sonuca ulaşmayı hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Bilim Tarihi, Tıp, Karanlık Oda, Işık, Kamera.

Giriş

Bugün hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelen fotoğraf makinesi, teleskop ve kameranın tarihteki alt yapısını Kadim Doğu'dan Antik Yunan'a uzanan bir çizgide görmekteyiz. "Karanlık oda", "camera obscura", "dark chamber" veya Arapça ismiyle "البيت المظلم" bugün izlediğimiz filmlerin, çektiğimiz fotoğrafların ilk adımlarından birini oluşturmuştur.

Uykusuz Tang Şehri, uçsuz bucaksız seddi, ipeği, düşünürleri, porselenleri ve Sarı Nehri'yle bildiğimiz Gizemli Çin'den Kadim Babil'in merkezi Irak'a, Antik Yunan'dan helenistik ve semitik öğretilerin merkezi İskenderiye'ye kadar pek çok kadim coğrafyada, bu konu hakkında kafa yorulmuş ve ilk nazariyeler üretilmeye başlanmıştır. Milattan Önce başlayan bu çalışmalar gelişerek nihayet Hollywood gibi dünya sinema endüstrisinin kalbini oluşturan dev kurumlarla yoluna devam etmiştir. Bir başka deyişle kameranın mucidi Thomas Edison'dan (ö. 1931) ve Holywood'un ilk yönetmeni kabul edilen D. W. Griffith'ten (ö. 1948) çok önceleri bu sürecin temelleri atılmaya başlanmış, fotoğraf makinelerine, kameralara uzanacak olan uzun yolda, karanlık oda nazariyeleri ile konunun ilk verileri ortaya çıkmıştır.

Bu bilgi birikimi ve deney tecrübesi bizleri ilk olarak Çinli Mozi'den (ö. MÖ 391) İskenderiyeli Öklid'e (Euclid, Euclides) (ö. MÖ 3. yüzyıl), Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Kindî'den (ö. 252/866 [?]) İbnü'l-Heysem'e (ö. 432/1040 [?]) ulaştırmış; daha sonra da İbnü'l-Heysem'in eserinin şârihi olan Kemâleddin el-Fârisî'ye (ö. 718/1319) ve diğerlerine uzanan çizgide daha net sonuçlarla buluşturmuştur.¹ Bunlardan İbnü'l-Heysem, "güneş ya da ateş, ışığını bir delikten karanlık bir odaya göndererek ışığın yayılan yönü boyunca ip germiş ve ışığın yayıldığını göstermiştir" şeklinde özetleyebileceğimiz teorisi ile karanlık odayı ilk keşfeden bilim adamı olarak bilim tarihinde yerini almıştır.² Buna rağmen Batı'da karanlık odayı ilk ortaya atan kişinin İbnü'l-Heysem değil de Fransız Yahudi filozofu, matematikçi, astronom Gersonides veya Levi ben Gerson (1288-1344) olduğu iddia edilmiştir.³

Bu makale, karanlık oda nazariyesinin dünü ve bugününü ortaya çıkarmak; ayrıca Doğu'nun, bir başka ifadeyle Müslümanların bu konudaki sonuç veren gayretlerinin ne olduğunu gözler önüne sermek gayesiyle kaleme alınmıştır. Bu çalışma aynı zamanda karanlık oda nazariyesinin Doğu'da ortaya çıkıp, Müslüman ilim adamlarının fikirleri doğrultusunda geliştiğini gösterme amacıyla objektif veriler ışığında hazırlanmıştır. Bunun için Doğulu kaynaklar yanında Batılı kaynaklardan da azami derecede faydalanılmıştır. Makale, konunun teknik kısımlarında bazı eksiklikler olsa da tarihsel süreç açısından bir boşluğu dolduracağı kanaatiyle oluşturulmuştur. Işık nazariyesi hakkında Hüseyin Gazi Topdemir'in kıymetli çalışmaları bulunmasına rağmen, karanlık oda ile ilgili müstakil bir birikime tesadüf edilmemesi, bu makalenin kaleme alınmasında bir başka önemli neden olmuştur.

¹ Fuat Sezgin, *İslam Uygarlığında Mimari, Geometri, Fizik, Kimya (Saatler, Optik, Mineraller, Savaş Tekniği, Antik Objeler)* (İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2018), 108.

² Hüseyin Gazi Topdemir, "İbnü'l-Heysem'in 'Işık Üzerine' Adlı Çalışması", *Belleten* 61/230 (1997), 43-65.

³ H. Suter, "İbnülheysem", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), 5/560.

1. Karanlık Oda Teorisinin Tarihteki İlk Nazariyecileri

Karanlık oda nazariyesi ile ilgili ilk bilgi kırıntularına Milat Öncesi medeniyetlerin önemli duraklarından olan Çin'de rastlarız. "Pinhole" denilen iğne deliği, kamera veya camera obscura'yı oluşturan kurallara ait, bugüne kadar ulaşılmış ilk ifade, Çinli fikir adamı ve Mohizmin kurucusu Mozi'ye (MÖ 470-391) aittir. Mozi, ışığın doğrusal çizgiler şeklinde yayılmasından dolayı, karanlık odada meydana gelen görüntünün baş aşağı olacağını ileri sürmüştür. Öğrencileri, bu fikirden hareketle optiğin diğer bazı kuramlarını belirlemeye çalışmışlardır.⁴ Bu düşünce ekolünün yine Çin menşeli Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Legalizm ile hemen hemen aynı zamanda ortaya çıkması ise böyle önemli ve isabetli fikirlerin ilham kaynaklarının anlaşılması açısından dikkat çekicidir.⁵

Çin'de bu çalışmalar yapılırken, kısa bir süre sonra İlk Çağ Yunan filozofu Aristo da (MÖ 384-322) aynı konuya eğilmiş, iğne deliğine (pinhole) yoğunlaşarak modern fotoğraf makinesine veya kameraya uzanan ilk optik ilkelerini anlamaya çalışmıştır. O, bu araştırmalarında özellikle güneş tutulmasından yararlanmış. Aristo, parçalı halde bulunan güneş tutulması vakasının hilal şeklinde olan görüntüsünden yola çıkarak kendi nazariyesini bir temele oturtmaya gayret etmiştir. Ona göre hilalin görüntüsü, kevgir deliklerinden ve çınar ağacı yapraklarının aralarındaki boşluktan geçip yere düşerken, dairesel parçacıklar oluşturur. Bir ağaçtaki yaprakların arasındaki aralıklardan sızan, kevgir gibi aletlerin deliklerinden, hasırın aralıklarından ve hatta parmak aralıklarından süzülen güneş ışığı, yerde dairesel parçacıklar oluşturmuş ve bu durum karanlık oda nazariyesinin en önemli hususiyeti olarak karşımıza çıkmıştır.⁶

Bu önemli çalışmalardan sonra İlk Çağın en ünlü matematikçisi Öklit (MÖ 3. yüzyıl), optik konusuna eğilerek karanlık odayı, ışığın düz çizgiler halinde yayılmasının gösterimi olarak kabul etmiştir. Bu önemli bilgileri de *Kitâbü İhtilâfi'l-Menâzır* veya *Kitâbü'l-Menâzır / Kitâb fi İhtilâfi'l-Menâzır ve's-Şuâât* olan eserinde vermiştir. İslâm dünyasında dikkatle incelenen eser, ışığın yayılması ve yansımaları konusundaki ilkeleri ortaya koymuştur. Kitapta gözün özellikleri ve anatomik yapısı, görme olayı, ışık ve özellikleri, göz ile ışık arasına giren nesnelere, görmeyi sağlayan unsurlar, görmenin nasıl gerçekleştiği, gözlerin nesnelere nasıl ayırt edebildiği, gözde veya görmede oluşan yanılmalar, görüntü ve hayallerin yerleri, değişik ayna tiplerinden yansıyan ışığın görme üzerindeki etkisi, yarılsamalar ve kırılma olayının nasıl meydana geldiği gibi optik ile ilgili birçok konu ele alınmaktadır.⁷ Bu dikkate değer yaklaşım, yaklaşık on iki asır sonra ilk Müslüman filozof ve Meşşâî okulunun kurucusu kabul edilen Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî (ö. 252/866 [?]) tarafından "*İslâhu'l-Menâzır*" adı altında, ilmî bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.⁸

Karanlık oda ile ilgili daha sonraki çalışmalar, Milattan Sonra yine Öklit'in çalışmalarını yapıp nazariyelerini ürettiği Kadim İskenderiye'de yürütülmüştür. 4. asırda

⁴ Joseph Needham, *Science and Civilization in China* (Cambridge: Cambridge University Press, 1965), 4/82.

⁵ Chris Frasier, *The Philosophy of the Mozi: The First Consequentialists* (New York: Columbia University Publishing, 2016), 38 vd.; Wolfram Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü*, çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket (İstanbul: Kalcı Yayınları, 2000), 18 vd.

⁶ Aristoteles, *es-Semâü't-Tabîi: Physica*, çev. Ahmed Lutfi es-Seyyid (Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1935), 1/15 vd.

⁷ Ahmet Gül, İbnü'l-Heysem (1040), *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri - Fizik-Kimya-Biyoloji*, Ed: Ksım Ertaş, Zehra Gençel Efe, 29-31, İstanbul: Mana Yayınları, 2020, 30.

⁸ George Sarton, *Introduction to the History of Science* (New York: Robert E. Krieger Publishing, 1975), 1/153-156; Hüseyin Gazi Topdemir, "Öklit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/24-25.

İskenderiye şehrinde yaşayan bilgin Theon (ö. [?]), pinhole denilen iğne deliğinden yola çıkarak ışık nazariyesine ve dolayısıyla karanlık oda konusuna eğilmiştir. Theon, iğne deliğinden geçen mum ışığının, tam olarak delik ve mumun ortasından çizilen düz çizgiye karşılık gelecek şekilde ekranda aydınlık bir nokta yarattığını gözlemlemiş, karanlık oda nazariyesine yeni bir soluk getirmiştir. Onun bu görüşleri ise kendisinden sonra Harranlı astronomi, matematik, mekanik ve tıp bilgini, filozof ve mütercim Sâbit b. Kurre'ye (ö. 288/901) ilham olmuştur. Sâbit b. Kurre'nin aşağıda bahsedeceğimiz Kemâleddin el-Fârisî'yi etkilemesi ise bu konuyu daha da önemli hale getirmiştir.⁹

Özetlemeye çalıştığımız bu süreç, özellikle 9. asırdan sonra Müslüman bilim adamlarını karşımıza çıkarmış, onların karanlık oda konusundaki fikirleri, bugünkü fotoğraf makinelerinden kameralara kadar uzanan sürecin başlangıcı olmuştur. Bundan sonraki süreç Müslüman âlimler tarafından bina edilmiştir.

2. Müslüman Bilim Adamlarının Katkıları

İslâm bilim tarihinde kimya matematik, fizik, astronomi gibi konularla ilgili ilk ciddi çalışmalar, Emevîler Dönemi'nde (661-750) ortaya çıkmaya başlamıştır. Hanedanın kurucusu Muâviye b. Ebû Süfyân (661-680), daha Şam valisi iken Mısırlı simyacı Panopolisli Zosimos'un (ö. 300 [?]) bir eserini 38/658-659 yılında Arapçaya çevirtmiştir.¹⁰ Daha ciddi çalışmalar ise onun torunlarından Hâlid b. Yezîd (ö. 85/704 [?]) tarafından başlatılmıştır. Kimya ve tıp ilmine vukûfiyeti bulunan Hâlid, tıp, kimya ve astronomi alanında eserleri Arapçaya çevirerek ilkler arasında yerini almıştır.¹¹ Hâlid, Meriyânus (Morienos/Marianos) er-Râhib er-Rûmî¹² adlı İskenderiyeli Hıristiyan bir keşişten önemli ilimler öğrenmiştir.¹³

Emevîler Dönemi daha çok fetihlerle geçtiği için ışık, optik ve karanlık odayla ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır.¹⁴ Bu konudaki ilk ciddi çalışmalara, Abbâsîler döneminde (750-1258) rastlarız. Özellikle Halife Me'mûn döneminde (813-833) antik dillerden yapılan tercüme faaliyetleri arasında fizik, astronomi ve optik alanında da çalışmalar yapılmıştır.¹⁵ Halife Me'mûn, Eski Yunan felsefe ve tıbbının İslâm dünyasına geçişinde önemli rol oynayan mütercim ve hekim Huneyn b. İshâk (ö. 260/873) gibi önemli kişiler yanında¹⁶ ilk İslâm filozofu

⁹ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/ 599-600, 631-632; Ludmila Karpova - Boris A. Rosenfeld, "The Treatise of Thâbit ibn Qurra on Sections of a Cylinder, and on Its Surface", *Archives Internationales D'Histoire Des Sciences* 24 (1974), 66-72.

¹⁰ Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş*, çev. Abdurrahman Aliy (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 1/3.

¹¹ Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mes'udi, *Mürûcû'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Esad Dağur (b.y: Dârü'l-Hicre, 1988), 4/169; Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 1/219.

¹² Ebû Saîd Selâhaddin Halil es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, nşr. İhsan Abbas (Weisbaden: Franz Steiner Verlag, 1981), 13/270.

¹³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904), 2/224.

¹⁴ Bk. Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 45 vd.

¹⁵ De L. O'Leary, *How Greek Science Passed to the Arabs* (London: Routledge, 1951), 85-87, 125 vd.; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesininin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fiğlalı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 214, 221. Bu konuda özellikle Benî Mûsâ olarak bilinen bir ailenin çalışmaları hatırlanmalıdır. Mûsâ b. Şâkir'in, IX. yüzyılda geometri ve astronomi alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç oğlu el-Kindî ile de rekabet halinde bu döneme ayrı bir renk kattıkları gibi dünyanın enlem ve boylamını da hesap ederek büyük bir iş başarmışlardır. Bk. M. Steinschneider, "Die Söhne des Mûsâ ben Şâkir", *Bibliotheca Mathematica* 1 (1887), 44-75.

¹⁶ İbnü'l-Kıfî, *Târîhu'l-Hukemâ*, nşr. Julius Lippert (Leipzig: Theodor Weicher, 1903), 25; Max Meyerhof, "New Light on Hunain Ibn Ishaq and his Period", *An International Review Devoted to the History of Science and Its Cultural Influences* 8 (1926), 685-724.

ve optik konusunda fikir beyan eden Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk el-Kindî'yi de himaye etmiştir.¹⁷ Ya'kûb el-Kindî, daha çok Öklid çizgisinde nazariyesini oluşturmuştur. Hem Öklid'in hem de el-Kindî'nin karanlık oda ve optik konusundaki fikirleri, "ışığın gözden nesneye doğru yol aldığı" kuramı üzerine bina edilmiştir.¹⁸ Oysa hatalı olan bu nazariye, el-Kindî'den yaklaşık olarak bir buçuk asır sonra karşımıza çıkan İbnü'l-Heyssem ile farklı ve doğru bir çizgiye ulaşmıştır.¹⁹

Orta Çağ'ın en büyük fizikçisi İbnü'l-Heyssem'in ortaya koyduğu çizgi ise "ışığın nesneden göze doğru yol alması" şeklinde karşımıza çıkmıştır.²⁰ Ayrıca İbnü'l-Heyssem, bugün halen "Alhazen²¹ problemi" olarak bilinen konuyu ele almış ve dördüncü dereceden denklemi çözdüğü bir nazariye ortaya koymuştur. Alhazen problemi; bir daire düzlemindeki iki noktadan çıkan, daire çevresindeki tek bir noktada kesişen ve o noktaya olan normal ile iki eşit açı yapan doğrular çizmeyi öngören bir geometri problemi olarak özetlenmiştir. Bu geometri problemi, esasen çukur aynalarda, ayna eksenine paralel gelen ışınların eksen üzerindeki bir noktada toplanacaklarını kanıtlamaya yöneliktir.²² Öte yandan İbnü'l-Heyssem, Aristo'nun eserlerine şerhler yazmasına rağmen,²³ evrenin merkezinin Aristo ve Batlamyus (ö. 168 [?]) gibi dünya değil de güneş olduğunu ileri sürerek bir başka doğru bilgiye ulaşmayı başarmıştır.²⁴

İbnü'l-Heyssem'in bu birikiminin temelinde, Aristo ve Galen/Câlinûs'un eserlerine yaptığı şerhler yanında,²⁵ Basra'dan Mısır'a, Bağdat'tan Dımaşk'a uzanan çizgide İslâm kültürü ve medeniyetinin nabzının attığı merkezlerde bulunması yatmaktadır.²⁶ Kendisini Mısır'a davet eden Fatımî halifesi Hakîm-Biemrillâh'ın (996-1021) çağrısı da ayrıca bu birikimini artırmasında etkili olmuştur. O, "Mısır'da olsam Nil nehri üzerine baraj yaparak taşkınları önlerdim" iddiasında bulunmuş ve bu durum, Kahire'deki Halife'ye ulaştırılmıştı. Bunun üzerine İbnü'l-Heyssem, Hâkim-Biemrillâh tarafından Mısır'a davet edilmişti. Yukarı Mısır'daki Asvan ve civarında araştırma ve ölçüm yaparak projesini gerçekleştiremeyeceğini anlamış ve bu başarısızlığı yüzünden halifeyi kızdırmıştı. Tutarsız davranışlarıyla bilinen Halife Hâkim'den²⁷ korkarak bir kenarda inzivaya çekilmesi, onun kendisini çalışmalarına

¹⁷ W. Montgomery Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal (Ankara: Bilgesu Yayınları, 2013), 69.

¹⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, 509'da aynı görüşe, İskenderiyeli astronom, matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilgini Batlamyus'un da sahip olduğu zikredilmiştir.

¹⁹ Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, 58-59.

²⁰ Hüseyin Gazi Topdemir, "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım: İbn el-Heyssem, Kemâlüddîn el-Fârîsî, Takîyüddîn b. Marûf", *D.T.C. Fakültesi Dergisi* 38/1-2 (1998), 381-403.

²¹ Batılilar İbnü'l-Heyssem'e "Alhazen, Alhacen veya Avenetan, Avenathan" ismini vermişlerdir. Bu da onun ismindeki "Muhammed b. el-Hasen" ibaresinin Alhazen, Alhacen veya Avenetan, Avenathan olarak telaffuzundan kaynaklanmıştır.

²² Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/155-156; Sezgin, *İslam Uygurluğunda Mimari, Geometri, Fizik, Kimya*, 110.

²³ Muvaffakuddîn İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, thk. Muhammed Bâsil (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998), 505'de ayrıca İbnü'l-Heyssem'in İslâm tıbbını etkileyen ünlü Grek tabip ve filozofu Galen veya Câlînûs'un (ö. 200 [?]) tıp konusundaki eserine de şerh yazdığından bahsedilir. Ayrıca bk. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/288-307; R. Walzer, *Greek into Arabic: Essays on Islamic Philosophy* (Oxford: Oxford University Press, 1962), 142 vd.

²⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, 509; Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/153; Sabra, *The Optics of Ibn Al-Haytham*, 13-14.

²⁵ İbn Haldun, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânu Mübtede' ve'l-Haber fî Tarihi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihi min Zevi'ş-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Halil Şahâde (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985), 1/641.

²⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etbbâ*, 505.

²⁷ Bk. Makrîzî, *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtmiyyîn el-Hulefâ*, thk. Cemâleddîn eş-Şeyyâl (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 2/15-27.

vermesi ve müktesebatını artırmasıyla sonuçlanmıştır.²⁸ Özellikle matematik ve optik alanında yaptığı bu çalışmalar da kendisinin "İkinci Batlamyus" namıyla anılmasına sebep olmuştur.²⁹

Ana hatlarıyla verilmeye çalışılan bu tarihsel süreç, ilerleyen satırlarda ortaya koyacağımız üzere ilk kez karanlık oda (camera obscura) deneyini, büyük bir birikime sahip olan İbnü'l-Heysem'in gerçekleştirdiğini gösterir. O, mumlarla gerçekleştirdiği ve ışığın doğrusallığını ispatlamış olduğu deneylerinde bu birikimini ortaya koymuştur.³⁰ Bu deneyin uygulamalı bir modeli olan karanlık oda düzeneği, yaklaşık 40 santimlik kenar uzunluğuna sahiptir. Düzeneğin ahşap kısımları meşe, metal kısımları ise pirinç malzemeden üretilmiştir.³¹ Karanlık oda yanında; ışığın doğrusal yayılımı, gölgelerin hususiyetleri, gökkuşağı ve ayın halesinin oluşumu, yansıma ve kırılma gibi önemli konulara çözüm araması, onu ışığı aydınlatan kişi olarak tanıtmıştır.³²

İbnü'l-Heysem'in karanlık oda konusundaki görüşlerini net olarak ortaya koyduğu *Kitâbü'l-Menâzır*'da, meseleye 39 yerde atıfta bulunmuştur.³³ Karanlık oda ile ilgili bu atıflarda³⁴ İbnü'l-Heysem özellikle ışığın nesneden göze doğru yol aldığını delilleriyle ispatlamaya çalışmıştır. O, *Kitâbü'l-Menâzır*'da "Işıkların Özelliklerinin Araştırılması ve Işıkların Yayılma Biçimi" başlığı altında ilk kez karanlık odadan bahsetmiştir. Bu ilk anlatımda, ışığın tekdüze olduğu ve herhangi bir değişim ya da farklılık göstermediği vurgulanmıştır. Özellikle bu hususun deliklerden, yarıklardan, tozlu odalardan ve kapılardan içeri giren ışıklar incelendiğinde bir anlam ifade edeceği zikredilmiştir. İbnü'l-Heysem'e göre güneş ışığı, bir delikten içeri girdiğinde, havası toz veya dumanla bulanık olan karanlık bir odada, ışığın girdiği delikten doğrusal olarak uzanıyor gibi görülebilmektedir. Eğer içerideki hava, oda berrak ve saf ise içinden geçen ışığın uzantısı görülebilmektedir. Yine eğer bir gözlemci, ışığın hangi aralıktan geçtiğini incelemek isterse önce şua'ların uzandığını, daha sonra ışığın opak³⁵ bir cisim almasına izin verildiğini gözlemleyecektir. Böylece delik ile odanın zeminindeki yer arasındaki doğrusal aralık veya ışığın olduğu duvarlar, opak cisim tarafından kesilebilecektir. Bundan dolayı da ışık o opak cisim üzerinde görünmüş ve bulunduğu yerden kaybolmaya başlamıştır.³⁶

İbnü'l-Heysem, ışığın bir doğru boyunca yayıldığını düşünerek bu durumun kanıtlanması için bu gün kullanılan fotoğraf makinesinin temelini oluşturan karanlık oda deneyini ve gölgelerin niteliklerini dikkate alan başka gözlemler de yapmıştır. Ayrıca cebirsel

²⁸ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ fi Smaâti'l-İnşâ* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 14/260; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, 505-506; Nadir Karakuş, "Mısır Medeniyetinin Kilometre Taşı: Nilometre", *Şarkiyat* 14/2 (2022), 661-672.

²⁹ Carl B. Bayer, *The Rainbow, from Myth to Mathematics* (Princeton, New Jersey: Brand New Books, 1987), 80.

³⁰ A. I. Sabra, *The Optics of Ibn Al-Haytham* (London: The Warburg Institute, 1989), 201-202.

³¹ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 221-222.

³² A. I. Sabra, "Ibn al-Haytham", *Dictionary of Scientific Biography* (New York: Charles Scribner's Sons Publishing, 1972), 6/189-210; H. J. L. Winter, "The Optical Researches of Ibn al-Haytham", *Centaurus* 3 (1954), 190-210; F. Jamil Ragep, "Ibn al-Haytham and Eudoxus: The Revival of Homocentric Modeling in Islam", *Studies in the History of the Exact Sciences in Honour of David Pingree*, ed. Charles Burnett-Jan P. Hogendijk-Kim Plofker-Michio Yano (Leiden: E. J. Brill, 2004), 786-809.

³³ Sabra, *The Optics of Ibn Al-Haytham*, 13-14, 22, 38, 98, 143, 199, 260, 264-265, 291, 299, 307, 312, 319, 321-322, 330, 339, 341, 349, 354, 356-358.

³⁴ Kaynağımızda, bu ifade "dark chamber" olarak geçmiştir. *Kitâbü'l-Menâzır*'ın temin edemediğimiz orijinal nüshasında ise البيت العظيم ibaresinin kullanıldığını hatırlatmalıyız.

³⁵ Opak kelimesi saydam kelimesinin karşıt anlamlısıdır. Yani opak Türk dil kurumunun sözlüğünde şeffaf olmayan olarak kullanılır.

³⁶ Sabra, *The Optics of Ibn Al-Haytham*, 13-14.

geometri alanındaki önemli bir adımı, “*Kitâbü'l-Menâzır*” adlı eserinde bizzat kendisi tarafından ortaya konan problemin çözümü yoluyla atmıştır.³⁷ Bu problem, küre şeklinde bir aynada, belirli bir yerde bulunan nesnenin resminin yine aynı şekilde belirli bir yerde bulunan göze yansıtıldığı hallerde, yansıtma noktasını bulmak şeklinde özetlenebilir. Bu mesele İbnü'l-Heysemle yansıma, geometrik olarak ele alınmış ve dördüncü dereceden bir denklemle çözülmüş, bu husus da onun karanlık oda gibi teknik bir konuyu çözmesinde önemli bir etken olmuştur.³⁸

Karanlık oda ile ilgili deneylerin temelinde, yukarıda vurguladığımız gibi ışığın gözlemlenmesi yer almaktadır. İbnü'l-Heysem'in ışık hakkında yaptığı gözlemlerde gerçekleştirdiği esas deney, karanlık oda tecrübesidir. İbnü'l-Heysem bu deneyi yapmak için bir gün kendi çadırını güneş ışığının yoğun olduğunda uygun yere kurmuştur. Çadırın, dışarıdan ışık alabilecek her noktasını kapatmış ve tamamen karanlık bir oda oluşturmuştur. Daha sonra bir noktada çadırda küçük bir delik açmış ve ışık şua'ları, bu küçük delikten içeri girmeye başlamıştır. Çadırın iç tarafına ise dış ortam görüntüsü ters bir şekilde yansımıştır.³⁹ Bu, ilk “camera obscura” yani karanlık oda adı verilen fotoğraf makinelerinin temel çalışma prensibini oluşturan sistemdir.⁴⁰

İbnü'l-Heysem, *Kitâbü'l-Menâzır* adlı eserinde kendisi bizzat karanlık odayı şöyle açıklamıştır: “Karanlık odanın (camera obscura), iki kanadı olan kapısı olmalıdır. Gözlemci, birçok şamdan almalı ve onları kapının karşısına ve ayrı olarak takmalıdır. Bundan sonra gözlemci odanın içine girerek kapıyı tekrar kapatmalı; ama kapının iki kanadını az bir miktar açarak arasında aralık bırakmalıdır. Bundan sonra, odanın kapının karşısında bulunan duvarını gözlemlemelidir. Yani gözlemci bu duvarda o şamdanların sayısı kadar birbirlerinden ayrılmış ışık görüntülerini bulacak ve bu da ışık görüntülerinin aralıktan içeri girmesiyle gerçekleşecektir. Eğer şimdi gözlemci kapının açık olan aralığını köreltir ve ondan sadece küçük bir delik bırakır ve ayrıca bu delik şamdanların karşısında bulunursa, böylece gözlemci odanın duvarında o şamdanların sayısı kadar birbirinden ayrı ışık görüntülerini tekrar bulacak ve bu esnada onlardan her biri deliğin boyutuna bağlı bulunacaktır”.⁴¹

Kısaca anlatmaya çalıştığımız sistem, fotoğraf makinesinin icadına neden olduğu gibi teleskobun ve daha sonra da kameraların ortaya çıkmasını sağlamıştır. İbnü'l-Heysem'in uygulamaları ve yaptığı deneyler, onun çabalarının ilk olarak teleskobun icadına büyük katkı sağladığını göstermiştir. Zira o, deneyini gece uygulamış, ışık yoğunluğu az olduğundan çadırın içinde görüntü oluşturabilmek için ışığın içeriye girdiği deliği büyütürken daha büyük oranda ışık toplanmaya ihtiyaç duymuştur. Bu prensibin temelinden hareketle de teleskoplar icat edilmiştir.⁴² Bundan dolayı, İtalyan astronom, filozof, fizikçi, matematikçi ve mühendis Galileo (ö. 1642) ile Venedikli bir matematikçi ve Galileo'nun yakın arkadaşı olan Giovanni

³⁷ Sabra, *The Optics of Ibn Al-Haytham*, Giriş Bölümü, XXXI.

³⁸ Fuat Sezgin, *İslam Uygarlığında Saatler, Geometri, Optik, Tıp, Kimya, Mineraller, Fizik, Mimari, Savaş Tekniği, Antik Objeler*, çev. Abdurrahman Aliy (İstanbul: Boyut Yayınları, ts.), 54.

³⁹ Sabra, *The Optics of Ibn Al-Haytham*, 9-10, 29.

⁴⁰ Sarton, *Introduction to the History of Science*, 1/155-156.

⁴¹ Sabra, *The Optics of Ibn Al-Haytham*, 201-202; Sezgin, *İslam Uygarlığında Mimari*, 108-109.

⁴² Fred Watson, *Star Gazer: The Life and History of the Telescope* (Sydney: Allen & Unwin 2007), 108.

Francesco Sagredo (ö. 1620) gibi teleskobun mucidi sayılanların bu başarılarını İbnü'l-Heysem'e borçlu oldukları hatırlanmalıdır.⁴³

Yukarıda ispatlamaya çalıştığımız bu savı destekleyen başka deliller de mevcuttur. Teleskopların ışığı toplayan kısmında büyük mercek vardır. Teleskop ile uzak noktaları görmek istediğimizde, bu noktalardan gelen ışığın toplanıp görüntünün bize aktarılması gerekir. Işığı toplayan mercek ne kadar büyürse, teleskopla o kadar daha uzak mesafeler incelenebilir. O yüzden yıldızları ve diğer galaksileri inceleyen teleskoplar, çok büyük ışık potansiyeline sahiptir. Bunlar ışığı yakalayabilmeleri için aynı bölgeye bir müddet odaklanmaları gerekir. Hubble ve benzeri teleskoplar gibi büyük teleskoplar da evrendeki diğer galaksileri gözleyebilmeyi sağlayarak evreni anlamaya yardımcı olurlar.⁴⁴ Özetle, çadırda başlayan görüntü ile evrenin en uzak noktalarını görebilmeyi sağlayan teknolojiye gelmeyi, İbnü'l-Heysem'in çalışmaları sağlamıştır.⁴⁵ Bu çabaların daha sonra ortaya çıkacak olan fotoğraf makineleri ve kameraların icadına zemin hazırladığı da rahatlıkla ifade edilebilir.

Karanlık oda konusundaki ikinci önemli tespit, İbnü'l-Heysem'den yaklaşık üç asır sonra Tebriz'de Kemâleddin el-Fârisî'nin (ö. 718/1319) katkıları ile gelişmiştir. İlk önceleri matematik ilmiyle ilgilenen Kemâleddin el-Fârisî, hocası Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) kendisine temin ettiği İbnü'l-Heysem'in optik ilmine dair eserine yoğunlaşmıştır. İranlı filozof Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) en gözde talebesi olan Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin⁴⁶ yönlendirmeleriyle incelediği *Kitâbü'l-Menâzir* onun ufkunu açmış, kendisi de bir müddet sonra *Tenkihü'l-Menâzir* isiminde "Işığın Düzeltmesi" olarak tercüme edebileceğimiz bir eser kaleme almıştır. İbnü'l-Heysem'in eserine kapsamlı bir yorum olan bu çalışmada, optik yanında karanlık odadan da bahsedilmiş, bu gelenek titizlikle korunmuştur.⁴⁷ Bundan dolayı da Kemâleddin el-Fârisî, İbnü'l-Heysem'in şârihi olarak görülmüştür.⁴⁸

Kemâleddin el-Fârisî de aynen İbnü'l-Heysem gibi nesneden ışık gelmediği sürece hiçbir şeyin algılanamayacağını ispat etmiştir. Ayrıca gökkuşağını İslam Dünyası'nda doğru olarak açıklayan ilk âlimdir.⁴⁹ Bu konudaki görüşleriyle Batı'ya tesir etmiş, Dominiken bir keşiş olan Alman ilahiyatçı ve fizikçi Freibergli Dietrich veya diğer ismiyle Theodoricus Teutonicus (ö. 1310), "*De iride et radialibus impressionibus*" isimli kitabında el-Fârisî ile aynı şeyleri söyleyerek ondan etkilendiğini göstermiştir.⁵⁰ Dietrich, Kemâleddin el-Fârisî'den 10 yıl önce

⁴³ Bk. Albert Van Helden, "The Invention of the Telescope", *Transactions of the American Philosophical Society* 67/4 (1977), 5-67.

⁴⁴ David Livingstone Crawford, "The Construction of Large Telescopes" *International Astronomical Union* (London, New York: Academic Press, 1966), 200-234; Nicholas J. Wade- Stanley Finger, "The eye as an optical instrument: from camera obscura to Helmholtz's perspective", *Perception* 30/10 (2001), 1157-1177.

⁴⁵ Fuat Sezgin, *Tanınmayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihinden* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010),

⁴⁶ Kutbüddîn-i Şîrâzî, kendisi de optik ilmiyle ilgilenmiş, ancak karanlık oda nazariyesi konusunda bilgi vermemiştir. Her ne kadar bu alanda müstakil bir eser yazmadıysa da "*Nihâyetü'l-idrâk*" adlı eserinde konuya ayırdığı bölümler ufuk açıcı olmuştur. Onun karanlık oda konudaki en önemli hizmeti, öğrencisi el-Fârisî'yi yetiştirmesi olmuştur. Bk. Sarton, *Introduction to the History of Science*, 2/1017-1020; 6/1049-1051; Seyyed Hossein Nasr, "Quṭb al-Dīn al-Shīrāzī", *Dictionary of Scientific Biography* (New York: Charles Scribner's Sons Publishing, 1981), 11/247-253; *Muslim Scholars and Scientists*, ed. R. Hussaini vd. (Kuala Lumpur: Islamic Medical Association of Malaysia, ty.), 11; Azmi Şerbetçi, "Kutbüddîn-i Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/487-489.

⁴⁷ Topdemir, "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım", 387.

⁴⁸ Sezgin, *İslam Uygarlığında Mimari, Geometri, Fizik, Kimya*, 110.

⁴⁹ Hüseyin Gazi Topdemir, "Kemalüddin el-Fârisî'nin Gökkuşağı Açıklaması", *A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 33/1-2 (1990), 477-492.

⁵⁰ Sezgin, *İslam Uygarlığında Mimari, Geometri, Fizik, Kimya*, 93.

ölse de onunla aynı zamanda yaşamış ve Haçlı seferlerinin yeni bittiği⁵¹ günlerde Doğu'nun bilgi akışından yararlanmıştı.⁵²

Kemâleddin el-Fârisî'nin, ışık kaynağı için "mudi", ışıktandırılmış olanlar için "munir" tabirlerini kullanması hem İslâm âleminde hem de Batı'da 17. asra kadar etkisini göstermiştir. Onun bu kavramları ortaya çıkarması, Alman matematikçi, gök bilimci ve astronom Kepler'in (ö. 1630) anlatımında "lux" ve "lumen" ibarelerini kullanmasında da açıkça görülmüştür.⁵³

Kemâleddin el-Fârisî'nin karanlık oda nazariyesi daha çok İbnü'l-Heyssem çizgisindedir. Ona göre kendinden ışıklı her nesnenin şuâsı, eğer aralarında opak bir nesne yoksa karşısında bulunan her bir opak nesnenin üzerinde yayılır. Yine onun İbnü'l-Heyssem çizgisinde yaptığı bir başka tespit, ışığın yayılımını betimlemekte ve ışığın yayılımını, ortamın saydam olması koşuluna bağlı kılmaktadır. Buradan yola çıkan Kemâleddin el-Fârisî, ışığın yayılımının doğrusal çizgilerde olabileceğini ileri sürmüştür. Onun karanlık oda konusunda İbnü'l-Heyssem'den farklı olarak yaptığı bir gözlem ise karanlık oda deneyini ateş ışığında da gerçekleştirmiş olmasıdır.⁵⁴

Karanlık oda konusunda bazı farklı anlatımlar da onun tespitlerinde yerini almıştır. Buna göre, kendisinden ışığı olan bir cisimden yayılan şuâ, istisnasız ondaki her bir parçadan yayılır. Üstelik nesnenin tümünden yayılan ışık, bir kısmından yayılan ışıktan daha kuvvetlidir. Benzer şekilde büyük parçadan yayılan ışığın daha küçük parçadan yayılan ışıktan daha kuvvetli olduğunu savunan el-Fârisî, ışığın yayılımıyla fotometri arasında bir bağ kurarak bu konuya ayrı bir hava katmıştır. Kemâleddin el-Fârisî, daha sonra yayılımın koni şeklinde olacağını belirterek başka tespitlerde bulunmuştur. Ona göre güneş ışığı delikten sızdığına daima bir koni oluşturur. Eğer bu delik küçükse, delikten sızan ışık, deliğin eninden daha geniş olan, deliğin şekline benzer bir aydınlık oluşturur. Bundan dolayı da isterse gelen ışık cismin tümünden çıkan ışık olup olmaması bu durumu değiştirmez.⁵⁵

Kemâleddin el-Fârisî, tıpkı İbnü'l-Heyssem'deki gibi aydınlık ile ışık kaynağı arasındaki ilişkiyi tanımlarken, hep kaynağın yoğunluğunu dikkate almış, kaynakla aydınlatılan nesne arasındaki mesafeyi dikkate almamıştır. Yine onun çalışmalarının ana çizgileri ve ele aldığı problemlerin nitelikleri, İbnü'l-Heyssem'in savunduğu karanlık oda nazariyesiyle benzer özellikler ortaya koymuştur. Nitekim ışığın yayılımıyla ilgili olan belirlemelerinde de el-Fârisî'nin yeni bir bilgi ortaya koymayıp, İbnü'l-Heyssem'i daha anlaşılır hale getirdiği görülmüştür.⁵⁶

İbnü'l-Heyssem ve Kemâleddin el-Fârisî'nin başlatıp devam ettirdikleri karanlık odadan teleskoba ve diğer icatlara uzanan bu çizgi, 16. asırda biraz daha mesafe kat ederek gerçek kimliğine yaklaşmıştır. Takıyyüddin b. Mâ'rûf, Takıyyüddin er-Râsîd veya tam ismiyle

⁵¹ Memlûk hükümdarı el-Eşref Halil b. Kalavun (1290-1293), 1291'de Haçlıları Akkâ ve diğer sahil beldelerinden tamamen çıkarmıştır. Bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-A'shâ fi Sinaâtî'l-İnşâ*, 4/185 vd.; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 106-107; Steven Runciman, *A History of the Crusades* (Cambridge: Cambridge University Press, 1951), 3/412-417.

⁵² Sezgin, *İslam Uygurluğında Mimari, Geometri, Fizik, Kimya*, 95.

⁵³ Watt, *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, 64; Aydın Sayılı, "İbn Sina'da Işık, Görme ve Gökkuşuğu", *İbn Sina, Doğumunun Bininci Yılı Armağanı* (Ankara: TTK Yayınları, 1984), 212-214.

⁵⁴ Kemalüddin el-Fârisî, *Tenkihü'l-Menâzir* (Haydarabad: Meclis-i Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1928), 1/19-21.

⁵⁵ Fârisî, *Tenkihü'l-Menâzir*, 1/22-23.

⁵⁶ Topdemir, "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım", 390.

Ebû Bekir Takıyyüddin Muhammed b. Zeynüddin Ma'rûf b. Ahmed er-Râsîd ed-Dîmâşkî (ö. 993/1585),⁵⁷ yine karanlık oda nazariyesi konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Mısır, Suriye ve İstanbul'un bilgi birikimini kendisinde toplayan Takıyyüddin er-Râsîd, ağırlıklı olarak astronomi ve trigonometri ile ilgilenmiş,⁵⁸ ancak optik konusunda da değerli bilgiler ileri sürerek bu sürece büyük katkı sunmuştur.⁵⁹ Onun geliştirdiği nazariyede, yaklaşık altı asır öncesinde İbnü'l-Heyssem'in oluşturduğu ışık ve karanlık oda teorisinin izleri görülmüştür.⁶⁰

Takıyyüddin er-Râsîd, İslâm dünyasında kendisinden yaklaşık sekiz asır önce başlatılmış olan optik çalışmalarına farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu gözlemleri sonucunda daha önce yapılan araştırmaları, nedensel ve matematiksel bağlamda tekrar değerlendirip yeni yaptığı deneylerle desteklemiştir. Bu değerlendirmesini, ışığı cevher⁶¹ değil araz⁶² olarak tanımlama temeline oturtmuştur. Bu anlamda, eğer ışık cevher olsaydı herhangi bir maddeye gereksinim duymadan kendiliğinden var olması gerekirdi. Halbuki ışık, hep bir nesnenin varlığına gereksinim duymuştur. Mesela, mum ışık kaynağıdır ve onun ışığı alevde yanmakta olan sıcak karbon zerrelere çıkar. Bu zerreler sıcakken ışık saçarlar. Bu nedenle alev, bir ışık kaynağıdır ve burada ışık bir cevher olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık Takıyyüddin'in de oldukça isabetli olarak belirlediği gibi ışık, aynı zamanda kendisini görünür kılan bir cevherdir. Çünkü ışık, Güneş gibi kendinden parlak her nesnede, o nesnenin doğasını belirleyen karakteristik özelliklerinden biridir. Başka bir deyişle, ışık o nesnenin yani kendinden ışığı olan nesnenin özsel niteliğini oluşturmuştur. Bu nitelik ortadan kalkmadıkça o nesnenin öz niteliği de değişmez.⁶³

Takıyyüddin er-Râsîd'in optik konusundaki müstakil eseri, bizlere bu sürece nasıl bir katkı sağladığını ve kimlerden etkilendiğini ortaya koymaktadır. Onun *Nevru Hadîkati'l-Ebsâr ve Nûru Hakîkati'l-Enzâr* adlı çalışması, karanlık odanın 16. yüzyılda nasıl olduğunun anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Kendisinden önceki İbnü'l-Heyssem ve Kemâleddin el-Fârisî'nin çalışmalarını açıklamak ve geliştirmek amacıyla telif edilmiş olan bu optik kitabı, Kazasker Molla Abdülkerim Çelebi'ye ithaf edilmiştir.⁶⁴ Mısır kadılığına tayin edilen Molla Abdülkerim ile babası Kutbüddin Efendi'nin teşvikleriyle astronomi ve matematik üzerinde yoğunlaşan Takıyyüddin, bilimsel kişiliğinin oluşumunu derinden etkilediği anlaşılan Abdülkerim Çelebi'ye büyük saygı beslemiş ve optik hakkındaki yukarıda bahsettiğimiz kitabını ona ithaf etmiştir.⁶⁵

⁵⁷ Ramazan Şeşen, "Meşhur Osmanlı Astronomu Takıyyüddin el-Râsîd'in Soyuna Üzerine", *Erdem* 4/10 (1988), 165-180.

⁵⁸ Melek Dosay, "Takıyyüddin'in Cebir Risalesi", *Belleten* 61/231 (1997), 301-319; Remzi Demir, "Takıyyüddin ibn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uyarlaması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 403-424; Sevim Tekeli, "İstanbul Rasathanesinin Araçları", *Araştırma Dergisi* 11 (1979), 29-44.

⁵⁹ J. Baermann, "Abhandlung über das Licht von Ibn al-Haitam", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 36 (1882), 195-237.

⁶⁰ İbnü'l-Heyssem, "Discourse on Light", *İbn al-Haitham, Proceedings of the Celebrations of 1000th Anniversary*, ed. Hâkim Mohammed Said, çev. M. F. Quraishi (Karachi: y.y, 1970), 272-279.

⁶¹ Cevher, kendi başına bulunan, değişmeyen, daima bir yüklem konusu olup kendisi yüklem olmayan öz varlık anlamında mantık, felsefe ve kelâm terimidir. Bk. H. A. Wolfson, *The Philosophy of the Kalam* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 466-517.

⁶² Araz, cevher ve cismin gelip geçici niteliği anlamına gelen, cevher ve zâtın zıddı olarak kullanılan felsefe, mantık ve kelâm terimidir. Bk. M. Şemseddin Günaltay, "Mütakellimîn ve Atom Nazariyesi", *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1 (1925), 68-100.

⁶³ Topdemir, "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım", 392.

⁶⁴ Hüseyin Gazi Topdemir, *Takıyyüddin'in Optik Kitabı, Işığın Niteliği ve Görmenin Oluşumu* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999), 38 vd.

⁶⁵ Topdemir, "Takıyyüddin er-Râsîd", 39/454-456.

Takiyüddin er-Râsîd'in karanlık odayla ilgili nazariyesinde yine seleflerinin tesiri görülür. Işığı bir nokta veya çizgiye indirgeyebilmek için onun yayılımının söz konusu olduğu esası, er-Râsîd'in karanlık oda nazariyesinin merkezinde yer almıştır. Ona göre, ışığın bir yüzeyden nasıl yansıdığını gösterebilmek için geometrik çizgilerden yararlanmak elzemdir. er-Râsîd'in karanlık oda nazariyesinin esaslarından bir diğeri de ışıkların hava gibi ideal saydam ortamda doğrusal olarak yayıldığıdır.⁶⁶

Takiyüddin er-Râsîd, karanlık odayla ilgili olarak selefleri çizgisinde nazariyeler geliştirmeye devam eder: O, yaptığı deneyde duvarında ufak bir delik olan karanlık bir odaya, o delik aracılığıyla ışık göndermiş ve ışın çizgilerinin görünür hale gelmesini sağlamak için de odadaki havayı, toz ya da dumanla bulanıklaştırmıştır. Daha sonra yayılım yönüne bir ip ya da cetvel koyarak ışınların doğrusal olarak yayıldığını göstermiştir. Son derece yalın, o ölçüde de ikna edici ve doğrulayıcı bu deneyin ilk düzenlenişi yukarıda da zikrettiğimiz gibi el-Kindî ve İbnü'l-Heysem tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu haliyle Takiyüddin'in çalışması, İslam dünyasındaki başarılı bilimsel çalışmaların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki meşhur bilim adamları tarafından sürdürüldüğünü ortaya koymuştur.⁶⁷

İbnü'l-Heysem'in ilk defa ışığın küresel yayılımını anlattığına ve ilk defa Batı'da bilinmesinden evvel ismini vermeden de olsa teleskoptan söz ettiğine şahit olunmuştur. O, yaptığı bir aleti, yazdığı optik kitabında "uzakta bulunmalarından dolayı görülemeyen şeyleri gösterebilen bir billûr (mercek)" şeklinde tanımlayarak teleskobun ilk basit şeklini tanımlamayı başarmıştır.⁶⁸

3. Teorinin Batı'da Tanınması ve Etkileri

Doğu'da karanlık oda konusunda ilk nazariyelerin Milattan Önce ortaya çıktığını ve 9. asırdan itibaren de özellikle Müslümanlar tarafından geliştirildiğini yukarıda vurgulamıştık. Batı'da ise 13. yüzyıl sonlarında; bir başka deyişle Haçlı seferlerinin sona ermesi sürecinde ve sonrasında karanlık oda nazariyesinin tanınmaya başladığını görüyoruz. Dietrich'ten önce, karanlık oda nazariyesi konusuna kafa yoran ve ışığı masaya yatıran bir kişi olarak İngiliz filozof Roger Bacon'u (ö. 1292) görürüz.⁶⁹ Batılılar da Bacon'un, Öklid yanında el-Kindî ve İbnü'l-Heysem'den önemli oranda etkilendiğini itiraf etmişlerdir.⁷⁰

Roger Bacon ile aynı tarihte ölen Fransiskan rahibi John Peckham (ö. 1291) optik konusunda olduğu kadar karanlık oda konusunda da çalışmalar yürütmüştür. Onun üstadı olarak Roger Bacon gösterilse de Batılı kaynaklar dahi Peckham'ın, el-Kindî ve İbnü'l-Heysem'den etkilendiğini açıkça zikrederler. Hatta Peckham'ın İbnü'l-Heysem'in ayak izlerini takip ettiğini ileri süren bilim tarihçileri de vardır.⁷¹

Yukarıda verilen üç isimle aynı zamanda yaşayan Polonyalı bir rahip ve doğa filozofu Vitellius/Witelo Vitellius/Witelo (ö. 1314), kendisi Aristo felsefesi ile ilgilenmesi yanında optik

⁶⁶ Topdemir, "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım", 396.

⁶⁷ John Peckham, *Perspectiva Communis, Science of Optics*, çev. D.C. Lindberg - John Peckham (London: The University of Wisconsin Press, 1979), 18-32.

⁶⁸ Hüseyin Gazi Topdemir, "Takiyyüddin er-Râsîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/454-456.

⁶⁹ Simon Oliver, "Roger Bacon on Light, Truth and Experimentum", *Vivarium* 42/2 (2004), 151-180.

⁷⁰ David C. Lindberg, "Lines of Influence in Thirteenth Century Optics: Bacon, Witelo, and Peckham", *Speculum* 46 (1971), 66-83.

⁷¹ David C. Lindberg, *Theories of Vision from Al-Kindi to Kepler* (Chicago: University of Chicago Press, 1976), 117.

konusunda yazdığı “*Perspectiva*” adlı eseriyle de tanınmıştır. 1284 gibi erken bir tarihte ışığın yansımaları ve kırılmasını tanımlayan Vitellius, tıpkı Bacon gibi İbnü'l-Heyssem'den etkilenmiştir.⁷²

Bunlar içinde karanlık oda konusunda en çok öne çıkan, Gersonides veya diğer bilinen ismiyle Levi ben Gerson'dur (ö. 1344). Onun, 3 Ekim 1335'teki ay tutulması esnasında karanlık oda konusunda ilk tespitlerini yaptığı ifade edilmektedir. Ay'ın hareketi için geometrik bir model tanımlayan Gersonides'in bir camera obscura kullanarak ay, güneş ve gezegenlerin diğer astronomik gözlemlerini yaptığı ileri sürülmüştür. Bu ölçümler için araçlar geliştiren Gersonides, esasen iğne delikleri (pinhole) ve camera obscura deneylerini yaparken İbnü'l-Heyssem'den etkilendiğini açıkça ortaya koymuştur.⁷³ Verilen kaynaklar bu konuda, Batıda Alhazen olarak bilinen İbnü'l-Heyssem'in ismini açıkça zikretmese de Levi'nin yukarıdaki diğer isimler gibi Fransa ekolüne mensup olması ve ileri sürdüğü benzer savlar, referans olarak İbnü'l-Heyssem'i göstermektedir.

İtalyan Rönesans hümanist yazarı, rahip, dilbilimci ve filozofu Leone Battista Alberti (ö. 1472), İbnü'l-Heyssem'in karanlık oda fikirlerinden faydalanmış ve bu görüşlerini kendisinden sonrakilere aktarmıştır.⁷⁴ Leone Battista Alberti'nin İbnü'l-Heyssem geleneğini aktararak camera obscura tekniğini tanıttığı önemli bir kişi Rönesans döneminin hezarfeni Leonardo da Vinci'dir (ö. 1519).⁷⁵

Leonardo fiziği araştırmacısı Carl Wilhelm Otto Werner (ö. 1936) de Vinci'nin İbnü'l-Heyssem'den etkilendiğini ispatlamıştır. Ona göre, Leonardo da Vinci, “Alhazen problemi” adı verilen küresel, silindirik ve konik aynalarda, yansıma noktasını bulma konusunu dile getirip çözüm bulmaya çabalamıştır. Ayrıca Vinci, daha önce söylendiği gibi o, yıldızlar hakkında özellikle Merkür ve Venüs konusunda İbnü'l-Heyssem ile aynı bilgileri vermiştir. Buradan yola çıkarak Vinci'nin İbnü'l-Heyssem'i tanıdığını ve kullandığını ileri sürmek mümkündür.⁷⁶ Yine Otto Werner'e göre, Leonardo görüşlerinin temelini İbnü'l-Heyssem ve Kemâleddin el-Fârisî'nin fikirleri çerçevesinde oluşturmuştur. O, “camera obscura”yı sadece ilk evrelerinde değil, aynı anda gelişiminde de olduğu gibi almış ve kendisi hiçbir şey eklememiştir.⁷⁷

Bu gelenek daha sonra Sicilyalı asronom ve fizikçi Francesco Maurolico (ö. 1575) ve Napolili bilgin Giambattista della Porta (ö. 1615) gibi karanlık oda teorisine ilgi duyan diğer bilim adamlarıyla devam etmiştir.⁷⁸

Müslüman âlimlerin geliştirdiği karanlık oda nazariyesinin Batı'daki etkisi, daha çok 17. yüzyılda Alman gök bilimci, matematikçi ve astronom Johannes Kepler'de (ö. 1630)

⁷² Nader el-Bizri, “A Philosophical Perspective on Alhazen's Optics”, *Arabic Sciences and Philosophy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 15/189-218; Robert Knott, “Witelo”, *Allgemeine Deutsche Biographie* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1898), 556-558.

⁷³ Nachum L. Rabinovitch, “Rabbi Levi Ben Gershon and the Origins of Mathematical Induction”, *Archive for History of Exact Sciences* 6/3 (1970), 237-248; Julius Guttmann, *Philosophies of Judaism: The History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rosenzweig* (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964), 150-151.

⁷⁴ el-Bizri, “A Philosophical Perspective on Alhazen's Optics”, 15/189-218.

⁷⁵ Eugene Johnson “A Portrait of Leon Battista Alberti in the Camera degli Sposi?”, *Arte Lombarda* 42/43 (1975), 63-72.

⁷⁶ Sezgin, *İslam Uygarlığında Mimari*, 109.

⁷⁷ Sezgin, *İslam Uygarlığında Mimari*, 109.

⁷⁸ Attilio Russo, “Una nuova ipotesi sul nome 'Maurolico'”, *Archivio Storico Messinese* 99 (2018), 37-71; Siegfried Zielinski, *Deep Time of the Media, Toward an Archaeology of Hearing and Seeing by Technical Means*, çev. Gloria Custance (Cambridge: MIT Press, 2006), 54 vd.

görülmektedir. Kepler, İbnü'l-Heysem geleneğinin temsilcileri olan Kemâlüddin el-Fârisî ve Takiyüddin er-Râsîd'dan etkilenerek araştırmalarını yapmıştır. Kepler, karanlık oda nazariyesinin daha açık bir hale gelmesini bu sayede sağlamış ve bir nokta kaynaktan çıkan ışığın yeğinliğinin, ışıktandırılan nesnenin kaynaktan uzaklığının artmasıyla ters orantılı olduğunu açıklamayı başarmış, bu hususu daha net ve ileri bir seviyeye ulaştırmıştır.⁷⁹ Bu süreç de bizlere teleskoptan fotoğraf makinesine uzanan çizginin ilk araştırmacılarının, Müslüman bilim adamları olduğunu ortaya koymuştur.

Sonuç

Bugünkü vazgeçemediğimiz fotoğraf makinelerinin ve kameraların tasarımı, kadim zamanlarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Çinli düşünür Mozi, ışık doğrusal çizgiler halinde yayıldığı için karanlık odada oluşan görüntünün, baş aşağı olacağını doğru şekilde ileri sürmüş, Milattan Önce bilinen ilk bilgileri bizlere sunmuştur. Yine Aristo, parçalı güneş tutulmasının, hilal şeklindeki görüntüsünden yola çıkarak nazariyesini bir temele oturtmaya çalışmış, öte yandan kâinatın merkezinin güneş değil dünya olduğu fikriyle de bocalamıştır. Öklit ise optik konusuna da eğilerek karanlık odayı, ışığın düz çizgiler halinde yayılmasının gösterimi olarak kabul etmiş ancak ışığın gözden nesneye doğru yol aldığı yanlış kuramına inanmak gibi bir hataya düşmüştür.

Bu yanlışlığı İbnü'l-Heysem ışığın nesneden göze doğru yol alması olarak tanımlayarak düzeltmiştir. Bu doğru tespit, küresel bir aynada, kendisinden belirli bir yerde bulunan bir nesnenin resminin yine aynı şekilde belirli bir yerde bulunan göze yansıtıldığı hallerde, yansıtma noktasını bulmak şeklinde özetlenebilir. Yine İbnü'l-Heysem, dünyanın merkezinin Aristo ve Batlamyus'un iddia ettiği gibi dünya değil de güneş olduğunu ileri sürerek bir başka doğruyu ortaya koymuştur. Bu bilgiler, ilk kez karanlık oda (camera obscura) deneyini, büyük bir birikime sahip olan İbnü'l-Heysem'in gerçekleştirdiğini gösterir. O, mumlarla gerçekleştirdiği ve ışığın doğrusallığını ispatlamış olduğu deneylerinde bu birikimini ortaya koymuştur.

İranlı filozof Nasîrüddîn-i Tûsî ve onun en gözde talebesi olan Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin tesirinde kalan Kemâleddin el-Fârisî, İbnü'l-Heysem'in şârihi olarak görülmüştür. Kemâleddin el-Fârisî de tıpkı İbnü'l-Heysem gibi nesneden ışık gelmediği sürece hiçbir şeyin algılanamayacağını ispat etmiştir. Üstelik o, bunlara ilave olarak gökkuşağını İslam dünyasında doğru olarak açıklayan ilk âlim olmuştur. Kemâleddin el-Fârisî, tıpkı İbnü'l-Heysem'de olduğu gibi, aydınlatmayla ışık kaynağı arasındaki ilişkiyi tanımlarken hep kaynağın yoğunluğunu dikkate almış, kaynaktan aydınlatılan nesne arasındaki mesafeyi dikkate almamıştır.

Osmanlıların zirve döneminde yaşayan Takiyyüddin er-Râsîd, optik alanında da büyük başarı göstermiş ve İslâm dünyasında, kendisinden yaklaşık sekiz yüzyıl önce başlatılmış olan optik çalışmalarına farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu gözlemleri sonucunda daha önce yapılan araştırmaları, nedensel ve matematiksel bağlamda tekrar değerlendirip yeni yaptığı deneylerle desteklemiştir. Ancak onun ileri görüşlü fikirleri, Kadızâdeliler olarak bilinen din adamlarınca anlaşılammış, rasathanesi dahi kapatılmıştır. Eğer Takiyyüddin er-

⁷⁹ A. Wolf, *History of Science, Technology and Philosophy in the 16th and 17th Centuries* (Gloucester: Allen & Unwin, 1950), 1/245.

Râsıd, bilim ve düşünceye en çok değer veren II. Mehmet zamanında yaşasaydı, belki de ilk teleskobu yapacak, fotoğraf makinesini o icat edecekti. Bundan dolayı da karanlık oda nazariyelerini tam olarak hayata geçirip teleskoptan kameraya kadar icatları Batılılar yapmıştır. Buna rağmen bu makale Roger Bacon'dan Gersonides'e, Leonardo da Vinci'den Kepler'e kadar pek çok Batılı bilim adamının Müslüman bilim adamlarından etkilendiği sonucuna ulaşmıştır.

Kaynakça

- Anonim, *Muslim Scholars and Scientists*. ed. R. Hussaini vd. Kuala Lumpur: Islamic Medical Association of Malaysia, t.s.
- Aristoteles. *es-Semâü't-Tabî: Physica*. çev. Ahmed Lutfî es-Seyyid. Kahire: ed-Dârü'l-Kavmiyye, 1935.
- Baarmann, J. "Abhandlung über das Licht von Ibn al-Haitam". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 36 (1882), 195-237.
- Bayer, Carl B. *The Rainbow, from Myth to Mathematics*. Princeton, New Jersey: Brand New Books, 1987.
- Bizri, Nader. "A Philosophical Perspective on Alhazen's Optics". *Arabic Sciences and Philosophy*. 15/189-218. Cambridge: Cambridge University Press 2005.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- Crawford, David Livingstone. "The Construction of Large Telescopes". *International Astronomical Union*. 200-234. London, New York: Academic Press. 1966.
- Demir, Remzi. "Takiyüddin ibn Maruf'un Ondalık Kesirleri Trigonometri ve Astronomiye Uyarlaması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (1999), 403-424.
- Dosay, Melek. "Takîyüddîn'in Cebir Risalesi". *Belleter* 61/231 (1997), 301-319.
- Eberhard, Wolfram. *Çin Simgeleri Sözlüğü*. çev. Aykut Kazancıgil - Ayşe Bereket. İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2000.
- Eugene, Johnson. "A Portrait of Leon Battista Alberti in the Camera degli Sposi?". *Arte Lombarda* 42/43 (1975), 63-72.
- Farisi, Kemalüddin. *Tenkihü'l-Menâzir*. Haydarabad: Meclis-i Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1928.
- Frasier, Chris. *The Philosophy of the Mozi: The First Consequentialists*. New York: Columbia University Publishing, 2016.
- Guttman, Julius. *Philosophies of Judaism: The History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rosenzweig*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964.
- Gül, Ahmet. İbnü'l-Heysen (1040), İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri - Fizik-Kimya-Biyoloji, Ed: Ksım Ertaş, Zehra Gençel Efe, 29-31, İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Günaltay, M. Şemseddin. "Mütakellimîn ve Atom Nazariyesi". *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası* 1 (1925), 68-100.
- Helden, Albert Van. "The Invention of the Telescope". *Transactions of the American Philosophical Society* 67/4 (1977), 5-67.
- Holt, P. M. *Haçlılar Çağı, 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- İbn Ebû Usaybi, Muvaffakuddîn. *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etibbâ*. thk. Muhammed Bâsil. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Haldun. *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü Mübtede' ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve Âsirihim min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Halil Şahâde. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1985.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadr, 1900-1904.
- İbnü'l-Kiftî. *Târîhu'l-Hukemâ*. nşr, Julius Lippert. Leipzig: Theodor Weicher, 1903.
- İbnü'l-Heysen, "Discourse on Light", *İbn al-Haitham, Proceedings of the Celebrations of the 1000th Anniversary*. ed. Hâkim Mohammed Said. çev. M. F. Quraishi. 272-279. Karachi: y.y, 1970.
- Kalkaşendî. *Subhu'l-A'sâ fî Smaâti'l-İnşâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Karakuş, Nadir. "Mısır Medeniyetinin Kilometre Taşı: Nilometre". *Şarkiyat* 14/2 (2022), 661-672.
- Karpova, Ludmila - Rosenfeld, Boris A. "The Treatise of Thâbit ibn Qurra on Sections of a Cylinder, and on Its Surface". *Archives Internationales D'Histoire Des Sciences* 24 (1974), 66-72.
- Knott, Robert. "Witelo". *Allgemeine Deutsche Biographie*. 556-558. Leipzig: Duncker & Humblot, 1898.
- Lindberg, David C. "Lines of Influence in Thirteenth Century Optics: Bacon, Witelo, and Pecham". *Speculum* 46 (1971), 66-83.
- Lindberg, David C. *Theories of Vision from Al-Kindi to Kepler*. Chicago: University of Chicago Press, 1976.
- Makrîzî. *İttiazu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtümiyyîn el-Hulefâ*. thk. Cemâleddin eş-Şeyyâl. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- Mes'udi, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcüz-z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Esad Dağur. b.y: Dâru'l-Hicre, 1988.
- Meyerhof, Max. "New Light on Hunain Ibn Ishaq and his Period". *An International Review Devoted to the History of Science and Its Cultural Influences* 8 (1926), 685-724.
- Nasr, Seyyed Hossein. "Quṭb al-Dīn al-Shīrāzī". *Dictionary of Scientific Biography*. 11/247-253. New York: Charles Scribner's Sons Publishing, 1981.
- Needham, Joseph. *Science and Civilization in China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

- O'Leary, De L. *How Greek Science Passed to the Arabs*. London: Routledge, 1951.
- Oliver, Simon. "Roger Bacon on Light, Truth and Experimentum". *Vivarium* 42/2 (2004), 151-180.
- Pecham, John. *Perspectiva Communis, Science of Optics*. çev. D.C. Lindberg - John Pecham. London: The University of Wisconsin Press, 1979.
- Rabinovitch, Nachum L. "Rabbi Levi Ben Gershon and the Origins of Mathematical Induction". *Archive for History of Exact Sciences* 6/3 (1970), 237-248.
- Ragep, F. Jamil. "Ibn al-Haytham and Eudoxus: The Revival of Homocentric Modeling in Islam". *Studies in the History of the Exact Sciences in Honour of David Pingree*. ed. Charles Burnett-Jan P. Hogendijk-Kim Plofker-Michio Yano. 786-809. Leiden: E. J. Brill, 2004.
- Runciman, Steven. *A History of the Crusades*. Cambridge: Cambridge University Press, 1951.
- Russo, Attilio. "Una nuova ipotesi sul nome 'Maurolico'". *Archivio Storico Messinese* 99 (2018), 37-71.
- Sabra, A. I. "Ibn al-Haytham". *Dictionary of Scientific Biography*. 6/189-210. New York: Charles Scribner's Sons Publishing, 1972.
- Sabra, A. I. *The Optics of Ibn Al-Haytham*. London: The Warburg Institute, 1989.
- Safedî, Ebû Saïd Selâhaddîn Halîl. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. nşr. İhsan Abbas. Weisbaden: Franz Steiner Verlag, 1981.
- Sarton, George. *Introduction to the History of Science*. New York: Robert E. Krieger Publishing, 1975.
- Sayılı, Aydın. "İbn Sina'da Işık, Görme ve Gökkuşağı". *İbn Sina, Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*. 212-214. Ankara: TTK Yayınları, 1984.
- Sezgin, Fuat. *İslam Uygarlığında Saatler, Geometri, Optik, Tıp, Kimya, Mineraller, Fizik, Mimari, Savaş Tekniği, Antik Objeler*. çev. Abdurrahman Aliy. İstanbul: Boyut Yayınları, ts.
- Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarihine Giriş*. çev. Abdurrahman Aliy. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Sezgin, Fuat. *Tanımayan Büyük Çağ: İslam Bilim ve Teknoloji Tarihinden*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Steinschneider, M. "Die Söhne des Mūsā ben Shākir". *Bibliotheca Mathematica* 1 (1887), 44-75.
- Suter, H. "İbnülheysem". *İslâm Ansiklopedisi*. 5/560. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Şerbetçi, Azmi. "Kutbüddîn-i Şîrâzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/487-489. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şeşen, Ramazan. "Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyüddin el-Râsîd'in Soyü Üzerine". *Erdem* 4/10 (1988), 165-180.
- Tekeli, Sevim. "İstanbul Rasathanesinin Araçları". *Araştırma Dergisi* 11 (1979), 29-44.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Işığın Yayılımının Niteliği Konusunda Üç Önemli Adım: İbn el-Heysen, Kemâlüddîn el-Fârisî, Takiyüddîn b. Marûf". *D.T.C. Fakültesi Dergisi* 38/1-2 (1998), 381-403.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "İbnü'l-Heysen'in 'Işık Üzerine' Adlı Çalışması". *Belleten* 61/230 (1997), 43-65.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Kemalüddin el-Farisî'nin Gökkuşağı Açıklaması". *A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 33/1-2 (1990), 477-492.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Öklit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "Takiyyüddin er-Râsîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/454-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. *Takiyüddîn'in Optik Kitabı, Işığın Niteliği ve Görmenin Oluşumu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Wade, Nicholas J. - Finger, Stanley. "The eye as an optical instrument: from camera obscura to Helmholtz's perspective". *Perception* 30/10 (2001), 1157-1177.
- Walzer, R. *Greek into Arabic: Essays on Islamic Philosophy*. Oxford: Oxford University Press, 1962.
- Watson, Fred. *Star Gazer: The Life and History of the Telescope*. Sydney: Allen & Unwin 2007.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. E. Ruhi Fiğlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1981.
- Watt, W. Montgomery. *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*. çev. Ümit Hüsrev Yolsal. Ankara: Bilgesu Yayınları, 2013.
- Welhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: AÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.
- Winter, H. J. L. "The Optical Researches of ibn al-Haitham". *Centaurus* 3 (1954), 190-210;
- Wolf, A. *History of Science, Technology and Philosophy in the 16th and 17th Centuries*. Glouesteer: Allen & Unwin, 1950.
- Wolfson, H. A. *The Philosophy of the Kalam*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Zielinski, Siegfried. *Deep Time of the Media, Toward an Archaeology of Hearing and Seeing by Technical Means*. çev. Gloria Custance. Cambridge: MIT Press, 2006.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal
Of Islamic Medical History Research**

ISSN: 2822-4949 / (Aralık / Dec 2024) 3/2

**Kurgan' dan Türbeye, Türklerde Kadın Anıt Mezarları
From Kurgan to Tomb, Monumental Women's Tombs in the Turks**

RUMEYSA KARAKAŞ TAHİROĞLU

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Öğrencisi,
Hitit University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, PhD Student,
Çorum, Türkiye

rumeysakarakastahiroglu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5705-8498>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 31 Ekim 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 24 Aralık 2024

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2024

ATIF/CITE AS

Karakaş Tahiroğlu, Rumeysa "Kurgan' dan Türbeye, Türklerde Kadın Anıt Mezarları" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/Dec, 2024) 3/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

From Kurgan to Tomb, Monumental Women's Tombs in the Turks

Abstract: One of the most important elements of the Gök Tanrı belief, which was the first belief adopted by the Turks, was the belief that there was another life after death. The belief in another life after death led to the emergence of some burial ceremonies and grave types. In ancient Turks, the type and cause of death, the place and time of death, the will of the deceased and the position of the deceased in society determined how the burial would be. Since burial practices in belief systems shaped around the Gök Tanrı belief bore traces of different cultural and religious interactions, main burial methods such as burying the dead in the ground, burning and displaying were applied. For this reason, graves perceived as a common area between the two worlds also varied. An ordinary person would be buried in selected cemetery areas in accordance with their beliefs. Kurgan type graves were the graves where important people were buried. In order to ensure the comfort of the deceased in the afterlife, burial chambers were built underground in these graves and the top of the grave was covered with stones or soil in the form of a hill. The weapons, horses and valuables belonging to the deceased were also buried in these grave chambers. The Turks believed that these items could be needed by the deceased in the afterlife and that these items would protect him by giving him strength.

It is known that the place of women in the Turkish family and state traditions is more important than in other societies. For this reason, not only important men but also women from the ruler's family and warrior women were buried in kurgan-type graves. Although the conversion of the Turks to Islam and their spread to a wide geography created some differences in burial traditions, the graves did not lose their basic understanding of being a transition between the two worlds and continued to be organized and implemented according to Islamic rules. In terms of architecture, floral motifs were mainly used in the decorations of monumental women's graves that bear the characteristics of their period.

In this study, the Karahanlı Period Ayşe Bibi, Timurid Period Saray Mülk Hanım, Mughal Period Taj Mahal (Mümtaz Mahal), Anatolian First Principalities Period Mama Hatun and Ottoman Period Nakşidil Sultan graves, which are the continuation of the kurgan tradition in the Turkish people, were selected. These grave structures were examined in terms of plan, building material, construction technique and decorative features.

Keywords : Woman, Kurgan, Grave, Tomb

Kurgan' dan Türbeye, Türklerde Kadın Anıt Mezarları

Öz: Eski Türklerin benimsediği Gök Tanrı inancının en önemli unsurlarından biri, ölümden sonra başka bir yaşamın olduğu düşüncesi idi. Bu düşünce, bazı defin merasimleri ve mezar şekillerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eski Türklerde ölüm şekli ve sebebi, ölümün gerçekleştiği yer ve zaman, ölen kişinin vasiyeti ve ölen kişinin toplum içindeki konumu, defin şeklinin nasıl olacağını belirliyordu. Sıradan halktan bir insan, seçilen mezarlık alanlarına inançlarına uygun bir şekilde gömülürdü. Kurgan tipi mezarlar ise önemli kişilerin defnedildiği mezarlardı. Ölen kişinin öteki alemde rahat etmesini sağlamak amacıyla bu mezarlarda yer altında mezar odaları yapılır, mezarın üstü ise taş veya toprakla tepe şeklinde kapatılırdı. Bu mezar odalarının içine, ölen kişiye ait silah, at ve değerli eşyalar gömülürdü. Türkler bu eşyalara ölen kişinin öteki dünyada da ihtiyaç duyabileceğine ve bunların ona güç vererek koruyacağına inanırlardı.

Türklerde kadının gerek aile gerekse devlet geleneğindeki yeri diğer toplumlara nazaran daha önemli seviyededir. Bu sebeple sadece önemli erkekler değil hükümdarın ailesinden kadınlar ve savaşı kadınlar da kurgan şeklindeki mezarlara gömülmüştür. Türklerin İslamiyet'e geçmesi ve geniş bir coğrafyaya yayılması ölü gömme geleneklerinde birtakım farklılıklar oluştursa da mezarların iki dünya arasındaki bağlantı noktası olduğu anlayışı kaybolmamış, İslami kurallara göre yeniden şekillenerek devam etmiştir. Mimari açıdan dönemin özelliklerini taşıyan anıt kadın mezarlarının süslemelerinde ağırlıklı olarak çiçek motifleri kullanılmıştır.

Bu çalışmada Türklerdeki kurgan geleneğinin devamı olan kümbet ve türbe yapılarının kadınlara ait olanlarından beş tanesi Karahanlı Dönemi Ayşe Bibi, Timurlu Dönemi Saray Mülk Hanım, Babürlü Dönemi Tac Mahal, Anadolu I. Beylikler Dönemi Mama Hatun ve Osmanlı Dönemi Nakşidil Sultan mezarları seçilmiştir. Kurgandan türbeye giden süreçte değişim aşamaları incelenmiştir. Seçilen kümbet ve mezarların plan, malzeme ve süsleme yönünden ayrıntılı ele alınmış, bu yapıların önceki dönemlere ait mezar yapılarıyla benzerlik ve farklılıkları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Kurgan, Mezar, Türbe

Giriş

Türklerin ahiret inancı nedeniyle ölümlerini eşyalarıyla ve atlarıyla beraber gömmesi mezarlarını özenli bir şekilde yapmalarını sağlamıştır. Üstü taş veya toprakla tepe şeklinde kapatılan bu mezarlara “kurgan” denilmektedir.¹ Genelde bu mezarlar kağanlar, hanedan mensupları, devlet yönetiminin önemli kademelerinde hizmet etmiş devlet görevlileri için yapılmıştır. Mesela MÖ I. yüzyılın başlarına ait Noin-Ula kurganları Büyük Hun Devleti’nin (M.Ö. 220 – M.S. 567) boylarını yöneten hanlara aittirler.² Orta Asya’nın çeşitli yerlerinde ölümler at, kıymetli takılar, bazı eşyalar ve koruyucu asker heykelleri ile gömüldüğü kurganlar bulunmuştur. Bu mezar odalarından bilinen ilk örnek, Altay bölgesinde MÖ 3. ve 6. yüzyıllara tarihlenen İskitlere ait Pazırık Kurganıdır.³

Göktürkler (6-8. yy.) tarafından yapılan Orhun Kitabeleri, tarihi, kültürel ve askeri bir söylev olmanın dışında, esasında birer mezar anıtlarıdır.⁴ Anıt taşlar yanında ölen kişinin kahramanlıklarını simgelemesi açısından insan ve hayvan şeklindeki balballar da ölen kişinin mezarı üzerine veya çevresine yerleştirilmiştir. Kurgan mezarları ile balbal kültürü beraber gelişmiştir.⁵ Bazı Türk boylarının ölen kişinin kemiklerinin, pişmiş topraktan bir sanduka içinde defnedildiği mezarlar da bir başka gömme çeşididir.⁶

Türklerin İslamiyet’i kabulü sonrasında mezar gelenekleri hem Orta Asya’da hem de göç ettikleri bölgelerde devam etmiştir. Bunda Türklerin göç yoluyla geniş bir coğrafyaya yayılması, birçok kültürle ticari, sosyal ve siyasi ilişki içinde olması etkilidir. Çin, Sasani ve Bizans gibi medeniyetlerden öğrendikleri teknik ve malzeme daha kalıcı yapılar yapmalarını sağlamıştır. Ancak bu, Türklerin özlerindeki değerleri de birleştirerek yaptıkları yapılara özgünlük katmıştır. Araplarda ise kullanılan ahşap, toprak ve tuğla gibi malzemelerin dayanıksızlığı ve bedevi kültürü mimari alanda gelişmelerini

¹ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 23.

² Tilla Deniz Baykuzu, “IV. Ve V. Yüzyıllarda Çin’deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 20/2 (Aralık 2005), 2.

³ Abdulkadir İnan, “İkinci Pazırık Kurganı”, *Belleten* 16/61, (1952), 137.

⁴ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (PDF: Hisar Gazetesi, 2003), 4.

⁵ Hasan Bahar, “Avrasya’da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü”, Prof. Dr.

Nejat Göyünç Armağanı, Editörler: Hasan Bahar Vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013), 283, 284.

⁶ Muhtısalon Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri*, (İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2022),194.

engelleyen etmenler olmuştur. Ancak İslamiyet'in yayılması için yapılan fetih hareketleri hem Türkleri hem de Arapları daha çok ve yeni kültürle karşılaştırdığı için iki toplumda da mimari başta olmak üzere birçok alanda gelişmelerini sağlamıştır. Anıt mezar taşları ve özellikle balbal mezar taşları, Türk mezar geleneğinin devamı olmayı sürdürmüştür. Bunun göstergelerinden biri devlet olarak İslam'ı ilk kabul eden Karahanlılar Dönemine ait Karabalasagun'daki kurganlarda bulunan balballardır. Kufi hatla yazılmış kitabeleri olan bu balballara o dönemden itibaren insan şeklinin verilmediği görülmektedir.⁷ Eski geleneklerin İslam'a göre şekillenmesi sadece mezar taşlarında değil kurganlarda da olmuştur. Abbâsî halifelerinden Müntasır-Billâh (861 – 862) için Rum asıllı annesi tarafından, bir Türk şehri olan Samarra'da inşa ettirilen Kubbetü's-Suleybiyye, İslam tarihindeki ilk türbe yapısı olarak kabul edilse de⁸ türbe mimarisinin gelişimi Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir.

İslamiyet'in kabulünden sonra kurgan biçimindeki mezar geleneği fikren devam etmiş ancak ilerleyen dönemlerde şekil olarak belli değişikliklere uğramıştır. Yer altına inşa edilen cenazelik veya mumyalık olarak isimlendirilen mezar odası kimi yapılarda yer üstüne çıkarılmıştır. Bu nedenle bazı türbeler tek katlı bazıları ise iki katlı inşa edilmiştir. Zeminde yer alan mezar ahşap veya taştan yapılmış sanduka veya lahit yerleştirilerek oluşturulmuştur. Ancak mezar üstüne yapılmış olan yapılar anıt olma özelliğini taşımaya devam ediyorken, yığma biçimini simgeleyen bölüm kubbe veya külahla örtülmüştür. Türk kökenli oldukları düşünülen Samanilerde ve Karahanlılarda anıt mezar mimarisinin ilk örnekleri kare planlıdır. Türbe olarak genellense Türklerde anıt mezar yapılarının isimlendirmesinde tavan örtüsü belirleyici olmuştur. Piramit şeklinde veya çok kenarlı külahla örtülenlere kümbet, kubbe ile örtülenlere türbe denmektedir. Kümbet ismi daha çok Osmanlı öncesi dönemde yapılan anıt binalar şeklinde yapılan mezarlar için kullanılırken, Osmanlı sonrası yapılan bu anıt mezarlara türbe denmektedir.⁹ Orta Asya'daki anıt mezar taşları, kurgan ve balbal örneklerinin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde tek çeşit örnekleri olduğu gibi bu mezar yapılarının hepsinin yer aldığı, hatta kümbet geleneğinin de devam ettirildiği görülmektedir. Mezarlıkları bakımından Ahlat, bütün Orta Çağ İslam dünyasında çok önemli bir yer tutar. Ahlat'ın çeşitli bölgelerinde

⁷ Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri*,198.

⁸ İsmail Orman, "Türbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/464.

⁹ Sema Doğan, "Kümbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/547.

görülen küçük boyuttaki mezarlıklardan başka, tarihi nitelikte olup daha geniş altı mezarlık daha vardır.¹⁰ Orta Asya'dakilerin benzeri olan şahide olarak isimlendirilen anıt mezar taşları¹¹ ve kurgan benzeri akıt adı verilen yer altı mezar odaları yer almaktadır. ¹² Balbalları hatırlatan, baş yuvarlağı ve omuzlarıyla insan ve koç şeklindeki mezar taşları da Ahlat'ın mezar geleneği içinde yer almaktadır.¹³ Anıt mezar geleneğinde kadının yapısına uygun olarak erkeğe göre daha zarif bir mimari uygulaması göze çarpmaktadır. Bu sadece mezar anıtlarında değil hazirelerdeki kadınlara ait mezar taşlarında da kendini göstermiştir. Erkek mezar taşları daha sade ve başlıklı olurken kadın mezar taşları daha çok çiçek motifleri ile süslenmiştir.¹⁴

Türk geleneğinde kadının yeri önemli bir yer teşkil etmektedir. Hanedan içinde hakandan sonra en önemli ve yetkili kişi olarak hükümdarın eşi olan hatun gelirdi. Önemli kararların alındığı kurultaylara katılan hatunlar aynı zamanda elçileri kabul edebiliyordu. Devlet yönetiminde etkili olan ve devletin işleyişine yön veren kadınlardan daha da ileri seviyede olarak, devleti idaresini eline almış ve devlete hükümdarlık yapmış kadınlar da Türk tarihinde yerini almıştır. Orhun Abidelerinden Kültigin Yazıtında "Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İlteriş Kağan ile anam İlbilge Hatun'u yükseltti" şeklinde bahsetmesi, kadının Türk töresindeki önemini göstermektedir.¹⁵ Yine adı ilk olarak Orhun Kitabelerinde geçen Umay ana koruyucu ruh olarak evrensel bir göreve sahip dişi güçtür. ¹⁶ İskitlerin kadın hükümdarı Tomris Hatun (6. Yüzyıl), Saltuklu Melike'si Mama Hatun (1191-1200) ve Kırım Tatar Hükümdarı Süyümbike (1549-1553) gibi kadınların devletin başına geçip bizzat devleti yönetmiş olması Türk töresinde kadının en üst seviyeye ulaşabildiğini göstermektedir. Oğuz Türklerinin önemli eserlerinden olan Dedekorkut Hikayelerinde geçen Banu Çiçek, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in

---

¹⁰ Gulnara Kanbarova, "Ahlat'ın Tarihi ve Mimari Değeri Olan Mezar Taşlarının Süs Desenleri", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3/10, (Mart 2015), 60.

¹¹ Beyhan Karamağralı, Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları, (Ankara: Elila Yayınları 1993), 4.

¹² Selami Reisoğlu, Mustafa Oral, Abdullah Alp, Anadolu'nun Orhun Abideleri; Ahlat Mezar Taşları, Ahlat Kaymakamlığı Yayınları, (Ankara 2010), 10.

¹³ Karamağralı, Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları, 4.

¹⁴ Süleyman Berk, "Osmanlı Mezar Taşlarında Süsleme Unsurları", Z Dergi, (Erişim:27 Ağustos 2024)

¹⁵ Hasan Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan&İnsan* 6/21, (Yaz 2019) 396.

¹⁶ Fatma Şule Bilgiçi, Aysu Yıldız Karaahmet, "Türk Miti Tasavvurunda Anne Arketipi: Günümüze Yansyan Geleneksel Uygulamalar", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 13(3)/5, (Mersin: 2023), 505.

annesi Hayme Ana (ö. 12. yüzyıl), Şeyh Edebalı'nın Kızı Râbia Bâlâ Hâtun (ö. 1324), 16. yüzyıl sonrasında Hürrem, Safiye ve Kösem Sultanların olduğu gibi hanedan mensubu kadınların devlet yönetimindeki etkileri Türklerde kadının yerinin ve sözünün önemini göstermektedir. Bu kadınlarının birçoğunun kurduğu vakıflar ve yaptıkları hayırlarla halk tarafından sevilen ve sayılan kişiler olduğu da unutulmamalıdır.¹⁷ Hanedanlık dışından kadınların etkin olduğu sosyal faaliyetler, eğitim ve hayır işleri de kadınların etkin olduğu alanlardı mesela Anadolu Selçuklu Döneminde Ahi Teşkilatı kollarından Bacıyan-ı Rum kadınların oluşturduğu bir teşkilattir.¹⁸ Anadolu'nun İslamlaşmasında ve Türkleşmesine katkı sunan teşkilatın, aynı zamanda kadınlara yönelik faaliyetler yapan ilk teşkilat olduğu düşünülmektedir.¹⁹

Hun ve Göktürk dönemlerinde dikilen balballar sadece erkek mezarlarına özgüydü. Kadın mezarlarında ise sandukalar ve sunak taşları bulunuyordu. Bu taşlarda genellikle bitki, hayvan ve geometrik şekiller yer alıyordu.²⁰ Anıt mezar geleneği İslamiyet'te olmamasına rağmen Türklerin İslamiyet'e geçişiyle İslam coğrafyasında bu gelenek başlamıştır. Karahanlı dönemine (840-1212) ait olan Ayşe Bibi ve Balacı Hatun Kümbetleri bu dönemin önemli mimari örnekleri olmakla beraber, hanedan üyesi veya yönetimde etkili olan kadınlara, öldükten sonra da saygı ve değer ifadesi olarak anıt mezarlar yapıldığının göstergeleridir. Bu dönemden sonra Türk İslam coğrafyasının hemen hemen her yerinde bu tür yapılarla karşılaşmak mümkündür. Kurganla başlayıp kümbetlerle devam eden mimari süreçte, farklılaşmanın sonucu olan ve türbe olarak tanımlanan anıt kadın mezar yapıları, Osmanlı'nın son dönemine kadar devam etmiştir. Tek kişinin gömüldüğü bu mezar yapıları dışında, hükümdarla beraber aynı türbede veya hükümdarın bulunduğu türbenin haziresinde, hanedan mensubu kadınlar ve onların yakınlarının gömüldüğü hanedanlık mezarlıkları da Osmanlıda yaygın mezar geleneklerindedir. Sadece hanedan mensupları ve saray görevlileri dışında özellikle Anadolu'da evliya, ermiş, şehit ve gazi kadınlara da anıt nitelikte

¹⁷ Rumeysa Karakaş Tahiroğlu, "Üç Kadın, Üç Dârüşşifâ, Üç Taç Kapı", *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2023), 72.

¹⁸ Hatice Çubukçu, "Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5 (Haziran 2015), 217.

¹⁹ Mikâil Bayram, "Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-i Rum) Örgütünün Kurucusu Fatma Bacı Kimdir?", *Belleten* 45/180, (Ekim 1981), 457.

²⁰ Semra Alyılmaz, Cengiz Alyılmaz, "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/4 (2014), 10-11.

mezarlar yapılmıştır.²¹ Nevşehir’de Bacıyan-i Rum teşkilatının kurucusu olan Kadıncık Ana olarak bilenen Fatma Bacı Türbesi (13. yüzyıl)²², Ankara’nın Ulus semtinde Karyağdı Hatun Türbesi (1577)²³ ve İstanbul’un Beyoğlu ilçesinde yer alan Saliha Hatun Türbesi (1685-86) ermiş ve evliya olduğuna inanılan kadın türbelerinin sadece birkaçına örnektir.

Kurgan, kübet ve türbeler üzerine yapılmış oldukça fazla çalışma vardır. Ekrem Hakkı Ayverdi, Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402), İstanbul, 1966, Suut Kemal Yetkin’in Türk Mimarisi, (Ankara 1970), Nermin Tabak’ın, Ahlat Türk Mimarisi (İstanbul 1972), Orhan Cezmi Tuncer’in, Anadolu Kümbetleri (Ankara 1986), Oktay Aslanapa’nın, Türk Sanatı (Ankara 1990) kitapları, Hakkı Önkal’ın, Anadolu Selçuklu Türbeleri (Ankara 1996) ve Gulam Ali Hatem, İran’daki Büyük Selçuklu Türbeleri (Ankara 1974) doktora tezleri, Gönül Öney’in, “İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi”, (Yıllık Araştırmalar Dergisi, III, Ankara, 1981) Behçet Ünsal’ın, İstanbul Türbeleri Üzerinde Stil Araştırması, (Vakıflar Dergisi XVI, Ankara 1982) makaleleri bu çalışmalardan birkaçıdır.²⁴

Bu çalışmada Türklerdeki kurgan geleneğinin günümüze kadar olan gelişimi beş kadın anıt mezarları üzerinden incelenmiştir. Bu eserlerin her biri plan, malzeme ve süsleme yönünden araştırılmış, dönemlerindeki erkek mezar yapıları ile aralarındaki benzer ve farklı özellikler değerlendirilmiştir.

1. Ayşe Bibi Türbesi

Kazakistan’ın Cambul eyaletinin Taraz Şehrinde bulunan Ayşe Bibi türbesine ait bir inşa kitabesi olmadığı için eserin bânisi, yapılma tarihi ve mimarı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bunun yanında kümbetin ismini aldığı Ayşe Bibi’nin kim olduğu hakkında da iki farklı görüş bulunmaktadır. Halk arasında yaygın olarak Ayşe Bibi’nin, bilgin ve şair Hâkim Ata’nın (ö. 1186) kızı olduğu ve Karahanlı hükümdarı Karahan Ata (?) ile evlenmek için çıktığı yolculuk esnasında vefat ettiğine ve bu kümbete gömüldüğüne inanılmaktadır. Ancak bu rivayetin gerçek olduğunu gösteren bir delil mevcut değildir.²⁵ Bazı

²¹ Hamza Karaoğlan, “Kutsalın Taşıyıcısı Olarak Anadolu’da Türbe ve Yatır Sahibi Kadınlar”, *International Academic Social Resources Journal* 7/41 (2022), 1041.

²² Bayram, “Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları”, 458.

²³ Karaoğlan, “Kutsalın Taşıyıcısı Olarak Anadolu’da Türbe ve Yatır Sahibi Kadınlar”, 1049.

²⁴ Hakkı Önkal, “Türkiye’de Türbe Mimarisi Araştırmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14 (Eylül 2009), 125-140, Doğan, “Kümbet”, 550.

²⁵ Gulbanu Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan*

araştırmalarda ise bu kümbetin Büyük Selçuklu hükümdarı Alpaslan'ın (1064-1072) kızı Ayşe Bibi'ye ait olduğu ve Ayşe Bibi'nin aynı zamanda Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Müluk Nasr bin İbrahim'in (1068-1080) eşi olduğu üzerinde durulmaktadır.²⁶ Başka bir bilgiye göre Karahanlı hükümdarı, karısı Ayşe Bibi'yi kendisine karşı savaştan Alparslan'ın oğlu Ayaz'a casusluk yaptığı suçlaması ile öldürür. Bu olay sonucunda Alparslan, Karahanlılar üzerine bir sefer düzenler ve bu sefer esnasında da ölür.²⁷ Yapıda bulunan tek kitabe olan köşe kulelerinde 13. yüzyılda yaşamış İranlı şair Sadi Şirazi'nin (d. 1213-1218-ö.1292) bir şiirinin yer alması türbenin tarihlendirilmesi konusundaki tartışmaya dahil edilmemiştir.²⁸ Bu şiir daha sonraki dönemlerde kulelere eklenmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Türbede ilk onarım faaliyeti 1949 yılında yerel mimarlar tarafından yapılanaya kadar yapının üzerini örten kubbe ile kulelerin bazılarının üst kısımları yıkılmış, batı cephesi dışındaki cepheleri ise harap olmuş vaziyettedir. Bu ekibin yaptığı onarım, kümbetin kaplama levha kısımlarını koruma amaçlı yapılmıştır. Tam bir onarım geçirmeyen yapı, çeşitli dönemlerde araştırma ve onarım girişimlerine konu olsa da asıl kapsamlı onarımı 2002-2004 yılları arasında geçirmiştir. Yapının onarımı, sağlam kalan kısımlar esas alınarak yapılmıştır. Türbenin örtü sisteminde onarım sırasında altmış bin kadar süslemeli tuğla levha kullanılmıştır. ²⁹

Tamamıyla tuğladan örgü tekniğiyle inşa edilen türbe inşasında 26x26x4-5 cm boyutlarda tuğla malzeme kullanılmıştır. 80 cm kalınlığındaki beden duvarları üç aşamalı olarak inşa edilmiştir. İç bölümü örgü tuğla ile dış cepheler süslemeli tuğla örülmüş ve orta bölüm toprak ve kırık levha parçalarıyla doldurulmuştur. Köşe kulelerinin uzun ömürlü ve depreme dayanıklı olması için ardıc ağacı kullanılmıştır. Bu ağaç hatıl şeklinde 60-80 cm aralıkta birbirine bağlanmıştır.³⁰

Türbeleri, 11-12 yy, (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 37.

²⁶ Ara Altun, *Orta Çağ Mimarisinin Anahtarları için Bir Özet*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988), 10.

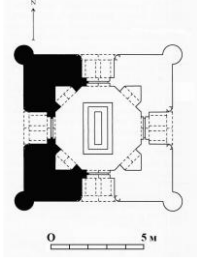
²⁷ Yaşar Çoruhlu, "Kazakistan/ Taraz Yakınında Ayşe Bibi Türbesi", *X. Ortaçağ- Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağanı, (3-6 Mayıs 2006), (Ankara, 2009), 244.

²⁸ Mustafa Çiçekler, "Sa'dî-İ Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 405.

²⁹ Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 34-37.

³⁰ Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 33.

Türbe kare planlı olup 7,23 x 7,23 m boyutundadır (Şekil 1). Yapının merkezi kubbesi sekiz dilimlidir ve kubbeye geçişte on altı köşeli bir kubbe kasnağı kullanılmıştır. Kubbeye geçiş sivri kemerli tromplarla sağlanmıştır.³¹ Kubbe dıştan düz bir külahla örtülmüştür. Türbenin köşelerinde silindirik şeklindeki kuleler yukarı doğru incelmektedir. Türbenin merkezinde topraktan yapılmış bir lahit bulunmaktadır.

Şekil 1: Ayşe Bibi Kümbeti Planı

Yapının dış kısmı zengin bir tezeyyata sahiptir. Yapının dört cephesinde de sivri kemerli eyvanlar yer alır. Bu eyvanların içinde dışındakine benzer sivri kemerli birer açıklık yer alır. Doğu cephedeki açıklık kapı iken diğer cephelerdeki açıklıklara pencereler yerleştirilmiştir.

Dış cepheleri kaplayan 64 farklı biçimi olan bezemeli tuğla levhalardaki süslemeler oyma ve baskı teknikleriyle yapılmıştır.³² Bu levhalar Kazakların milli süsleme sanatı ve İskit sanatındaki süsleme örnekleriyle benzerlik gösterir.³³

Şekil 2: Ayşe Bibi Kümbeti Giriş

Kapısı

³¹Muhlisahon Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi ve Bezemeleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2019), s. 457.

³²Rustamova, *Karahanlı Devri Mimarisi ve Bezemeleri*, 457.

³³Koshenova, Kazakistan, *Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 47.

Türbenin dış batı cephesi alt ve üst olmak üzere iki bölümlü olarak tasarlanmıştır. Niş kemerinin üzengi hattının alt kısmı, sütunçelerden köşe kulelerine kadar, sekiz kollu yıldız ve bu yıldızları birbirine bağlayan artı biçimli levhalarla kaplanmıştır (Şekil 3 ve 4). Bu Türk sanatında sık kullanılan bir biçimdir. Konya’da 13. yüzyıl başlarında Kubadabad Sarayı çinilerinde de aynı biçimlendirme görülmektedir (Şekil 5 ve 6).

Şekil 3: Sekiz kollu yıldız biçimindeki

levha

Şekil 4: Artı biçimindeki levha

Şekil 5: Sekiz kollu yıldız biçimindeki

levha

Şekil 6: Artı biçimindeki levha

Kazak kilimlerinde bulunan şatırgül (çadırgülü) motifi altı kollu yıldız ve artı şeklinin birleşmiş haline benzemektedir. Aynı düzenle oluşturulmuş bu yıldız ve artı düzenlemesi yapının farklı yerlerinde çeşitlilik gösterir. Yıldızın içindeki motif bazı bölümlerde, merkezinde sekiz kollu küçük bir yıldızdan gelişen koç boynuzlarının yan yana sıralanması şeklinde tasarlanmışken bazı bölümlerde yıldız içinde çarkifelek veya saadet düğümleri biçiminde oluşturulmuştur. Artı levhalarda ise mısır koçanı veya tazı şeklinde geleneksel motiflerden oluşturulmuştur.³⁴

³⁴ H. Feriha Akpınarlı, Assel Yerdenova, “Kazakistan’ın Türkistan Eyaletindeki Halı Motiflerinin İncelenmesi”, *Ariş Dergisi* (Erişim 31 Aralık 2020).

Kapı açıklığının sivri kemerini taşıyan sütunçeler üzerindeki vazo biçimli sütunçe başlıkları içlerinde, yanlara bakanları iki büyük ve yukarı bakanı küçük olmak üzere süsen çiçekleri yerleştirilmiştir. Üstlerinde kalan boşluk tomurcuk ve iki helezonla yanlara uzanmış yapraklarla doldurulmuştur. Sütunçelerin yüzeyi ise küçük boyutlarda altı kollu yıldız ve artı biçimindeki levhalarla kaplanmıştır (Şekil 7).

Kapı köşelikleri yine sekiz kollu yıldız ve artı biçimindeki levhalarla kaplanmış, artı şeklindekiler cephenin alt kısmındaki levhalar gibi bezenirken yıldız biçimindekiler düz bırakılmıştır.

Köşeliklerin üstünde merkezinde lotus ve lotustan köşelere doğru çıkan helezonların uçlarında birer palmet bulanan levhaların sıralandığı kuşak yer alır. Bu kuşağın üstündeki iki köşede üç sıra tuğladan mukarnas ve ortadan çıkıntı şeklinde dikey devam eden sade tuğladan bir şerit bulunmaktadır.

Bu dikey şeridin kestiği merkezinde gülbezeklerin olduğu altı kollu yıldız ve sade bırakılan eşkenar dörtgenlerin oluşturduğu yatay şerit yer alır. Kemerin içinde kalan bu bölümün en üstünde ise artarda dizilmiş "S"lerin oluşturduğu ince bir şerit, üçgen şeklinde dizilmiş sekiz kollu yıldız ve artı biçimindeki levhaların çevresini sarmıştır. Bu "s" biçimi Kazak motiflerinde "köpekkuyruğu" motifi olarak geçmektedir, bu motif koruyuculuğu ve dostluğu simgelemektedir.³⁵

Şekil 7: Niş Kemerini

Sivri niş kemerini küçük eş kenar dörtgenlerin uç uca eklenmesiyle oluşturdukları ince şerit çevrelemiştir. Aynı şerit niş alınlığını da çevrelemektedir. Kemerin hemen üstünden alınlığın ortasına kadar merkezinde altı kollu yıldızların bulunduğu, eşkenar dörtgenlerle bir düzenleme

³⁵ H. Feriha Akpınarlı, Assel Yerdenova, "Geleneksel Kazakistan Kolan Dokuma Motiflerinin Yeni Tasarımlarda Kullanılması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*12/25 (2019), 126.

oluşturulmuştur. Bu bölümü de kemeri çevreleyen eşkenar dikdörtgen şeklindeki şerit sonlandırmıştır. Bu bölümden sonra alınlık iç bükey şeride kadar düz bir şekilde düzenlenmiştir. Niş alınlığının yanlarında iç bükey levhalar, üstte ise dört iplikli zencerekle tamamlamıştır.

Bu iç bükey levhalar merkezden kenarlara doğru gelişen dört lotus çiçeği ve köşeleri dolduran palmetlerden oluşmuştur. İçbükey levhalarla yükseltelen kısımda, kare levhalar dikey bir şerit oluşturur. Aynı biçimde içbükey levhalarla çökertilen bölümde cephenin alt bölümünde kullanılan levhaların aynısı kullanılmıştır. Alınlığın saçak kısmı merkezlerinde altı kollu yıldızların olduğu eşkenar dörtgenlerin altıgenler oluşturduğu kalın bir kuşak ve testere dişi şeklindeki bir şeritle sonlandırılmıştır. Kapı açıklığının bulunduğu cephe dışında diğer cephelerde de aynı tezyinat düzeni uygulanmıştır. (Şekil 8)

Şekil 8: Doğu cephe bezemeli tuğla levhalarından ayrıntı

Köşe kulelerinde, tabandan yazı kuşağına kadarki olan bölümde yine Kazak geleneksel sanatına ait dört kulak motifli levhalar bulunur (Şekil 9). Niş kemeri hizasında birer nesih hatla yazılmış İran şiirli yazı kuşağı dolanmaktadır. Şîrâzî'nin "Gülistan" adlı eserindeki bir beyittin mısraları bu iki kulede tekrar edilerek yazılmıştır. Okunabildiği kadarıyla bu mısralar şu şekildedir; "Bulut ve rüzgâr ve ay ve güneş ve felek... (her şey seferber olmuş, senin eline bir lokma vermek için çalışmaktadır)³⁶ (Şekil 10-11).

³⁶ Koshenova, *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler*, 59.

Şekil 9: Köşe kulesinden ayrıntı

Şekil 10: Güney-batı köşe kulesi yazı kuşağı

Şekil 11: Kuzey-batı köşe kulesi yazı kuşağı.

Yazı kuşağından sonra dört kulak motifli levhalar devam eder. Merkezinde gülbezeklerin olduğu, altı kollu yıldızlar, içlerinde küçük bir motifin olduğu eşkenar dikdörtgenlerle çevrilerek oluşturulmuş levhalardan bir kuşak yer alır. Bu kuşağın üstünde bir sıra alt cephe kısmında kullanılan levhaların oluşturduğu şerit bulunur. Bu şeridin hemen üzerinde lotus ve palmetlerle oluşturulan kavisli kalın bileziği, köpek kuyruğu motifleriyle oluşturulmuş ince şerit takip eder ve dört kulak motifli levhalar kulenin saçak kısmına kadar devam eder. Köşe kulesi iki kirpi saçak şeridi arasında merkezlerinde altı kollu yıldızların olduğu, eşkenar dörtgenlerle oluşturulan düzenlemeyle sona ermektedir.

Şekil 12: Ayşe Bibi Kümbeti Güney Cephe Penceresi ve Güneydoğu Köşe Trompu.

Şekil 13: Ayşe Bibi Kümbeti, Güney ve Kuzey Yönlü Sanduka.

Kümbetin iç kısmı dışına göre oldukça sade bırakılmış, köşe trompu, pencere ve kapı açıklık kemerleri dikey geri kalan kısma yatay olarak döşenmiş tuğlalar dışında herhangi bir tezyinat uygulanmamıştır (Şekil 12). Ayşe Bibi'ye ait olduğu düşünülen bir sanduka türbenin merkezinde yer almaktadır (Şekil 13).

2. Bibi Hanım Türbesi

Özbekistan'ın Semerkant şehrinde bulunan Türbe, Emir Timur (1370-1405) tarafından eşi Çağatay Hanı Kazan Halil Han'ın kızı Saray Mülk Hanım'ın annesi adına yaptırılmıştır.³⁷ Türbe Mülk Hanıma ait olmasına rağmen Bibi Hanım'ın külliyesinde bulunduğu için Bibi Hanım Türbesi olarak anılır. Yıkılmış olan medresenin bir parçası olarak inşa edilen kümbet, medresenin

³⁷ Canan Nilüfer Aydın, *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*, (İstanbul: Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Şubat 2020), 66.

yıkılmasıyla ayrı bir bölüm olarak kalmıştır. Bibi Hanım Cami'nin karşısında yer alır (Şekil 16).

Mimarının kim olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Emir Timur'un külliyesinin yapımı için Fars, Hindistan ve Azerbaycan'dan 200 taş ustası getirdiği düşünülmektedir.³⁸ Bu külliyesinin temelinin 1399 senesinin Ramazan ayının dördüncü günü atıldığı bilinmektedir.³⁹ Caminin taç kapısında "Büyük Sultan, dinin ve devletin direği, Emir Timur bin Taragay b. Burgul bin Aylangir bin İçil bin Karaçar Noyan, Tanrı saltanatını korusun, Tanrı ona bu camiye 806 (1404) yılında bitirmesi için yardım etti" yazan bir kitabe bulunmaktadır.⁴⁰

Kümbet, Türkistan Albümü adlı altı ciltlik bir görsel araştırma yaptıran Rus İmparatorluğu Generali Konstantin P. von Kaufman'ın (1818-1882) emriyle 1868 ve 1872 yılları arasında ilk kez fotoğraflandığında duvarlarının bir kısmı yıkılmışken kubbesinin küçük bir kısmı ayakta idi, ancak iç kısmında alçı mukarnas parçaları görülmektedir. Kümbetin zemininin biriken enkazın ağırlığından dolayı çökmesiyle, zeminin altında bulunan Saray Mülk Hanım ile birkaç akrabası ve hizmetkârının kabirlerinin bulunduğu mezar odası ortaya çıkmıştır.⁴¹ 19. yüzyıl sonlarından başlayarak 20. yüzyılın sonlarına kadar harabe olarak kalan cami, Bibi Hanım 1991-2016 döneminde kapsamlı bir şekilde onarılmıştır.⁴²

Şekil 14: Bibi Hanım Türbesi (1868-1872)

³⁸ Aydın, *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*, 67.

³⁹ Engin Beksaç, "Bibi Hanım Cami", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1992), 6/125.

⁴⁰ Aydın, *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*, 66-69.

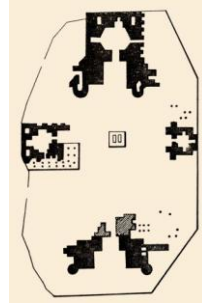
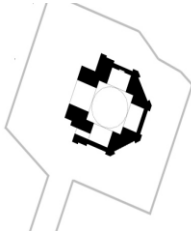
⁴¹ N. V. Bogaevskii, "Semerkant'ın Eski Eserleri (Guri Bibi Khanum'un Mozolesi)", *Türkistan Albümü (Fotoğraf 1868 ve 1872)*, Library Of Congress.

⁴² Elena Paskaleva, "Samarqand's Congregational Mosque of Bibi Khanum as a Representation of Timurid Legitimacy and Rulership", *Manazir Journal* 5, (Ekim 2023), 60.

Türbenin inşası için tuğla, tezyinatı için çini, sırlı tuğla ve alçı kullanılmıştır. Türbe tuğla örgü tekniğiyle inşa edilmiştir.

Kare planlı biri ana eyvan olmak üzere dört eyvanlı bir yapıdır (Şekil 15). İki kat olarak inşa edilen binanın, zeminin altındaki artı planlı cenazelik mekânı tuğla örgülü bir tonozla örtülmüştür. Cenazelikten bir merdivenle türbenin güneybatı köşesindeki mezarlığa çıkan bir geçit bulunmaktadır. Bu geçidin, türbenin özgün planında olup olmadığı bilinmemektedir.⁴³

İç kubbeyi örtecek kadar yüksek kubbe kasnağı ve bu kasnağını örten ikinci bir kubbe yapılması, Timurlu dönemi mimarisinin önemli bir belirleyici özelliği haline gelmiştir.⁴⁴ Kare plandan soğan biçimli kubbeye ve eyvanların tonoz örtüsüne geçişte alçı mukarnaslar kullanılmıştır.

Şekil 15: Bibi Hanım Türbesi planı

Şekil 16: Bibi Hanım Külliyesi planı

Türkistan Albümü için çekilmiş fotoğrafta türbenin dış çini kaplamasının tamamen dökülmüş olduğu görülmektedir. Onarım çalışmalarında kubbe kasnağı ve kubbe çini ile kaplanmış, cephe duvarları sade bırakılmıştır.

Giriş yer seviyesinden yukarıda, oldukça derin ve yüksek sivri kemerli bir eyvandan sağlanır (Şekil 17). Ön cephe duvarının iki köşesi sütunçe biçiminde yuvarlatılmıştır. Taçkapı özelliğindeki ön cephe dört sivri kemeri niş ve onu çevreleyen dikdörtgen nişler ve aralarında küçük dikdörtgen iki niş,

⁴³ *Asian Historical Architecture (A.H.A.)*, "Saray Mulk Khanum Mausoleum, Samarkand, Uzbekistan", Erişim Tarihi: 27 Aralık 2020

⁴⁴ Seyfi Başkan, "Timurlu Çağı Türbe Mimarisi Hakkında", *Sanat Tarihi Dergisi* 22 / 1 (Nisan 2014), 33.

kemer alınlığında bulunan yatay levha biçimindeki dikdörtgen nişler ön cepheyi hareketlendirmişlerdir. Çok derin olmayan ikinci bir sivri kemere sahip niş içinde bulunan kapı açıklığının üstünde, kapıya göre daha uzun sivri kemerli bir pencere açıklığı yer alır.

Şekil 17: Bibi Hanım Türbesi taş kapısı

Kalın kubbe kasnağının en altında sarı, turkuaz, beyaz ve lacivert renklerdeki çinilerden yapılmış ayırma rûmilerden oluşan bir şerit vardır (Şekil 18-19). Bu şeridin hemen üstünde beyaz, sarı, siyah ve mavi sırlı tuğlalardan örülmüş, kalın kufi hat yazı kuşağı yer alır. Kûfi hat kuşağının üstünde altta beyaz renk nesih hat, üstünde sarı renk ortası düğümlenmiş, üst kısımları rûmilerle sonlandırılmış kufi hat, arka plan olarak turkuaz renginde sap çıkması ve yaprakların bulunduğu helezoni dalların uygulandığı lacivert zeminli bir başka yazı kuşağı vardır. Yazı kuşaklarının üstünde dikey olarak, rûmi, ayırma ve tepelik rûmilerden oluşturulmuş şeritler yer alır. Hemen üstünde içlerinde rûmilerin olduğu mukarnas şeklinde bir sıra saçak bulunur. Kubbe, turkuaz renkte sırlı tuğlalarla kaplanmıştır. İki yan cephe duvarlarında pencere açıklıklarının bulunduğu ön cephedekilerden daha küçük ve derinliği az nişler vardır.

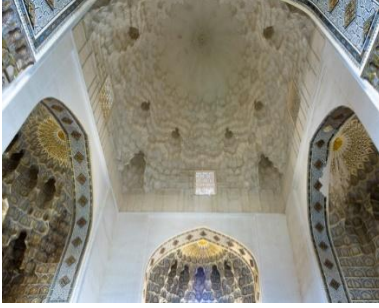
Şekil 18: Türbe kubbesi

Şekil 19: Türbe kubbesi ayrıntısı

Türbenin iç duvarları alçı sıva ile kaplanmıştır. Kubbeye geçişi sağlayan mukarnaslara herhangi bir uygulama yapılmamışken, eyvandan tonozlara geçişi sağlayan mukarnaslara sarı ve lacivert renkte kalemişi tezminat uygulanmıştır (Şekil 20). Kubbeden tonozlara geçiş kemerlerinde merkezlerinde

altı kollu yıldızlardan gelişen ve dairevi bir düzenle oluşturulan yıldız geçmeler üzerlerinde, kufi yazılar bulunan kare çini levhalar yerleştirilmiş bir şerit bulunur. Pencere açıklıklarının altından lacivert ve sarı renkte kufi yazı kuşağı geçmektedir. Duvarlar levha şeklindeki düzenlemelere yine kalemişi tezyinat uygulanmıştır (Şekil 21). Çerçevesi dilimli ve sivri kemerler şeklinde tasvir edilen bu levhaların bir kısmında palmye, selvi ağacı gibi ağaçlar ve çeşitli bitkilerin resimleri işlenirken, kimisinde de geçmelerin olduğu düzenlemeler bulunur.

Şekil 20: Mukarnaşlı Kubbe

Şekil 21: Duvar süslemesinde kullanılan kalemişi levhalar

Mezarların bulunduğu cenazelik katı ziyaret bölümünden görünmektedir. Kapalı olması gereken bu bölüm tavanın çökmesi ile açıkta kalmış ve onarım esnasında boşluk olarak bırakılmıştır. Cenazelik bölümü oldukça sadedir. Duvar ve tonozlarında sırlı tuğladan az sayıda hendesi tezyinat bulunur.

3. Tac Mahal

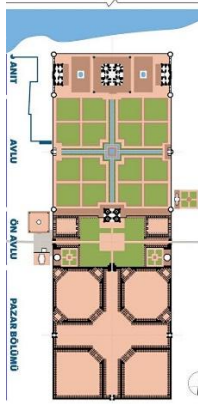
Tac Mahal Hindistan'ın Agra şehrinde Şah Cihan (1627-1658) tarafından 1631 yılında genç yaşta vefat eden karısı Mümtaz Mahal (Ercüment Banu) için yaptırdığı türbedir. Yapının inşası Mimar Sinan'ın öğrencilerinden Üstâd Îsâ (Muhammed Îsâ) Efendi ve Nâdirü'l-Asr Üstâd Ahmed ustalar başta olmak üzere Osmanlı, İranlı, Suriyeli usta ve sanatkârlarla birlikte yirmi bin kadar işçi ile 1631 yılında başlanmış ve yapımı yirmi yıl sürmüştür.⁴⁵ Tac Mahal ana türbe binası mescit, kabul salonu, kapılar, ek bölümler ve geniş bahçelerden oluşan büyük bir külliye'dir⁴⁶ (Şekil 22).

⁴⁵ Veli Ertan, "Taç Mahal", *İslam Medeniyeti Dergisi* 2/19, (Nisan 1969), 30.

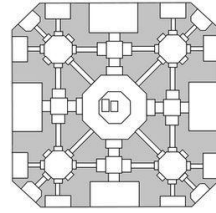
⁴⁶ Engin Begsaç, "Tac Mahal", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 338.

Tac Mahal'in yapımında ana malzeme olarak kırmızı tuğla kullanılmıştır. Örme tekniği ile yapılmış olan bu yapının ana binasını teşkil eden türbenin duvarları ve zemini Jaipur'un güneybatısında bulunan Makrana'dan getirilen beyaz mermerle kaplanırken diğer bölümlerin duvar kaplamasında ise yerel bir taş olan kırmızı kum taşı kullanılmıştır. Süslemelerde kullanılan akik, firuze, lacivet, mıknaıs ve diğer değerli taşlar Hindistan'ın farklı bölgelerinden ve Afganistan, İran, Tibet gibi uzak ülkelerden getirilmiştir.⁴⁷

Şekil 22: Tac Mahal Külliye Planı

Şekil 23: Tac Mahal Türbe Planı

İran'da yaygın mimari bir unsur olan Çaharbağ düzeninde bir bahçe planına sahip olan Tac Mahal yükseltilmiş dolgu bir dikdörtgen zemin üzerine inşa edilmiştir (Şekil 23). Bu zeminin dört köşesinde birer minare yer almaktadır. Türbe planı dört köşesi pahlanmış bir kareyi andıran sekizgen bir yapıdır. Merkezde bulunan mezar odası ise eşit kenarlı sekizgen bir yapıdadır. Bu merkez odanın üstünü örten soğan biçimli kubbeye geçiş, silindirik kubbe kaskağı ile sağlanmıştır. Giriş bölümleri birbirlerine ve merkezdeki ana mezar odası ile köşe odalarına ve hem köşe hem de cephelerdeki eyvanlara dehlizlerle bağlıdır.⁴⁸

Yirminci yüzyılın başlarında İngilizler tarafından onarımdan geçen Tac Mahal 1998'de de bir onarım görmüştür. 1942 yılında ve 1965- 1971 yılları arasında savaşlar nedeniyle iskele kurularak korunmaya çalışılmıştır.⁴⁹ 2017 ve

⁴⁷ Sabina Zacharias, *The Unkown About The Seven Wonders of The World:A Law and Literature Research Project Report*, (Aliance University, 2020), (Erişim 10 Eylül 2024).

⁴⁸ Sima Pouya, Öner Demirel, "İran Bahçe Sanatının ve Tasarım Özelliklerinin Araştırılması", *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 17/1, (2016), 99.

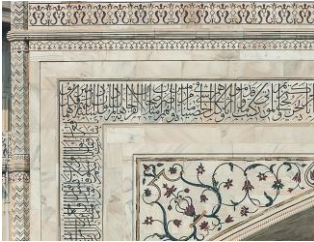
⁴⁹ Zeynep Cevahirefendioğlu, *Hindistan ve Pakistan'da Türk Mimari İzleri*, (İstanbul: İstanbul Ticaret

2019 tarihleri arasında kubbe ve süslemeler üzerine bir onarım çalışması yürütülmüştür.⁵⁰

Şekil 24: Tac Mahal Güney Cephesi

Ön cephede türbenin taç kapısı olan ana eyvan, yan cephedeki eyvanlardan çok daha büyüktür. Diğer cepheler iki kat ve küçük boyuttaki sivri kemerli eyvanlara sahiptir. Taç kapının bulunduğu ana eyvanda sivri kemer şeklindeki kapı ve pencere açıklığı bulunurken diğer eyvanlarda dikdörtgen kapı ve pencere aralıkları yer alır. Dört cephede bulunan dört taç kapının kapı kemeri üzerinde Yasin Suresi, iç kemerlerin yazı kuşaklarına Tekvir, İnfitar, İnşikak ve Beyyine Sureleri işlenmiştir.⁵¹ Taç kapıların sivri kemerleri burgu biçimli iki silme ile çevrelenmiştir. Taç kapıların köşeliklerinde yapının genelinin süslemesinde kullanılan taş kakma tekniği kullanılmıştır. Bu köşeliklerde zambak, süsen, güneş çiçeği gibi yerel mimaride çokça kullanılan çiçek tasvirleri kullanılmıştır. Helezoni hatlar üzerine yerleştirilen çiçek ve yapraklar köşelerde vazoları andıran bir düzenlemede birleşmektedir. Bu süslemeler ölçekleri değişmek üzere bütün eyvanların köşeliklerine uygulanmıştır. Taç kapılar bu çiçeklerden dizilerin bulunduğu ince bir çerçeve ile sonlanmaktadır. Eyvanların kavsaralarında çok belirgin olmayan kaburga şeklindeki süslemeler bulunmaktadır.

Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 44.

⁵⁰ Stone-İdeas, "Mud Therapy" To Restore The Shiny Beauty Of India's Taj Mahal", (Erişim:10 Eylül 2024).

⁵¹ Fadime Özler, "Tac Mahal'in Hat Süslemeleri ile Yazıtlarındaki Sure ve Ayetler Üzerine Bir Değerlendirme", *Bilimname* 42 (2020), 996.

Şekil 25: Tac Mahal Taç Kapı
Süslemeleri

Cephelerin köşelerine inşa edilmiş olan köşe kuleleri renkli taşlardan zikzak biçimli süsleme ile yükselirken, yivli taşlarla son bulmaktadır (Şekil 25).

Eyvanların iç kısımlarının duvarlarında levha görünümündeki dikdörtgenler içine dilimli kemerli nişler ve şemseler yerleştirilmiştir. En alt sıradaki dikdörtgen levha içlerinde ise zambak, ters lale, süsen gibi çiçeklerin dallarında tasvir edildiği kabartmalar bulunmaktadır (Şekil 26). Yapının yükseltilen zeminin duvarlarında ise belli aralıklarla yerleştirilmiş üç dilimli ve sivri kemerli nişler hareket katmaktadır.

Şekil 26: Kabartma Çiçek Süslemeleri

Armudi merkez kubbenin üst kısmı dilimli bir çıkıntı olarak bitmektedir. Merkez kubbenin dört yanında, dilimli kemerli açıklıkları ve kubbeleri olan kule köşkleri yerleştirilmiştir.

Şekil 27: Mümtaz Mahal ve Şah Cihan'ın Lahitleri

Mümtaz Mahal ve Şah Cihan'a ait olan temsili mermer lahitler renkli taş kakma ile yapının geneline hâkim olan çiçek motifleriyle süslenmiştir. Lahitlerin alt bölümünde dal biçiminde çiçek tasvirleri bulunurken üst kısımlarda dizi biçiminde çiçek süslemeleri yer almaktadır. Lahitlerin çevresi çiçek tasvirlerinin işlendiği oyma mermer kafesle çevrilmiştir (Şekil 27). Türbe iç duvarlarının süslemeleri dış cephe süslemeleriyle aynı şekilde sadece boyutları değiştirilerek

uygulanmıştır. Dış cepheden farklı olarak iç duvarların bazılarında sürahi, kadeh ve vazo gibi eşyalarında tasvirleri bulunmaktadır. Kubbeye geçiş ara ara pencere açıklıklarının da olduğu nişli kubbe kasnağı ile sağlanmıştır. Kubbe ise çok belirgin olmayan kaburgalı bir yapıdadır (Şekil 28).

Şekil 28: Tac Mahal Kubbe

4. Mama Hatun Türbesi

Tercan Mama Hatun Türbesi (Kümbeti) Erzincan'ın Tercan ilçesinde yer alan Mama Hatun Külliyesi içinde yer almaktadır. Külliye han, hamam, türbe, cami ve köprüden oluşan bir külliye'dir. Türbenin bulunduğu külliye Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinden biri olan Saltuklu Beyliği hükümdarı II. İzzeddin Saltuk (1132-1168)'un kızı olan Mama tarafından yaptırılmıştır.⁵² Mama Hatun Nasıreddin Muhammed'den sonra 1191 yılında Saltuklu beyi olmuş ve beyliği on yıl kadar idare etmiştir.⁵³ Türbenin taç kapısı üzerinde bulunan kitabede mimar olarak "Ahlatlı Ebu'n-Nema b. Mufaddal el-Ahval" ismi yer almaktadır. Ancak inşa tarihinin bulunduğu kısım okunamamaktadır.⁵⁴

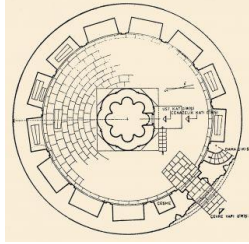
Mama Hatunun kabrinin bulunduğu kare kaide üzerinde üst köşeleri pahlanarak sekizgene dönüştürülmüş iki katlı külâhlı kümbet merkezdedir. Kare kaide üzerinde oturturulmuş yivli bir gövde ve yivli bir külâha sahiptir. Dört basamaklı bir merdiven vasıtasıyla inilen, çapraz bir tonozun örttüğü

⁵² Ayşe Denknalbant, "Mama Hatun Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 27 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 549.

⁵³ Ahmet Gündüz, "Saltuklular, Mama Hatun ve Mamalı Aşireti", *The Journal of Turk-Islam World Social Studies* 16, (2018), 25.

⁵⁴ Suut Kemal Yetkin, "Mama Hatun Türbesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, (Ankara: 1957), 75.

cenazelik kısmı kare planlıdır (Şekil 30). Kümbet daire şeklinde dışarıdan bir kuşatma duvarı ile çevrelenmiştir. Taç kapının solunda bir çeşme yer almaktadır.

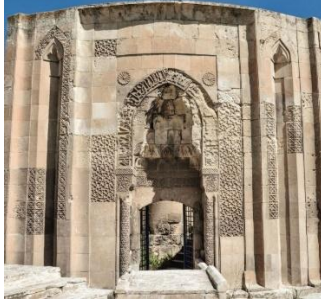

Şekil 30: Mama Hatun Türbesi

Planı

Tamamı kesme taştan ve örme yöntemiyle inşa edilen yapıda “Tercan Taşı” olarak bilinen bölgeye has yazın serin, kışın sıcak tutan bir taş kullanılmıştır.⁵⁵ Taç kapı iki uzun ince niş ve ortalarında oklu kufi hat bulunan bir sivri kemerli bir kapı açıklığından oluşmaktadır. Kapı nişinin kavsarasında altı sıra mukarnas dizi yer almaktadır. Kemerini bağlayan sütunlar merkezlerinde altı kollu yıldızlardan gelişen geçmelerden oluşan bir düzenlemeyle süslenmiştir. En alttaki mukarnas dizisinde daire kemer biçimleri içerisinde geçmelerden oluşan geometrik süslemeler yer alır. Kapı açıklığının üstünde bir kitabe, kitabenin üstünde ise zencerek şeklinde bir şerit bulunmaktadır. Sütunçelerin üstünde dairelerin merkezinde beş kollu yıldızdan gelişen, yine beş kollu büyük yıldızlarla devam eden geçmelerin bulunduğu, dairelerin dışında ise lotuslarla oluşturulmuş düzenlemeler yer almaktadır. Sivri kemerli kapının köşeliklerinde birer gülbezek bulunur. Kûfi hatla yazılmış İhlâs sûresinin yazılı olduğu sivri kemer içinde Allah, Hz. Muhammed ve dört halifenin isimleri yazdığı beş kollu yıldızlar bulunan sütunlara oturur. Kapı yanlarında bulunan nişlerin üstlerinde ise yukarıdan aşağıya sırasıyla yazı kuşağı, mukarnas sırası ve palmet dizilimleriyle oluşturulmuş şeritler bulunmaktadır.

⁵⁵ Haldun Özkan, *Saltuklu Mimarisi*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2016), 136.

Şekil 30: Mama Hatun Türbesi Taç

Kapısı

Mama Hatun türbesi kendisini çevreleyen kuşatma duvarının tam merkezinde yer almaktadır. Kuşatma duvarı içten on bir sivri kemerli nişten oluşan ve Mama Hatun'un yakınlarına ait olduğu düşünülen sandukaların yerleştirildiği bir mezar yapısıdır. Kuşatma duvarının kapının batısında bir çeşmeye ve buradan üst bölüme çıkmak için bir merdivene yer verilmiştir (Şekil 31).

Şekil 31: Mama Hatun Kümbeti

Mama Hatun'un sandukasının bulunduğu çapraz tonoz örtülü cenazelik kısmına yedi basamakla inilmektedir. Cenazelik kare plana sahiptir. Aralarında ince kaval silmelerin bulunduğu yivli silindirik bina, sekiz dışbükey dilimden oluşur. Kümbetin basık kemerli kapısını palmetlerden oluşan ince bir şerit çevrelenmiştir. Türbe kapısının üstündeki kitabelikte herhangi bir yazı veya süsleme bulunmamaktadır.

Şekil 32: Mama hatun Kümbeti İçi

Şekil 33: Mama hatun Kümbeti Tavanı

Kümbetin ikinci katı mescit olarak kullanılmaktadır. Yapının iç kısmında dış kısmının oluşturduğu dilimli yapı mevcuttur. Dilimlerin arasındaki kaval silmeler kubbe ortasında birleşir ve burada kaburgalı bir görüntü meydana getirir. Yapının içini mazgal pencereleri aydınlatmaktadır. Kuzey pencere açıklığının çevresi asma ve üzüm salkımları ile süslenmiştir. Diğer pencerelerin üstünde yarım tam ve yarım şeklinde sıralanmış tepelik rûmiler yer alır. Yarım tepelik rûmilere pencerenin iki yanından üç iplik rûmi şeritler uzanır. Tonozlu cenazelik bölümü olan alt katta, Mama Hatun'un mezarı bulunmaktadır. Mezarın üzerinde yeşil bir örtüyle kaplanmış ahşap bir sanduka yer alır (Şekil 32-33).

5. Nakşidil Sultan Türbesi

Osmanlı padişahı Sultan I. Abdülhamid'in (1774-1789) yedinci kadın efendisidir. Küçük yaşta vefat eden Şehzade Murad Seyfullah (ö. 1786) ve Saliha Sultan (ö. 1790) ile Sultan II. Mahmut'un (1808-1839) annesidir.⁵⁶ Sultan I. Abdülhamid'in kız kardeşi Büyük Esmâ Sultan'ın (ö. 1848) cariyelerindendir. Kafkasya kökenli olduğu düşünülmektedir. Nakşidil Sultan, oğlu Sultan II. Mahmut'un cülûsu ile Vâlide Sultan "Mehd-i ulyâ-yı saltanat-ı seniyye" unvanını kazanmıştır.⁵⁷

Nakşidil Vâlide Sultan, Fâtih Külliyesi'ne ait tabhânenin karşısında, sıbyan mektebi, türbe, çeşme ve sebilden meydana gelen bir külliye inşa ettirmiştir.⁵⁸ 1817 yılında vefat ettiğinde bu külliye içinde yer alan türbeye defnedilmiştir. Nakşidil Sultan ölmeden bir yıl önce inşa ettirmeye başladığı türbe, vefatının ardından oğlu Sultan II. Mahmud tarafından 1917'de tamamlanmıştır. Mimarının kim olduğu bilinmemektedir.⁵⁹

1955 yılında İstanbul'daki 12 türbenin onarım çalışmalarına ait belgelerde Nakşidil Sultan Türbesi için kullanılan malzemelerin olduğu bir liste yer almaktadır. Bu listeden anlaşıldığına göre duvarlarda, temelde, ahşap tavan

⁵⁶ Emine İlhanlı, *Sineperver Ayşe Valide Sultan Nakşidil Valide Sultan ve Perestü Valide Sultan*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 29.

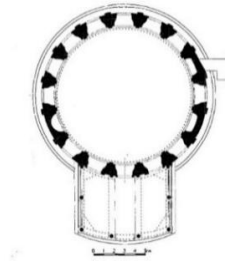
⁵⁷ Fikret Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 343.

⁵⁸ Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", 344.

⁵⁹ Enis Karakaya, "Nakşidil Sultan Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 344.

ve ahşap pencerelerde birtakım onarımlar yapılmıştır.⁶⁰ Türbede 2013-2014 yıllarında İl Özel İdaresi tarafından onarım çalışmaları yapılmıştır.

Küfeki ve mermer taşları ile inşa edilen türbenin pencerelerinde bakır korkuluklar, kubbenin dış örtüsünde ise kurşun kullanılmıştır.⁶¹ Yığma tekniği ile yapılmıştır. İki basamaklı bir kaide üzerinde yükselen türbe, silindirik gövdelidir (Şekil 34). Silindirik gövde basık bir kubbeye örtülmüştür. Türbeye giriş uzun kenarları silindir gövdeye uyumlu şekilde kavis almış dikdörtgen bir giriş bölümünden sağlanmaktadır.

Şekil 34: Nakşidil Sultan Türbe Planı

Yapının dış cephesi dalgalı silmelerle çevrelenmiş, aralara iki sıra pencere yerleştirilmiştir. Türbenin zemin katında on iki tane bakır korkuluklu pencere açıklığı dikdörtgen biçiminde ve basık kemerlidir. Üst sırada yedi tane beyzi şekilli korkuluklu pencerelerin üzerleri, ortadan ve kenarlardan tutturulmuş perde motifi ile hareketlendirilmiştir.

Şekil 35: Nakşidil Sultan Türbesi

Alt sıra pencereler arasındaki silmeler korint başlıklı sütunçelerle bağlanmaktadır. Tablalarında çifte akantus yapraklarından oluşan süs destekler yer alan sütunçeler, üst sıra pencereler arasında aynı doğrultuda devam etmektedir. Yukarı doğru kademeli ilerleyen kavisli silmelerle birleşen

⁶⁰ Koç Üniversitesi (KÜ), *Libdigitalcollections*, (Erişim 25 Nisan 2022).

⁶¹ Handan Koçyiğit, *İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşiv Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 28.

sütunçeler kubbe eteğini yivli bir yapı oluşturmaktadır. Bu yivli kubbe kasnağı basık bir kubbe ile örtülmüştür (Şekil 35).

Türbenin revaklı giriş avlusu üç yönden açık, her yönde üç kemerli revakla çevrelenmiştir. Mermerden iyon başlıklarla birbirine bağlanan on sütunlu revakın üzeri çapraz tonozla örtülmüştür. İki yandan sütunlarla sınırlandırılmış basık kemerli giriş kapısının üzerinde ayet yazan bir kitabe bulunmaktadır. Girişin iki yanında basık kemerli birer pencere açıklığı yerleştirilmiştir (Şekil 36).

Şekil 36: Nakşidil Sultan Türbesi Giriş Revakı

Revakın cephe duvarına birleştiği kısım akantüs yaprakları, kıvrımlı dallar ve s biçimli şeritlerin olduğu barok üsluptaki süslemelerle kaplanmıştır.

Türbe içini aydınlatan çok sayıda pencere açıklığı sayesinde türbe oldukça ferah ve aydınlıktır. Basık kemerli kapı ve pencere açıklıklarında dışarıda dolap açıklıkları da düzeni bozmasından eşit aralıklarla türbe duvarına yerleştirilmiştir. Pencere ve dolap aralarında kalan silmeler iyon başlıkları ile hareketlendirilmiştir. Bu başlıkların üzerinden yapıyı ince bir şerit çevrelemektedir.

İkinci kat pencerelerin bulunduğu bölüm beyaz zemin üzerine siyah renkte barok tarzı süslemelerle kuşanmıştır. Kapı açıklığı karşısında beyzi biçimli yedi sıra pencere açıklığı bulunurken diğer kısımlara aynı hizada pencere görünümü verilmiş kalemişi süslemeler yapılmıştır. Kubbe kasnağında çepeçevre bir yazı kuşağı yer alırken kubbe yüzeyinde sarı, gri ve siyah renkte barok tarzı süslemeler yer almaktadır (Şekil 37).

Şekil 37: Nakşidil Sultan Türbesi İç Mekân Süslemeleri

Nakşidil Sultan Türbesi'nde hanedan üye ve mensuplarına ait toplam on beş sanduka bulunmaktadır.⁶² Nakşidil Sultan'ın sandukası merkezde yer alırken sağında ve solunda Sultan II. Mahmud'un küçük yaşta ölen çocuklarının sandukaları yer alır. Daha önce sedef kakma korkulukları olan Nakşidil Sultan'ın sandukası bugün yeşil çuha ile örtülüdür.⁶³

Sonuç

Hunlardan itibaren görülen mezar tipi olan kurganlar, Türklerin değiştirdikleri coğrafya ve inanç sistemlerine rağmen devam etmiş, gittikleri yerlere taşınmış, değişen inançlarına göre şekillenmiştir. Ancak terkedilmeyen bir gelenek olarak günümüze kadar devam etmiştir. Kurganların önce kümbet sonra türbe şeklinde Anadolu'ya kadar uzanan gelişimleri boyunca gerek plan gerek kullanılan malzeme ve gerekse süsleme unsurlarında değişimler olmuştur.

Türbelerin ilk şekilleri olarak değerlendirilebilecek olan kurganlar plan olarak tek bir tipe bağlı olarak gelişmemiştir. İslam dönemine ait ilk anıt mezar olan sekizgen planlı bir dehlizle çevrelenmiş kubbeli kare bir mekândan oluşan ilk türbe olarak bilinen Kubbetü's-Süleybiye, Kubbetü's-Sahra ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Ancak yapılan bu ilk türbe planı süreklilik göstermemiştir. Türklerin geliştirdiği türbe mimarisindeki ilk örnekler olan Samani ve Karahanlı türbeleri kare ve dörtgen planlar ağırlıktadır. Buhara'daki Ahmed Samani Türbesi (10. yy.) Orta Asya'daki ilk türbe olarak kare planıyla sonraki yapılan Karahanlı Türbelerine örneklik teşkil etmiştir. Kare ve dörtgen planlı Noin Ula ve Pazırık kurganlarının Karahanlı dönemi mezar yapılarıyla ilişkilendirmek de mümkündür. Nitekim Doğu Kazakistan'ın Kırküngir bölgesinde 2020-2023 yılları arasında yapılan kazılarda Türklerin Andronova

⁶² Sarıcaoğlu, "Nakşidil Sultan", 343.

⁶³ Koçyiğit, "İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşiv Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi", 35.

kültürüne ait altıgen planlı anıt bir mezar yapısının bulunması,⁶⁴ Kayseri’de inşa edilmiş olan Hacıp (12. Yüzyıl) ve Kara Ahmed Paşa Türbeleri (13. yüzyıl) altıgen planlı türbe tipinin 3500 yıl önceki uygulamasının bir benzeri olarak sayılabilirler. Sekiz ve daha fazla köşeli plan ise gerek orta Asya ve gerekse Anadolu’da en sık uygulanan plan tipleri olmuştur. Timurlu, Safevi ve Babürlü dönemlerinde, sanki bir dik dörtgenin köşelerinin pahlanmasıyla oluşmuş izlenimini veren heşt behişt (sekiz cennet) ismi verilen sekizgen plan türbe ve saray mimarisinde uygulanan bir tarz olmuştur. ⁶⁵ Tac Mahal bu tarzın en bilinen yapısıdır. Daire ve dörtgen planlı yapı topluluklarından oluşan Kuzey Kazakistan’ın Tagiskent bölgesinde Geç Tunç Çağına (MÖ 1750-MÖ 1200) ait anıt mezarları⁶⁶ ile 12. yüzyıl Anadolu’sunda Mama Hatun Kümbeti’nin plan özellikleri ile çok büyük benzerlikler taşıması⁶⁷ köklerle olan bağların yüzyıllarca kopmayıp devam ettiğini göstermektedir (Şekil 38-39). Kurganlardaki mezar odası anlayışı sonraki dönemlerde yükseltilmiş duvarlar ile yer yüzüne çıkarılmıştır. Tek katlı olanlarda cenazelerin gömüldüğü ve ziyaret veya mescit olarak ayrılan bölüm beraberdir. İki katlı olanlarda ise ziyaret odası veya mescit olarak kullanılırken, zemin katı cenazelik bölümünü oluşturmaktadır. Çoğunlukla iki katlı mezar yapılarında ziyaret kısmında cenazeyi temsilen lahit veya sanduka yer almaktadır. Asıl mezar ise zemin kattadır. Ayşe Bibi Kümbeti ve Naşidil Sultan Türbesi tek katlı mezar yapılarına örnekken, Mama Hatun, Saray Mülk Hanım ve Tac Mahal cenazelikli mezar yapılarına örnektir.

Benzer planlara sahip olsalar da farklı bölgelerde bulunan anıt mezarlar buldukları bölgenin mevcut kaynaklarından yararlanılarak inşa edildiği için farklı malzemelerle yapılmışlardır. Orta Asya ve İran bölgelerinde anıt mezarların inşasında çoğunlukla tuğla ve kerpiç kullanılmıştır. Anadolu’da ise anıt mezarlarda taş başta olmak üzere tuğla ve kerpiç hem ayrı hem beraber kullanılan malzemelerdendir. Örneğin Ahlat hem taşı hem de taş ustalarıyla ünlü bir yer olduğu için bu bölgede taş yapılar oldukça yoğun şekilde

---

⁶⁴ TRT Haber, “Türk Tarihinde Bir İlk: 3 Bin 800 Yıllık Altıgen Kurgan Bulundu”, (Erişim 17 Eylül 2024).

⁶⁵ Masume Mirzaie, “Recognition the Architectural form of Tabriz’s Hasht-Behesht Palace and its role in Formation process of Iranian Specimens and Neighboring Territories in the Course of 9th and 8th Centuries”, *Bag e Nazar* 13/44 (Şubat 2017), 83.

⁶⁶ K.M. Baipakov, Zh.K., Taymagambetov, *Kazakistan Arkeolojisi* (Almatı: Kazak Üniversitesi, 2006), 355.

⁶⁷ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı (Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar)* I- II, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 257.

kullanılmıştır. Özellikle mezar yapılarının tamamı Ahlat taşından Ahlatlı taş ustalarınca yapılmıştır. Aksaray ve Erzincan gibi farklı Anadolu şehirlerinde Ahlatlı taş ustalarının yaptığı eserlerle karşılaşmak mümkündür. Hindistan'ın büyük bir coğrafyaya sahip olması buradaki yapı malzemelerinin çeşitli olmasına olanak sağlamıştır. Rejistan Eyaletindeki taş ocakları ülkenin taş kaynaklarının yüzde doksanını barındırmakta kırmızı kum taşı başta olmak üzere mermer ve granit taşları yapıların imarında kullanılmaktadır.⁶⁸

Anıt mezarlardaki süsleme unsurları da bölgeden bölgeye farklılık ve çeşitlilik gösterse de ortak süsleme unsurları ve desenleri görmek mümkündür. Plan özellikleri kadın ve erkek ayrımını bazı türbe yapılarında göstermektedir. Ancak bu ayrımı daha çok süsleme unsurlarında görmek mümkündür. Erkeklerle nazaran kadın mezarlarının daha süslü ve özellikle çiçek desenlerinin ön planda olduğu görülmektedir. Türbe mimarisi açısından zengin bir dönem olan Karahanlı dönemi sonraki dönemlerde görülecek olan türbe mimarisinin de öncüsü sayılmaktadır. Bu dönemde yapılan türbeler genellikle dış cepheleri içlerine göre daha süslü ve gösterişlidir. Taç kapısındaki ayrıntılı süslemelerle dikkat çeken ve ilk Karahanlı türbesi olma özelliği taşıyan Arap Ata Türbesi dışında Nasr bin Ali ve Şeyh Fazıl türbeleri giriş cephelerdeki süslemeleri ile dikkat çeker. Ancak dört cephesindeki birçok farklı desenden oluşturulmuş tuğla levhaları ile Ayşe Bibi türbesi bu dönemin süsleme yönünden en zengin türbesidir. Bu türbenin dış cephesine uygulanan tuğla levha süslemeleri günümüz Kazak kültüründe hala sıklıkla kullanılan yerel motiflerdir. Bu dönemde geçmeli geometrik şekiller, kufi ve oklu kufi hat ile yazılmış ayetlerin ve özlü sözlerin yazıldığı şeritler anıt mezarların duvarlarını süslemişlerdir. Bu dönemde Ayşe Bibi türbesinin hemen yakınında bulunan ve Ayşe Bibi'nin bir yakınına ait olduğu düşünülen Balacı Hatun Türbesi Ayşe Bibi Türbesine göre oldukça mütevazı bir görünüme sahiptir.⁶⁹

Selçuklu mimarisinin etkisinde gelişen Timurlu mimarisinde dış cephelerde tuğlaların sıralanmasıyla yapılan süslemeler yanında, turkuaz ağırlıklı sırlı tuğlalar, iç cephe duvarlarında kabartmalı alçı üzerine yapılan kalem işleri ve niş görünümü verilmiş levhalı bölümler türbe mimarisinde yoğunluklu olarak kullanılan süslemelerdir. Bibi Hanım Türbesindeki süsleme

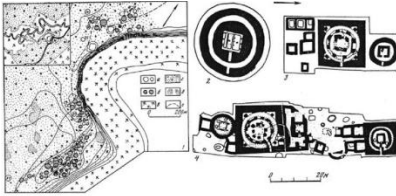
---

⁶⁸Can Erdem Kaya, *Hindistan Doğal Taş Sektörü: Ülke Raporu*, İstanbul Maden İhracatçıları Birliği, (Erişim 18 Eylül 2024).

⁶⁹Aslanapa, *Türk Sanatı*, 26.

düzeni, Emir Timur ve torunu Uluğ Bey'in kabirlerinin yer aldığı Gur-u Emir Türbesi ve dönemin diğer mimari eserlerinde hakimdir.

Anadolu'da bulunan Selçuklu dönemi kadın anıt mezar süslemelerinde ise yoğun olarak taş işçiliği görülmektedir. Karahallılardaki geometrik geçme kullanımı Selçuklularda da devam etmiştir. Bunun yanında rûmi ve palmet süslemeleri de yoğunluklu olarak kullanılmıştır. Selçuklu döneminde Karahanlı döneminde olduğu gibi dış cepheler içe göre daha gösterişlidir. Osmanlı döneminde taş işçiliğiyle yapılan süslemeler devam ederken türbelerin iç mekânında daha yoğun bir süsleme düzeni gelmiştir. Çini, kalem işi ve ahşap gibi sanatlarla yapılan süslemeler iç mekânın duvarlara, kubbelere, pencere ve kapı açıklıklarının kenarlarına uygulanmıştır. Osmanlı'nın 18. yüzyılda girdiği batılılaşma etkisinin mimaride de görülmesiyle barok ve rokoko üslubu süslemeler, Osmanlı'nın son dönem kadın anıt mezarlarında kendini göstermiştir. Yoğunlukla çiçek, çiçek demetleri, yaprak, vazo, perde ve kurdele tasvirleri bu dönem mimari süslemelerinde yaygın olarak uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla anıt mezar geleneği devam etmiştir. Anıtkabir, Devlet Büyükleri Anıt Mezarlığı, bazı devlet yöneticilerinin defnedildiği birkaç anıt mezar ve şehitlikler için yapılmış mezar anıtları bu yapılardır. Ancak Cumhuriyet döneminde anıtsal denebilecek herhangi bir kadın mezarı bulunmamaktadır.

Şekil 38-39: Güney Kazakistan Tagiskent Kümbetleri Plan ve Görünüşleri

Kaynakça | References

- Acar, Hasan. "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın". *İnsan ve İnsan* 6/21 (Ağustos 2019), 395-411. <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.536610>.
- Akpınarlı, H. Feriha- Yerdenova, Assel. "Geleneksel Kazakistan Kolan Dokuma Motiflerinin Yeni Tasarımlarda Kullanılması", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 12/25 (2019), 120-134.
- Akpınarlı, H. Feriha- Yerdenova, Assel. "Kazakistan'ın Türkistan Eyaletindeki Halı Motiflerinin İncelenmesi". *Arış Dergisi* 15/ 18-39. <https://doi.org/10.34242/akmbaris.2019.126>
- Altun, Ara. *Orta Çağ Mimarisinin Anahtarları İçin Bir Özet*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988.
- Alyılmaz Semra, Alyılmaz Cengiz: "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 3/4 (2014), 1-33.
- Asian Historical Architecture (A.H.A.)*, "Saray Mulk Khanum Mausoleum, Samarkand, Uzbekistan", Erişim 27 Aralık 2020. <https://www.orientalarchitecture.com/sid/1402/uzbekistan/samarkand/saray-mulk-khanum-mausoleum>
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı* (Başlangıcından Beylikler Devrinin Sonuna Kadar) I- II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Aydın, Canan Nilüfer. *Timur Dönemi İmar Faaliyetleri*. İstanbul: Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Bahar, Hasan. "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü", *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*. Editörler: Hasan Bahar Vd. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (2013), 267-304.
- Baipakov, K.M.- Taymagambetov, Zh.K. *Kazakistan Arkeolojisi (Üniversite öğrencileri için ders kitabı)*. Almatı: Kazak Üniversitesi, 2006.
- Başkan, Seyfi. "Timurlu Çağı Türbe Mimarisi Hakkında", *Sanat Tarihi Dergisi* 22 / 1 (Nisan 2014), 31-52.
- Baykuzu, Tilla Deniz. "IV. Ve V. Yüzyıllarda Çin'deki Birkaç Hun Hükümdar Kurganı ve Türbesi Hakkında". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 20/2 (Aralık 2005), 1-15.
- Bayram, Mikâil. "Anadolu Selçukluları Devrinde Anadolu Bacıları (Bacıyan-ı Rum) Örgütünün Kurucusu Fatma Bacı Kimdir?". *Belleten* 45/2/180 (Ekim 1981), 457-472. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1137698>.
- Beksaç, Engin. "Bibi Hanım Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1992), 6/ 125-126.
- Beksaç, Engin. "Tac Mahal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/ 337-339.
- Berk, Süleyman. "Osmanlı Mezar Taşlarında Süsleme Unsurları", *Z Dergi*, Erişim 27 Ağustos 2024. <https://www.zdergisi.istanbul/makale/osmanli-mezar-taslarinda-susleme-unsurlari-50>
- Bilgiç, Fatma Şule- Yıldız Karaahmet, Aysu. "Türk Miti Tasavvurunda Anne Arketipi: Günümüze Yansıyan Geleneksel Uygulamalar". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi* 13/3 (Eylül 2023), 504-509.

- <https://doi.org/10.31020/mutftd.1262070>.
- Bogaevskii, N. V. "Semerkant'ın Eski Eserleri (Guri Bibi Khanum'un Mozolesi)", *Türkistan Albümü (Fotoğraf 1868 ve 1872)*, Library Of Congress. Erişim 20 Ekim 2022. <https://www.loc.gov/search/?fa=location:samarqand&q=guri+bibi+khanum>
- Cevahirefendioğlu, Zeynep. *Hindistan ve Pakistan'da Türk Mimari İzleri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Çoruhlu, Yaşar. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2016.
- Çoruhlu, Yaşar. "Kazakistan/ Taraz Yakınında Ayşe Bibi Türbesi", *X. Orta Çağ- Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan*, Ed. Muhammet Görür. 242-262. Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Çiçekler, Mustafa. "Sa'dî-İ Şîrâzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/ 405-407.
- Çubukçu, Hatice. "Bâciyân-ı Rûm ve Anadolu Tasavvufundaki Yeri". *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 5 (Haziran 2015), 217-231. <https://doi.org/10.16947/fsmiad.88751>.
- Denkbalbant, Ayşe. "Mama Hatun Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/ 549-550.
- Doğan, Sema. "Kümbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002). 26/ 547-550.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2004.
- Ertan, Veli. "Taç Mahal". *İslam Medeniyeti Dergisi* 2/19 (Nisan 1969), 30-31.
- Gündüz, Ahmet. "Saltuklular, Mama Hatun ve Mamalı Aşireti". *The Journal of Turk-Islam World Social Studies*. (2018), 16/24-40. <http://dx.doi.org/10.16989/TIDSAD.1462>
- İlhanlı, Emine. *Sineperover Ayşe Valide Sultanmakşidil Valide Sultan ve Perestü Valide Sultan*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- İnan, Abdülkadir. "İkinci Pazırık Kurganı". *Belleten* 16/61 (Ocak 1952), 137-140. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1336680>.
- Kanbarova, Gulnara. "Ahlat'ın Tarihi ve Mimari Değeri Olan Mezar Taşlarının Süs Desenleri". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/10, (Mart 2015), 58-71. Karamağralı, Beyhan. *Türk Mimari Eserlerinde Ahlat Mezartaşları*. Ankara: Elila Yayınları 1993.
- Karaoğlu, Hamza. "Kutsalın Taşıyıcısı Olarak Anadoluda Türbe ve Yatır Sahibi Kadınlar". *International Academic Social Resources Journal* 7/41 (2022), 941-946.
- Karakaş Tahiroğlu, Rumeysa. "Üç Kadın, Üç Dârüşşifâ, Üç Taç Kapı". *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2023), 69-87.
- Karakaya, Enis. "Nakşidil Sultan Külliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/344-346.
- Kaya, Can Erdem. *Hindistan Doğal Taş Sektörü: Ülke Raporu*. İstanbul Maden İhracatçıları Birliği, 2024. https://imib.org.tr/uploads/docs/1587040842_hindistan-dogal-tas-sektoru-ulke-raporu.pdf
- Koç Üniversitesi (KÜ), *Libdigitalcollections*. Erişim 25 Nisan 2022.

- <https://librarydigitalcollections.ku.edu.tr>
- Koçyiğit, Handan. *İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşiv Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Koshenova, Gulbanu. *Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan Türbeleri, 11-12 yy)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Mirzaie, Masume. "Recognition the Architectural form of Tabriz's Hasht-Behesht Palace and its role in Formation process of Iranian Specimens and Neighboring Territories in the Course of 9th and 8th Centuries". *Bag e Nazar* 13/44 (2017), 81-92.
- Orman, İsmail. "Türbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012). 41/464-466.
- Ortaylı, İlber. "Galata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996). 13/ 307-313.
- Önkal, Hakkı. "Türkiye'de Türbe Mimarisi Araştırmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14 (Eylül 2009), 125-140.
- Özkan, Haldun. *Saltuklu Mimarisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Özler, Fadime. "Tac Mahal'in Hat Süslemeleri ile Yazıtlarındaki Sure ve Ayetler Üzerine Bir Değerlendirme". *Bilimname*. 41(2020), 991-1028. <https://doi.org/10.28949/bilimname.698998>
- Paskaleva, Elena. "Samarqand's Congregational Mosque of Bibi Khanum as a Representation of Timurid Legitimacy and Rulership", *Manazir Journal* 5, (Ekim 2023), 59-87. <https://doi.org/10.36950/manazir.2023.5.4>
- Pouya, Sima- Demirel, Öner. "İran bahçe sanatının ve tasarım özelliklerinin araştırılması". *Artoin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi* 17/1 (Mayıs 2016), 96-105. <https://doi.org/10.17474/acuofd.67409>.
- Reisoğlu, Selami- Oral, Mustafa Abdullah Alp. *Anadolu'nun Orhun Abideleri; Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Ahlat Kaymakamlığı Yayınları, 2010.
- Rustamova, Muhlisahon. *Karahanlı Devri Mimarisi Bezemeleri*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği, 2022.
- Sarıcaoğlu, Fikret "Nakşidil Sultan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/343-344
- Stone-Ideas. "Mud Therapy to Restore The Shiny Beauty Of India's Taj Mahal". Erişim 10 Eylül 2024. <https://www.stone-ideas.com/52696/mud-therapy-to-restore-the-shiny-beauty-of-indias-taj-mahal/>
- TRT Haber, "Türk Tarihinde Bir İlk: 3 Bin 800 Yıllık Altıgen Kurgan Bulundu". Erişim 17 Eylül 2024. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/turk-tarihinde-bir-ilk-3-bin-800-yillik-altigen-kurgan-bulundu-818542.html#:~:text=Kazak%20arkeologlar%2C%20Doğu%20Kazakistan%27da,kez%20TRT%20Haber%20ile%20paylaştı>.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*. İstanbul: TTK Yayınları, 1939.
- Yetkin, Suut Kemal. "Mama Hatun Türbesi". *AÜ İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar*

Dergisi I (1957), 75-77.

Zacharias, Sabina. *The Unkown About The Seven Wonders of The World:A Law and Literature Research Project Report*. Aliance University, 2020. <https://www.scribd.com/document/455508246/The-Unkown-About-The-Seven-Wonders-Of-The-Worldr->

Görsel Kaynakları

Şekil 1: Ayşe Bibi Türbesi planı, Koshenova, Gulbanu Kazakistan, Taraz / Taraz Şehrindeki Türbeler (Ayşe Bibi, Babacı Hatun ve Karahan Türbeleri, 11-12 yy). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Şekil 2: Ayşe Bibi Türbesi Giriş Kapısı (<https://okuryazarim.com/ayse-bibi-turbesi/>)

Şekil 3-4-5-6: Levhalar Koshenova.

Şekil 7: Niş Kemerli Koshenova.

Şekil 8: Doğu Cephe Bezemeli Tuğla Levhalarından Ayrıntı Koshenova.

Şekil 9-10-11: Köşe Kuleleri Koshenova.

Şekil 12-13: Cenazelik bölümü Asian Historical Architecture (A.H.A.) www.orientalarchitecture.com

Şekil 14: Bibi Hanım Türbesi (Nikoli V Bogaevskii, 1868-72), World Digital Library: <https://www.wdl.org/en/item/3732/view/1/1/>

Şekil 15-16: Bibi Hanım Türbesi ve Külliye Planı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/bibi-hanim-camii>

Şekil 17: Bibi Hanım Türbesi Taç Kapısı, Asian Historical Architecture (A.H.A.)

Şekil 18-19: Türbe Kubbesi, Kubbe Ayrıntısı, Asian Historical Architecture (A.H.A.)

Şekil 20: Mukarnaslı Kubbe, Asian Historical Architecture (A.H.A.)

Şekil 21: Pano Biçimindeki Kalemışleri, www.alamy.com

Şekil 22: Tac Mahal Külliye Planı, <https://www.gzt.com/mecra>

Şekil 23: Tac Mahal Türbe Planı <https://www.merveilles-du-monde.com/Taj-Mahal/Mausolee-du-Taj-Mahal.php>

Şekil 24: Tac Mahal Güney Cephesi

Şekil 25: Tac Mahal Taç Kapı Süslemeleri https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1f/Taj_Mahal_N-UP-A28-a.jpg

Şekil 26: Kabartma Çiçek Süslemeleri https://www-wonders--of-the--world-net.translate.goog/Taj-Mahal/Mausoleum-of-the-Taj-Mahal.php?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wapp

Şekil 27: Mümtaz Mahal ve Şah Cihan'ın Lahitleri https://www-wonders--of-the--world-net.translate.goog/Taj-Mahal/Mausoleum-of-the-Taj-Mahal.php?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wapp

Şekil 28: Tac Mahal Kubbe

Şekil 29: Mama Hatun Kümbet Planı, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mama-hatun>

Şekil 30: Mama Hatun Kümbeti Taç Kapısı, Kişisel Albüm

Şekil 31: Mama Hatun Kümbeti, Kişisel Albüm

Şekil32: Mama hatun Kümbetinin içi, https://www.tripadvisor.com.tr/LocationPhotoDirectLink-g12987860-d12947797-i322141861-Mama_Hatun_Turbesi-Tercan_Erzincan_Province.html

Şekil 33: Mama Hatun Kümbet Tavanı, <https://www.sanatinyolculugu.com/tercan-mama-hatun-turbesi/>

Şekil 34: Nakşidil Sultan Türbesi Planı, <https://okuryazarim.com/gec-donem-osmanli->

mimari-planlari/naksidil-sultan-turbesi-istanbul-pjan-h-unikal/

Şekil 35: Nakşidil Sultan Türbesi, <https://www.gezginrehberler.com/istanbul/naksidil-valide-sultan-turbesi-fatih-istanbul/>

Şekil 36: Nakşidil Sultan Türbesi Giriş Revakı, Handan Koçyiğit, (2019), İnşaat Masraf Defteri ve Bazı Arşiv Belgelerine Göre Nakşidil Valide Sultan Külliyesi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Şekil 37: Nakşidil Sultan Türbesi İç Mekân Süslemeleri, <https://www.bolercelik.com/naksidil-valide-sultan-turbesi/>

Şekil 38: Güney Kazakistan Tagiskent Kümbetleri, https://arheologija-ru.translate.google.com/pamyatniki-epohi-bronzyi-yuzhnogo-kazahstana/?_x_tr_sl=ru&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=wapp

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

ISSN: 2822-4949

(Aralık / Dec 2024) 3/2

**Esra Yıldız, Şer'iyye Sicillerinin Tıp Tarihi Açısından Önemi: Osmanlı Devleti'nde
Sağlık Çalışanlarının Terekeleri, ed. Ayhan Işık, İlâhiyât Yayınları, 1. Baskı, Ankara
Ekim 2023, 682 sayfa, ISBN 978-625-6587-32-8.**

OSMAN ATEŞ

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Doktora Öğrencisi
Hitit University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Ph.D. Student
Çorum, Türkiye
osmanatesh@yandex.com

<https://orcid.org/0000-0002-8727-3735>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi/Received: 24 Ekim 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 14 Aralık2024

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2024

ATIF/CITE AS

Ateş, Osman "Esra Yıldız, Şer'iyye Sicillerinin Tıp Tarihi Açısından Önemi: Osmanlı
Devleti'nde Sağlık Çalışanlarının Terekeleri, ed. Ayhan Işık, İlâhiyât Yayınları, 1. Baskı, Ankara
Ekim 2023, 682 sayfa, ISBN 978-625-6587-32-8" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi,
(Aralık / Dec, 2024) 3/2

Bu makale Creative Commons Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

The Importance of Sharia Registers in Terms of Medical History: Inheritances of Healthcare Workers in the Ottoman Empire, İlâhiyât Publications, 1st Edition, Ankara October 2023, 682 pages, ISBN 978-625-6587-32-8.

Abstract

This book, written by Dr. Esra Yıldız, who is known for her archival studies on the institutional history of the Ottoman state, is an original work that examines the estate records of healthcare professionals in the field of Ottoman medical history, and it also has the potential to make significant contributions to historical research with the information, documents and analyses it contains. The subject and purpose of the study is determined as the discovery of the estates of Ottoman healthcare professionals recorded in the Istanbul Mufti's Office, Sharia Records Archive, and the Military Court of the Army archive, together with data on daily life, as stated by the author himself in the introduction to the book. It is emphasized by the author himself in the introduction that there are two other books among the aforementioned archive sources that directly contain estate records, but due to the abundance of data, only the Military Court of the Army records were taken as basis in the scans. The author, who also has published books on her field, chapters in some scientific books and numerous articles in various journals, mostly focuses on the interaction of bureaucratic life with civilian life in her works. In this book, which is an independent work in the field of Ottoman medical history in terms of the subject it deals with, it tries to reveal the life experiences of Ottoman health workers with a microhistorical understanding, based on the estate records. While doing this, it aims to provide practical analytical contributions to historical research by evaluating almost every detail found in the estates regarding daily life. When the work is examined in general, it is observed that the content also provides quite abundant and important clues about the daily life of the Ottoman people. In this sense, every data obtained will shed light on the yet undiscovered aspects of Islamic and Ottoman history, which are mostly known for their political history, and will be the means for many more details about Ottoman life to come to light.

Keywords: Ottoman İlmiye Organization, Ottoman Health Workers, Heritage Records.

Öz

Osmanlı devleti kurumsal tarihi üzerine yapmış olduğu arşiv çalışmalarıyla tanınan Dr. Esra Yıldız'ın kaleme aldığı bu kitap, Osmanlı tıp tarihi alanında sağlık çalışanlarının terekeleri kayıtlarını inceleme konusu yapan özgün bir eser olmasının yanında içerdiği bilgi, belge ve analizlerle tarih araştırmalarına önemli katkılar sağlayabilecek bir potansiyeli de bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmanın konusu ve amacı İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi Kismet-i Askeriye Mahkemesi arşivinde kaydı bulunan Osmanlı sağlık çalışanı terekelerinin gündelik yaşama dair verilerle birlikte ortaya çıkarılması olarak tespit edildiği bizzat yazar tarafından kitabın giriş kısmında belirtilmektedir. Adı geçen arşiv kaynakları arasında doğrudan tereke kayıtlarını içeren iki farklı defter daha bulunduğu ancak verilerin çokluğu sebebiyle taramalarda sadece Kismet-i Askeriye Mahkemesi kayıtlarının esas alındığı yine bizzat yazar tarafından giriş bölümünde vurgulanmaktadır. Alanıyla ilgili basılmış kitapları, bazı bilimsel kitaplarda bölümleri ve muhtelif dergilerde çok sayıda makalesi de bulunan yazar, eserlerinde daha ziyade bürokratik hayatın sivil yaşamla olan etkileşimini konu edinmektedir. Ele aldığı konu bakımından Osmanlı tıp tarihi alanında müstakil bir eser özelliği taşıyan bu kitabında ise Osmanlı sağlık çalışanlarının yaşamsal tecrübelerini mikrotarih anlayışıyla tereke kayıtlarından yola çıkarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu yaparken de terekelerde gündelik yaşama dair izleri bulunan hemen her ayrıntıyı değerlendirme kapsamına alarak tarih araştırmalarına pratiğe dönük analizel katkılar sunmayı amaçlamaktadır. Çalışmaya genel olarak göz gezdirildiğinde muhtevanın Osmanlı insanının gündelik yaşamına dair de oldukça bol ve önemli ipuçları verdiği gözlemlenmektedir. Bu anlamda ulaşılan her veri daha ziyade siyasi tarihiyle bilinen İslâm ve Osmanlı tarihinin henüz keşfedilememiş yönlerine de ışık tutacak, Osmanlı yaşamıyla ilgili daha pek çok detayın gün yüzüne çıkmasına vesile olacaktır.

Anahtar Kavramlar: Osmanlı İlmiye Teşkilatı, Osmanlı Sağlık Çalışanları, Tereke Kayıtları.

Giriş

Osmanlı devleti kurumlar tarihi üzerine yapmış olduğu kıymetli arşiv çalışmalarıyla tanınan Dr. Esra Yıldız'ın kaleme aldığı bu kitap, Osmanlı tıp tarihi alanında sağlık çalışanlarının terekeleri kayıtlarını inceleme konusu yapan özgün bir eser olmasının yanında içerdiği bilgi, belge ve analizlerle tarih araştırmalarına önemli katkılar sağlayabilecek bir potansiyeli de bünyesinde barındırmaktadır. Çalışmanın konusu ve amacı İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri Arşivi Kısmet-i Askeriye Mahkemesi arşivinde kaydı bulunan Osmanlı sağlık çalışanı terekelerinin gündelik yaşama dair verilerle birlikte ortaya çıkarılması olarak tespit edildiği bizzat yazar tarafından kitabın giriş kısmında belirtilmektedir. Adı geçen arşiv kaynakları arasında doğrudan tereke kayıtlarını içeren iki farklı defter daha bulunduğu ancak verilerin çokluğu sebebiyle taramalarda sadece Kısmet-i Askeriye Mahkemesi kayıtlarının esas alındığı yine bizzat yazar tarafından giriş bölümünde vurgulanmaktadır. Tereke kayıtlarından istifade edilen diğer 17 mahkeme ismi ise Adalar, Ahi Çelebi, Anadolu Sadareti, Balat, Beşiktaş, Davud Paşa, Evkaf-ı Hümayun, Eyüp, Galata, Hasköy, İstanbul, İstanbul Bab, Kartal, Kısmet-i Askeriye, Mahfel-i Şer'iyat, Mahmud Paşa, Rumeli Sadareti ve Üsküdar mahkemeleri olarak kitabın kaynakça bölümünde alfabetik olarak sıralanmaktadır.

Osmanlı kurumları özellikle de şeyhülislamlık kurumu üzerine yaptığı araştırmalarla adını duyuran yazarın konuya dair *"Meşihat Arşivi Belgeleri Işığında Şeyhülislamlık Binalarının Tarihçesi (1826-1924), ed. Ayhan Işık, 1. Baskı, İlahiyat Yayınları, ss. 1-298, ISBN: 978-625-8031-49-2"*, *"Şeyhülislamlığın Bürokratik Yapısı (1876-1924), ed. Ayhan Işık, 1. Baskı, İlahiyat Yayınları, ss. 1-450, ISBN: 978-625-8031-95-9"*, *"Şeyhülislamlığın Saklı Hazinesi: Bâb-ı Fetvâ Mühürleri, ed. Ayhan Işık, 1. Baskı, İlahiyat Yayınları, ss. 1-154, ISBN: 978-625-6961-23-4"* ve *"Şeyhülislamlık Arşivi Belgelerinde Ulemanın Soy Kökenleri ve Aile Bağları, ed. Ayhan Işık, 1. Baskı, İlahiyat Yayınları, ss. 1-558, ISBN:978-625-8031-44-7"* künyeleriyle kataloglanan dört adet kitabı, çeşitli bilimsel kitaplarda ise *"Meşihat Arşivi Fonları"*, *"Şeyhülislamlık Belgelerinde Tekirdağ Uleması"*, *"Şer'iyeye Sicilleri ve Meşihat Arşivi Belgelerine Göre Tekirdağ Müftüleri"* ve *"Osmanlı Ulema Biyografilerinin İncelenmesinde Bir Yol Haritası"* başlıklı bölümleri bulunmaktadır. Muhtelif dergilere ulema biyografileri üzerine çok sayıda makale de yazmış olan müellif, eserlerinde daha ziyade bürokratik hayatın sivil yaşamla olan etkileşimini konu edinmektedir.

Ele aldığı konu bakımından Osmanlı tıp tarihi alanında özgün bir eser özelliği taşıyan bu kitabında ise Osmanlı sağlık çalışanlarının yaşamsal tecrübelerini mikrotarih anlayışıyla tereke kayıtlarından yola çıkarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Bunu yaparken de terekelerde gündelik yaşama dair izleri bulunan hemen her ayrıntıyı değerlendirme kapsamına alarak tarih

araştırmalarına pratiğe dönük analizel katkılar sunmayı amaçlamaktadır. Nitekim kitabının “Şer’iyye Sicillerinin Tıp Tarihi Açısından Önemi” başlığını taşıyan birinci bölümünde dönemin sağlık meslek gruplarını tasnif ederken devlete bağlı ya da özel oluşlarını dikkate almak suretiyle temelde ikili bir ayrıma gitmekte ve mesleki örgütlenmenin günümüzdekine benzer bir yapıda şekillendiğini göstermek istemektedir. Bölüm içerisinde yapmış olduğu tespitler Osmanlı dönemi sağlık hizmetlerinin günümüz sosyal sağlık güvencesine benzer bir şekilde vakıflar aracılığıyla yürütüldüğünü, yine günümüzdeki hıfzıssıhha ya da koruyucu hekimlik uygulamasına benzer bir uygulamanın çevre temizliğinin sağlanması şeklinde dönemin ihtisap teşkilatı tarafından yürütüldüğünü ve salgın hastalıklara karşı halk sağlığını koruma amaçlı kurulan tahaffuzhanelerde günümüzdeki karantina uygulamasına benzer bir uygulamanın tahaffuz tedbirleri adıyla tatbik edildiğini ortaya koymaktadır. Yine yazarın tedavi gören ya da vefat eden hastalarla tedavi gördükleri sağlık tesislerinin isimleri, hastaların ölüm sebepleri ve şekilleri, tıbbi dair terminoloji, hastalık çeşitleri ya da isimleri, adli raporlama süreci ve türleri, sağlık çalışanlarıyla ilgili mahkeme kararları, sağlık çalışanı ya da tıp eğitimi süreci ve türleri, sıhhiye yazışmaları, özel muayenehanelerle ilgili veriler, tıp ekipmanları, hasta hakları uygulamasına benzer şekilde sağlık çalışanları ile hastalar arasında meydana gelen muhakeme süreci ve türleri, sağlık çalışanlarının görev veya yetki alanına ve kendilerine tanınan imtiyazlara dair veriler, askeri sağlık uygulamaları ve sağlık çalışanlarına ait terekeler gibi tarihsel bilgi ve belgelerden hareketle yapmış olduğu bazı değerlendirmeler ise Osmanlı sağlık sistemindeki işleyişi betimlemesi bakımından oldukça önemli bir ameliyeyi yerine getirmektedir. Kitabın birinci bölümünde müellif tarafından yapılan bu ve benzeri analizler aynı zamanda Osmanlı ve günümüz sağlık sistemleri arasındaki işleyiş farkını ya da benzerliklerini ortaya koyması yönüyle pratik bir mukayese zemini de oluşturmaktadır. Kavram bakımından her ne kadar ciddi farklılıklar bulunsa da anlam bakımından her iki sağlık sistemi terminolojisi arasında çok fazla bir fark bulunmadığı ve Osmanlı sağlık sisteminin de günümüz sağlık sistemine benzer ancak bugüne oranla daha denetlenebilir bir şekilde işlediği yazarın tespit ve değerlendirmelerden anlaşılmaktadır.

Osmanlı sağlık sistemi içerisinde özellikle devlete ait sağlık tesisleriyle özel muayenehanelerin günümüzdekine benzer bir şekilde bir arada işletilmesi, hastalara ait kayıtların ölüm sebepleri ve ölüm şekillerine varıncaya kadar günümüzdekine benzer bir şekilde tutulması, kavram olarak olmasa bile anlam olarak günümüzdekine benzer bir tıp terminolojisinin oluşması, günümüzdekine benzer ancak daha titiz bir adli raporlama sürecinin işletilmesi, cariyeye muayene raporu dışında adaletin daha doğru tecelli edebilmesi adına darp,

hastalık/sağlık, şartlı tahliye, bilirkşi, ölüm, otopsi, defin, akıl sağlığı, sağlık kurulu, maluliyet, ıskat-ı cenin, huzurevi yada hastane yatış, iş kazası, ve iş göremezlik raporlarıyla rıza senedi ya da aydınlatılmış onam formu gibi günümüzdekine benzer adli tıp belgelerinin düzenlenmesi, sağlık çalışanlarıyla hastalar arasında günümüzdeki hasta haklarına benzer bir muhakeme sürecinin işletilmesi, cerrahların esnaftan sayılıp usta-çırak ilişkisi içerisinde yetiştirilmesi dışında sağlık çalışanlarının günümüzdekine benzer şekilde modern tıp eğitime tabi tutulması, özel muayenehanelerin denetimiyle sağlık tesisleri güvenliğinin günümüze benzer bir şekilde sağlanması, başta bilirkşilik olmak üzere sağlık çalışanlarına günümüzdekine benzer görev ve yetki tanımı yapılması, içerik yönünden farklı olsa da sağlık çalışanlarına günümüzdeki gibi bazı imtiyazların tanınması ve günümüzdekine benzer askeri sağlık uygulamaları gibi hususlar her iki sağlık sistemi arasındaki işleyiş benzerliği ortaya koyar niteliktedir.

Osmanlı sağlık sistemiyle günümüz sağlık sistemi arasındaki tek belirgin fark sağlık çalışanlarına ait tereke kayıtlarının tutulması ve taksim edilmesi noktasında ortaya çıkmaktadır. O dönemin sağlık sisteminde çalışanların tereke kayıtları şer'iyeye yani kadılar veya kadı naipleri tarafından tutulup taksim edilirken günümüzde diğer devlet görevlilerinde olduğu gibi sağlık çalışanlarının mal varlıklarına dair kayıtlar da sosyal güvenlik kurumuyla irtibatlı bir şekilde kendi kurumlarınca tutulmaktadır. Taksimat işiyle ilgili bütün işlemler ise yine sosyal güvenlik kurumu irtibatlı bir şekilde ilgili bakanlık birimleri tarafından gerçekleştirilmektedir. "*Şer'iyeye Sicillerindeki Tereke Sicilleri ve Tıp Tarihi Açısından Önemi*" başlığını taşıyan ikinci bölümde ise kitabın ana tezini temellendiren bazı önemli bilgi, belge ve değerlendirmelere yer verilmektedir. Özellikle "*Tereke Kayıtlarının Muhtevası*" başlığı altında sunulan belge ve analizlerle tereke kayıtlarında listelenen verilerin Osmanlı yaşamına dair neredeyse her ayrıntıya ışık tuttuğu ve bu arşiv malzemesinin dönemin sivil ya da sivil olmayan yaşantısının çalışıldığı tarih araştırmalarına katkı sağlayacak oldukça geniş bir veri tabanı anlamına geldiği tezi temellendirilmeye çalışılmaktadır.

En küçük eşyayı bile kayıt altına alan tereke arşivinin özelde sağlık çalışanlarının genelde ise Osmanlı insanının bürokratik ya da sivil, merkez ya da taşra yaşamına dair pek çok detayı belirli yönleriyle ortaya koyduğu da ayrıca vurgulanmaktadır. Bölüm içerisinde özellikle "*Tereke Kayıtlarının Muhtevası*" başlığı altında verilen belgeler ve yazar tarafından yapılan analizler dikkate alındığında her tereke kaydının aynı zamanda bir ölüm ya da miras kaydı olduğu ve bu kayıtların dönemin doğum ya da ölüm oranları, aile birey sayıları, akrabalık dereceleri, medeni durum, eş sayıları, adres ya da mesken bilgileri gibi aile bireylerine dair malumatın tespitinde oldukça önemli rol oynadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim tereke kayıtlarında listelenen

eşyaların ismi, kalitesi, ebadı, adedi, ham maddesi, değeri ve kullanım amacına dair bilgiler kişinin ya da sağlık çalışanının ekonomik durumu, serveti, yatırımları, lüks ya da konfor durumu, gelenek ya da göreneği, inanç ya da dini durumu, kültürel ya da folklorik durumu, kişisel uğraşları, geçim kaynakları, gelir-gider ya da borç durumu, ekonomik durumuyla mesleki statüsü arasındaki ilişki, yaşam tarzı, ilgi duyduğu sanatlar, giyim-kuşam ya da moda alışkanlıkları, dönemin yaygın olarak kullanılan eşya türleri ve bunlarla ilgili oluşan terminoloji, takı tercihleri, tüketim alışkanlıkları, entelektüel durumu, yabancı dil bilgileri, kitap sahiplenme sayısı, kitap ya da müellif tercihleri gibi kişinin gündelik hayata yansıyan hususiyetleri hakkında ufuk açıcı fikirler vermektedir.

“Osmanlı Devleti’nde Sağlık Çalışanlarının Terekelerine Örnekler” başlığını taşıyan son bölümde ise tarih araştırmalarına katkı sağlamak bakımından Osmanlı sağlık çalışanlarına ya da tıbbi malzeme bırakan kimselere ait tereke kayıtları orijinal belgesi, analitik özeti ve latinize edilmiş transkripsiyonlu metniyle birlikte her unvandan birer adet olmak üzere sunulmakta ve örneklendirilmektedir.

Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise Osmanlı sağlık çalışanlarına ait tereke kayıtlarından çıkarılan istatistiki veriler sistematik bir analize tabi tutularak çalışma sonlandırılmaktadır. Eserde ana kaynak olarak ise sağlık çalışanı terekelerini içeren ve bilgileri kaynakça bölümünün ilk kısmında verilen arşiv kayıtlarından yoğun bir biçimde istifade edilmekle birlikte künyeleri yine aynı bölümün kalan kısmında listelenen pek çok yazılı kaynaktan da yeri geldikçe faydalanılmaktadır.

Yazarın ayrıntılı terim açıklamaları, orijinal tereke kayıtlarına ait fotoğraflar ve içeriği gösteren tablolarla zenginleştirip hedef kitleye uygun akademik bir dille kaleme aldığı bu çalışmada kimi zaman anlatım tekrarına düşmesi ise yazarın eserde göze çarpan tek handikabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu bilgiler dikkate alındığında Osmanlı dönemi sağlık çalışanlarının terekelerini araştırma konusu yapması yönüyle İslam ve Osmanlı tıp tarihi alanının özgün ve nadir çalışmalarından biri sayılabilecek olan bu eser, aynı zamanda Osmanlı bilim, ekonomi, toplum, kültür, folklor, sanat, hukuk ve harbiye tarihi araştırmalarına öncülük etmesi bakımından da oldukça kıymetli bir muhtevayı bünyesinde barındırmış olmaktadır. Ancak tereke kayıtlarından elde edilen verilerin disiplinler arası anlamda birbirinden farklı çok sayıda araştırma alanına katkı sunabilecek malumatı içeriyor olması branş bazında gerçekleştirilmesi son derece elzem olan ileri çalışmaları Osmanlı yaşamının tüm yönleriyle aydınlatılabilmesi bakımından gerekli kılmaktadır.

Sonuç

Tanıtımını yaptığımız eser sonuç olarak dönemin sağlık çalışanlarının gündelik hayata yansıyan yönlerini tereke kayıtlarından hareketle ortaya çıkarmayı amaçlamakla birlikte genel anlamda Osmanlı insanının gündelik yaşamına dair de oldukça bol ve önemli ipuçları vermektedir. Diğer Osmanlı kurumlarına ait arşiv kayıtları üzerinden yapılabilecek benzer bir çalışma ya da taramanın veri potansiyelini de aynı oranda artıracığı ve Osmanlı yaşamının karanlıkta kalmış yönlerine dair izlerin de gün yüzüne çıkarılmasına vesile olacağı kuşku götürmez bir gerçektir. Kişiye ait nüfus ve adres bilgileri eş ve çocuk sayısı bakımından dönemin aile yapısı, mirasçı sayısı bakımından akrabalık dereceleri, adres bilgileri bakımından da dönemin mesken çeşitleriyle kat ve oda sayıları hakkında tarihi araştırmacılarına son derece kıymetli fikirler verecektir. Yine evde kullanılan eşyaların türü, ham maddesi, imalat şekli, kullanım amacı, kalitesi ve adedine dair veriler sanat, toplum, kültür, gelenek, inanç, maden ve ekonomi konuları üzerinden yapılan ve yapılacak olan tarih çalışmalarına oldukça önemli katkılar sağlayacaktır. Giyim-kuşam ve ziynet eşyaları hatta kumaş türleriyle ilgili bilgiler ise yine tarih araştırmalarına mühim katkılar sunmasının yanında dönemin konfeksiyon, süslenme ve estetik sektörleriyle alışkanlıkları hakkında da muhtelif fikirler verecektir. Kişilerin sahip olduğu kitap türleri, kitapların piyasa değerleri ve tercih edilen yazarlarla ilgili elde edilen bilgiler de hem bireysel hem de toplumsal anlamda dönemin entelektüel ve sosyo-ekonomik durumuna dair son derece önemli çıkarımlara kaynaklık edecektir. Ulaşılan her veri daha çok devlet ve kurumlar tarihiyle bilinen İslâm ve Osmanlı tarihinin henüz keşfedilememiş yönlerine de ışık tutacak, Osmanlı yaşamıyla ilgili daha pek çok detayın gün yüzüne çıkmasına vesile olacaktır. Bu anlamda disiplinlerarası çalışan ya da çalışmayı planlayan tarih araştırmacılarına büyük görevler düşmekte, hem veri tabanının oldukça geniş olması hem de aile ve toplum tarihi çalışmalarının gelişerek devam etmesi bakımından her geçen gün daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research

ISSN: 2822-4949 / (Aralık / Dec 2024) 3/2

Eski İnan'da Öncü Hekimlerin Böbrek Hastalıklarına İlişkin Eserlerinin
Eleştirel Bir İncelemesi¹
A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in
Ancient Iran

MELEK DEMİR

Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi-Sınıf Öğretmenliği
Manisa Celal Bayar University Faculty of Education Primary Education
Manisa Türkiye

melekgencil0@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9730-978X>

EDİP AKYOL

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı,
PhD, Directorate Of Religious Affairs
İstanbul, Türkiye

akyoledib@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0757-216X>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 10 Kasım 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 21 Aralık 2024

Yayın Tarihi/Published: 31 Aralık 2024

ATIF/CITE AS

Demir, Melek – Akyol, Edip. "Eski İnan'da Öncü Hekimlerin Böbrek Hastalıklarına İlişkin Eserlerinin Eleştirel Bir İncelemesi" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Aralık/Dec, 2024) 3/2

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

¹ Bu bir çeviri makalesidir. Saeed Changizi Ashtiyani, Mohsen Shamsi, Ali Cyrus, Bahar Bastani, Seyed Mohammad Tabatabayei. "A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in Ancient Iran Avicenna, Rhazes, Al-Akawayni, and Jorjani", Iranian Journal of Kidney Diseases, (IJKD 2011;5:300-8). www.ijkd.org

A Critical Review of the Works of Pioneer Physicians on Kidney Diseases in Ancient Iran Avicenna, Rhazes, Al-Akawayni, and Jorjani

Abstract: The history of kidney and urologic disorders dates to the dawn of civilization. Throughout the history of medicine, urine, the first bodily fluid to be examined, has continuously been studied as a means of understanding inner bodily function. The purpose of this review was to appraise the contributions of the ancient Iranian physician pioneers in the field of kidney and urological disorders, and to compare their beliefs and clinical methods with the modern medicine. We searched all available reliable electronic and published sources for the views of ancient Iranian physicians, Avicenna, Rhazes, Al-Akawayni, and Jorjani, and compared them with recent medical literature. Our findings showed that ancient Iranian physicians described the symptoms, signs, and treatment of kidney and urological disorders; addressed bladder anatomy and physiology; and performed bladder catheterization and stone removal procedures in accordance with contemporary medicine. Ancient Iranian physicians pursued a comprehensive scientific methodology based on experiment, which is in compliance with the bases of modern medicine.

Keywords: Kidney Diseases, Ancient Iran, Avicenna, Rhazes, Al-Akawayni, Jorjani.

Öz: Böbrek hastalıkları ve ürolojik hastalıkların tarihi, uygarlığın başlangıcına kadar uzanmaktadır. Tıp tarihi boyunca, incelenen ilk vücut sıvısı olan idrar, iç vücut işlevlerini anlamak için sürekli çalışılmıştır. Bu derlemenin amacı, eski İranlı hekimlerin böbrek ve ürolojik hastalıklar alanındaki katkılarını değerlendirmek ve onların inanç ve klinik yöntemlerini modern tıpla karşılaştırmaktır. İbn Sînâ, er-Râzî, el-Ehavaynî ve el-Cürcânî gibi eski İranlı hekimlerin görüşlerini incelemek için mevcut tüm güvenilir elektronik ve yayınlanmış kaynakları araştırdık ve bunları son tıp literatürü ile karşılaştırdık. Bulgularımız, eski İranlı hekimlerin böbrek ve ürolojik hastalıkların semptomlarını, belirtilerini ve tedavisini tanıladıklarını; mesane anatomisi ve fizyolojisini ele aldıklarını ve mesane kateterizasyonu ve taş çıkarma prosedürlerini çağdaş tıpla uyumlu bir şekilde uyguladıklarını göstermiştir. Eski İranlı hekimler, modern tıbbın temelleriyle uyumlu, deneye dayalı kapsamlı bir bilimsel metodoloji izlemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Böbrek Hastalıkları, Eski İran, İbn Sînâ, er-Râzî, el-Ehavaynî, el-Cürcânî

Giriş

Eski zamanlarda İranlı Müslüman hekimler idrar yolu sistemi ile ilgili çok sayıda deney yapmış ve bu alanda değerli bilgiler ve klinik uzmanlık edinmişlerdir. Râzî'nin *el-Hâvî* (MS 854-932), İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* (MS 980-1037) ve Cürçânî'nin *Zahire-i Harzemşâhî* (MS 1041-1136) adlı eserlerinde idrar retansiyonunun (zorluğu) nedenlerine açıkça atıfta bulunmaktadır. Eski İranlı hekimlerin yazılarında oligüri, anüri ve böbrek taşı hastalığı gibi konular ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. İncelenen ilk vücut sıvısı olan idrarın analizi ayrıntılı olarak tarif edilmiş ve tıbbi iç vücut fonksiyonlarının işleyişi hakkında artan bir bilgi birikimi sağlamıştır. Bu raporun amacı, nefroloji ve üroloji alanlarındaki eski İranlı öncü hekimlerin katkılarını değerlendirmek, onların bulgularını ve klinik tekniklerini modern tıpla karşılaştırmaktır. Başlangıç noktası olarak, değerlendirmeye aldığımız bilim insanları ve eserleri kısaca sunulmuştur.

İbn Sînâ

10. ve 11. yüzyıllarda (h. 4.ve 5. yüzyıllar) yaşamış İranlı bir filozof ve hekim olan İbn Sînâ, MS 980 yılında Buhara (eski İran'da bir şehir) yakınlarındaki bir köyde doğmuş ve MS 1037 yılında İran'ın Hemedan şehrinde ölmüştür. Zamanının en seçkin bilim adamlarından ve yetenekli alimlerinden biriydi. Ünü sadece İran'da ve Müslüman dünyasında kalmamış, tüm dünyaya yayılmıştır. Halen özellikle tıp alanında seçkin bir bilim adamı olarak tanınmaktadır. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü 1952 ve 1980 yıllarını Uluslararası İbn Sînâ Yılı^{1,2} olarak ilan etmiş ve 1937'den 2004'e kadar farklı ülkelerde çeşitli uluslararası kongre ve festivaller düzenlemiştir.^{1,3,4} 1906'dan bu yana İbn Sînâ hakkında farklı Avrupa dillerinde yaklaşık 750 makale ve kitap yayımlandığı tahmin edilmektedir.⁵

O dönemde⁶ Müslüman topraklarının resmi dili olan Arapça eğitimi almıştır. Müslümanların tıbbi katkısını temsil eden onun tıbbi teknikleri ve yazıları ağırlıklı olarak başyapıtı *el-Kânûn fit-tıb'* da yansıtılmaktadır. Diğer değerli katkıları da angelojji⁷, kardiyojji ve böbrek hastalıklarının⁸ tedavisi alanlarındadır.

el-Kânûn fit-tıb Batı'da yaygın olarak kullanılmaktadır ve konuları, bazı alanlarda güncelliğini yitirmiş olsa da modern tıp ders kitaplarıyla benzerlik göstermektedir. Örneğin idrar muayenesi ile ilgili otuz sayfalık bir bölüm, idrar örneklerinin toplanması, muayene yöntemleri, idrarın özellikleri (renk, bulanıklık, kıvam, koku, tortu, hacim, köpük varlığı vb) ve sağlıklı ve hasta bireylerde idrar özelliklerini tanımlayan *Campbell-Walsh*'un Üroloji Ders Kitabı'na⁹ benzemektedir. Ayrıca transperineal yolla cerrahi tanımlamış ve cerrahları vasa deferentia, prostat bezi ve nörovasküler demetlerin yakınlığı ve bu pozisyonda onları açığa çıkarma konusunda uyarmıştır.^{10,11}

er-Râzî

İbn Zekeriyâ, *er-Râzî* ve *Râzî* olarak da bilinen Rhazes, MS 865 yılında şimdiki Tahran'ın birkaç mil güneyindeki Rey şehrinde doğmuştur. Kendisi şu sözleriyle ünlüdür: "Önce kendim incelemedikçe hiçbir şey hakkında yazmam."^{12,13} *er-Râzî* sadece döneminin en önde gelen İranlı hekim ve filozoflarından biri değil aynı zamanda

yüzyıllar boyunca Avrupa tıp okullarındaki temel eğitim metinlerinin de yazarıydı. En çok kimya, tıp, felsefe, tıp etiği, metafizik ve teoloji alanlarındaki katkılarıyla tanınır. Bu alanlarda 184 kitap ve risale kaleme almıştır.¹⁴ er - Râzî'nin doğum tarihi olan 27 Ağustos, günümüzde İran'da Eczacılar Günü olarak ilan edilmiştir. er-Râzî'nin tıp alanındaki en önemli iki katkısı *Kitab el-Mansuri (Liber Al Mansuri)* ve *Kitab al-Havi*'dir. (Liber Continens, kapsamlı kitap veya ansiklopedi anlamına gelir).¹⁵Tıp tarihinde tanınmış bir hekimdir. Hipokrat ve Galen'i takip etmiş ve seleflerinin analitik yaklaşımını büyük ölçüde genişletmiştir. Tıp dünyasında 17. yüzyıla kadar en seçkin karakter olarak biliniyordu. Tıp bilimindeki çok sayıda yenilik ve öncü çalışma er-Râzî'ye atfedilmiştir. Üroloji alanına temel katkısı, idrar yolları ve zührevi hastalıkların patofizyolojisi ile böbrek ve mesane taşlarının tedavisidir. Ayrıca böbrek taşlarının tanı ve tedavisine yönelik tekniklere de öncülük etmiştir. Bu yazıda, üroloji alanındaki önemli katkılarından bazılarını gözden geçireceğiz.^{14,15}

el-Ehaveynî

İslam Medeniyetinin yükselişini takiben Yakın Doğu'da bilimlerin gelişmesi, Orta Çağ boyunca Batı'da yaşanan feci düşüşle keskin bir tezat oluşturmaktadır. Bu dönemde gelişen tıp çeşitli şekillerde İslami, Arap, Arap ve Arap-İslami olarak adlandırılmıştır^{16,19}. el-Ehaveynî bu dönemin bir diğer ünlü eski İranlı hekimidir. Hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Buhara'da doğmuş, eğitim görmüş ve pratik yapmıştır. Bu nedenle el-Buhârî olarak da tanınmıştır. Şu anda Özbekistan Cumhuriyeti'nde bir şehir olan Buhara, İpek Yolu üzerinde, antik Semerkant'ın yakınında bulunuyordu. İslam dünyasının entelektüel merkezlerinden biri haline geldiği Sâmânîler döneminde zenginleşti ve bir süre İbn Sînâ'nın²⁰ da yeri oldu.

Fars dilinde (Farsça) yazan ilk üç tıp yazarı MS 980'de Dânişnâme'yi yazan Hâkim Meyserî ve yaklaşık olarak aynı zamanda ilaçlar üzerine iki kitap (el-Ebniye ve Hakâiki'l-Edviye) derleyen Ebu Mansur Muvaffak Herevî'dir. Ancak açık ara en önemli eser el-Buhari'nin 10. Yüzyılın²¹ sonlarında yazdığı Hidâyetü'l-Müteallimîn fi't-tıb (Tıp Öğrenenlerin Rehberi) adlı eseridir. Farsça yazılmış olan bu eser, döneminin tıp öğretilerine bir bakış sağlayan nispeten kısa ve basitleştirilmiş bir kitaptır. Hidâyet'in bilinen üç el yazması²² vardır; her üçü de yazarın ölümünden birkaç yıl sonra kopyalanmıştır. Çağdaş bir Fars yazar olan Dr. Celal Matini, üç el yazmasını karşılaştırmıştır ve 1965 yılında *Hidâyetin* bu makalede kullanılan edebi baskısını²² yayınlamıştır. *Hidâyet* Orta Farsça veya Farsi-e-Dari ¹⁹ dilinde yazılmıştır ve beş ana bölüm halinde düzenlenmiş 184 bölümden oluşmaktadır. Böbrek ve idrar yolları anatomisi üzerine üç ana bölüm, böbrek ve idrar yolları hastalıkları üzerine yedi bölüm ve üroskopi üzerine tek bir kapanış bölümü bulunmaktadır.²³ Bu bölümler, genel olarak Orta Çağ'da ve özel olarak İran'da böbrek hastalıkları olan hastaların bakımı hakkında fikir vermektedir.

el-Cürcânî

Üroloji alanındaki bir diğer eski İranlı hekim bilim insanı İsmail el-Cürcânî'dir. MS 1042'de İran'ın kuzeydoğusundaki Cürcân'da doğmuş ve MS 1136'da Merv'de ölmüştür.²⁴⁻²⁶ İbn Sînâ gibi ikinci kuşak hekimlerdendir ve Greko-Romen tıp mirasının korunmasında ve aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.²⁷ Neredeyse 1000 yıl önce tıp alanında değerli katkılarda bulunmuştur ve tıbbi görüşlerinin çoğu büyük ölçüde güncel kavramlarla uyumludur. En ünlü eseri *Zahîre-i Hârizmşâhî*'dir. Tıbbın çeşitli

dallarındaki yenilikleri ve uygulamaları yeni ve benzersizdi. el-Cürçânî cerrahide çok becerikliydi ve *Zahîre-i Hârizmşâhî*'de el becerisini ve deneyim detaylarını gösterecek şekilde farklı cerrahi yöntemler ve aletler tanıttı. Üroloji alanında, idrar yapma zorluğu çeken hastaların tedavisi için kateterizasyonu önermiş ve kateterizasyonun başarısız olduğu durumlarda vezikotomiye açıklamıştır.²⁸⁻²⁹

Malzemeler ve Yöntemler

Bu makalede, İranlı öncü hekimler İbn Sînâ, er-Râzî, el-Ehaveynî ve el-Cürçânî'nin böbrek ve ürolojik hastalıklar alanındaki görüşleri hakkında uygun anahtar kelimeler kullanarak mevcut tüm güvenilir elektronik ve basılı kaynakları araştırdık ve bunları modern tıp uygulamaları ile karşılaştırdık.

İbn Sînâ'nın *el-Kânûn fi't-tıbb'ı*, er-Râzî'nin *el-Hâvî*'si ve el-Cürçânî'nin *Zahîre-i Hârizmşâhî*'si orijinal dillerinde (Arapça) daha doğru bir metin sağlamak için Farsça ve İngilizce çevirileriyle karşılaştırıldı.^{10,30-32} el-Ehaveynî'nin *Hidâyet*'inin düzenlenmiş Farsça versiyonu, mevcut en güvenilir metin olarak kullanıldı.²² Geleneksel tıp alanlarına, örneğin dört kardinal humorlar veya bitkisel tedavi, bu çalışmanın kapsamı dışında olduğu için odaklanmadık. Biz sadece modern nefroloji ve üroloji alanlarına karşılık gelen maddeleri ele aldık.

Sonuçlar ve Tartışma

İbn Sînâ

el-Kânûn fi't-tıbbi'n üçüncü kitabının on dokuzuncu bölümü mesane (*ürosist*) ve idrar hakkındadır. Bu bölümde iki risale bulunmaktadır: idrar kesesinin durumu üzerine birinci risale ve idrarın zamanlaması üzerine ikinci risale. Risale 1, bölüm 1'de İbn Sînâ idrar kesesinin anatomisini, fizyolojisini ve patofizyolojisini anlatır^{10,30}:

Tanrı, işe yaramayan ve çıkarılabilen sıvıları (idrar) uzaklaştırmak için insan vücudunda kist benzeri bir organ yaratmıştır. Bu, idrarın yavaş yavaş mesaneye dökülmesini ve gerekli bir zamanda vücuttan tamamen atılmasını sağlar. Aksi takdirde, insanlar her dakika ve her saat idrar yapmak zorunda kalırlardı, bu da idrar salgılayan hastalarda olduğu gibi (Arapça'da tağtirol bol ve Farsça'da chakmizak). Deri benzeri bu şişe, içinde çıkarılabilir sıvının biriktiği mesane olarak adlandırılır.^{10,30}

İbn Sînâ 'nın on asır önce işaret ettiği mesanenin iki fazlı işlevi, Yoshimora ve Chancellor tarafından mesanenin dolması (depolama fazı) ve mesanenin boşalması (işeme)³³ olmak üzere iki ayrı faz olarak tanımlanmıştır. İbn Sînâ'nın dış üretral sfinkterle ilgili aşağıdaki tanımına göre, etli ve hassas materyalin mesaneye bitişik olan prostat bezi olduğunu anlıyoruz: "Mesanenin iki katmanı vardır: iç ve dış katmanlar. İç tabaka mesanenin astarıdır ve gücü ve sertliği dış tabakanın iki katıdır, çünkü iç tabaka büzücü idrarla temas halinde olmak zorundadır.^{10,30} "Bugün mesanenin üç katmanı olduğunu biliyoruz: en iç katman idrarla temas halinde olan ürotelyumdur. Bu tabaka, bitişik apikal hücreleri arasındaki sıkı bağlantılar nedeniyle su geçirmezdir. Orta tabaka

kas, dış tabaka ise adventisyadır. Mesanenin birinci ve ikinci katmanları İbn Sînâ tarafından tek bir katman olarak ele alınmıştır. *el-Kânûn fi't-tıbb*'in üçüncü kitabının on dokuzuncu bölümünün ikinci kısmı idrar kesesi hastalıkları üzerinedir. Bu bölümde mesane hastalıklarının sınıflandırılması aşağıdaki gibi belirtilmiştir^{10,30}

[...] (1) mesane iltihabına bağlı hastalıklar; (2) mesane taşı da içeren mesane çıkış tıkanıklığına bağlı hastalıklar; (3) mesanenin normalden küçük veya büyük olduğu mesane hacmi anormalliklerine bağlı hastalıklar; (4) mesanenin yumrulu lezyonları ve sarkması gibi lokal hastalıklar; (5) mesanenin ülserleşmesi veya yırtılması, mesanenin yarılması vb. nedenlere bağlı bozukluklar; (6) sinir sistemi bozukluklarına bağlı mesane bozuklukları ve (7) mizaç değişikliklerine bağlı bozukluklar.

Günümüzdeki mesane hastalığı sınıflandırması *Kânûn'un* sınıflandırmasına ⁹ neredeyse benzemektedir: (1) spesifik enfeksiyonları (örn. tüberküloz), nonspesifik sistiti (bakteriyel ve viral) ve interstisyel sistiti (Hunner ülseri dahil) içeren mesane enflamatuvar bozuklukları; (2) mesaneyi etkileyen mesane boynu ve infravezikal obstrüksiyonlar (benign prostat hiperplazisi ve mesane taşı dahil); (3) konjenital megakistis, konjenital mesane hipoplazisi ve epispadias- ekstrofi kompleksi dahil konjenital mesane bozuklukları; (4) mesane tümörleri; (5) mesane divertikülü ve pelvik taban gevşekliği (sistosel dahil); (6) mesane travması; (7) merkezi ve periferik sinir sistemi hastalıklarına bağlı nörojenik mesane. İlginçtir ki İbn Sînâ mesane rahatsızlıklarının çoğunu kabul etmiştir. Hatta dördüncü maddede mesane tümörlerine "yumrulu lezyonlar" ve beşinci maddede "mesane ülserleri" olarak işaret etmektedir.

el-Kânûn fi't-tıbb'ın on dokuzuncu kitabının üçüncü bölümünün beşinci kısmı idrar kesesi taşları hakkındadır. Aşağıda bu bölümden bazı alıntılar yer almaktadır:

Mesane taşları böbrek taşlarından daha büyük ve daha serttir. Renkleri sarıdan siyaha ve bazen de grimsi beyazımsıdır. Bazen mesanede birden fazla küçük parça bulunur. Mesane taşı genellikle idrar yolundan geçtikten sonra teşhis edilir. Bu taşlar genellikle zayıf kişilerde ortaya çıkarken, böbrek taşları çoğunlukla obez kişilerde gelişir. Çocuklarda, ergenlerde ve gençlerde genellikle böbrek taşı yerine mesane taşı görülür. ^{10,30}

İbn Sînâ'nın tarif ettiği mesane taşı epidemiyolojisinin, modern ürolojinin bulgularıyla çok doğru bir şekilde örtüştüğünü belirtmek gerekir.³⁴ Gelişmekte olan ülkelerde, mesane taşı çocuklarda daha yaygındır ve bu durum çocukların beslenmesindeki yetersiz beslenme ve fosfat eksikliğine bağlanabilir.³⁵ İbn Sînâ'nın zamanında radyolojik veya ultrasonografik imkanlar yoktu; bu nedenle, kendisinin de belirttiği gibi, sadece teşhis edilebiliyordu.³⁶

Üroloji ders kitaplarında mesane taşlarının genellikle tek olduğu, ancak hastaların %25'inde *Kânûn'a* uygun olarak çok sayıda taş bulunduğu belirtilmektedir.³⁶

Mesane taşı küçükse, el basıncıyla dışarı atılabilir, ancak büyükse, insizyon hattının genişletilmesi gerekir ve taşı kavrayıp çıkarmak için kavrayıcı kerpetenlere ihtiyaç duymanız

mümkündür. Bazen taş çok büyük olabilir ve taş boyutuna uygun çok büyük bir kesi açmanız mümkün değildir. Bu koşullarda yapacağımız şey, büyük dış taşıyı kerpetenlerle kavramak ve azar azar dış taşıyı kırmak ve ezilmiş dış taşının tüm parçalarını dışarı atmaktır. Ve çok küçük de olsa mesanede herhangi bir parça bırakmamalıyız. Çünkü çok küçük bir taş parçası bile mesaneden çıkarılmazsa büyüyecek ve genişleyecektir. ^{38,39}

Günümüzde endoürolojide taş tutucu aletlerin özel bir yeri vardır,³⁷ ve çok büyük taşlar için İbn Sînâ'nın on asır önce işaret ettiği benzer modern litotripsi yöntemleri³⁸ vardır; ancak ürologlar litotripsi seçeneklerini pnömomatik, elektro hidrolik ve ultrasonik yöntemlere kadar genişletmişlerdir. İbn Sînâ'nın da belirttiği gibi, litotripsi sonrasında mesanede kalan taş parçaları, çok küçük bile olsalar, yabancı cisim ve nidus görevi görerek büyür ve yeniden büyük taşlar oluşturur.^{38,39}

İbn Sînâ "idrarın anormal durumundan kaynaklanan semptomların şunlar olduğunu belirtmiştir: (1) dizüri, (2) zor işeme, (3) idrar retansiyon, (4) sıklık, (5) idrar kaçırma ve (6) diyabet gibi rahatsızlıklarda poliüri.^{10,30} " Ayrıca, mesane çıkışı tıkanıklığı semptomlarını içeren bazı alt idrar yolu semptomlarını da sıralamıştır.⁴⁰

Oligüri aşağıdaki nedenlere bağlı olabilir: (1) yetersiz sıvı içmek; (2) vücut gözenekliliği; (3) ishalin vücut üzerindeki etkisi; (4) sıvıların emiliminin bozulmasıyla sonuçlanan böbreklerin yetersizliği ve (5) karaciğer sirozunda (Arapça'da gonieh sou) ve damla hastalığında (Arapça'da estesgha) olduğu gibi karaciğerin sıvıyı ayırma ve böbreklere gönderme yetersizliği. Ekşi diyetlerin hasta için zararlı olduğunu ve cinsel ilişkinin hastalığı ağırlaştırdığını bilmelisiniz.^{10,30}

Modern üroloji ve nefrolojide böbrek yetmezliğinden kaynaklanan oligüri (1) dehidratasyon, sepsis veya böbrek yetmezliğine bağlı prerenal azotemi azalmış kalp debisi; (2) hepatorenal sendrom; (3) ilaç yan etkileri de dahil olmak üzere iyatrojenik nedenler; (4) vasküler bozukluklar; (5) nefrit ve akut tübüler ve kortikal nekroz gibi intrarenal (parankimal) hastalıklar ve (6) postrenal nedenler⁴¹. İbn Sînâ bu nedenlerin çoğuna işaret eder ve ayrıca sıkı ve "ekşi" (asidik) diyetlerden kaçınılmasını önerir, bu da bize böbrek yetmezliğinin metabolik asidoza neden olduğunu hatırlatır.

İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-tıbb'ının bilimsel metodolojisi ve modern üroloji ile karşılaştırılması, İbn Sînâ'nın hastaların teşhis ve tedavisindeki tekniğinin gerçekten deneysel olduğunu ve zamanının batıl inançlarından uzak olduğunu göstermektedir.

er-Râzî

Üroloji alanındaki bir diğer eski İranlı hekim bilim insanı er-Râzî'dir. Çeşitli konularda 224'ten fazla kitap yazmıştır, ancak en ünlü el yazması Avrupa'da *Liber Continens* olarak bilinen *el-Hâvî fi't-Tıbb* adlı tıp ansiklopedisidir. Yunan ve Roma tıbbının, kendi klinik gözlemlerinin, vaka çalışmalarının ve kişisel tıbbi uygulamalarının bir derlemesiydi. er-Râzî'nin geniş ölçüde yararlandığı vaka öyküleri, teşhis ve tedavi ettiği farklı hastalıkların belgelenmesi için eğitici bir yardımdı.⁴²

el-Hâvî fi't-Tıbb'in birinci kitabının yedinci bölümü idrar yolu hastalıklarının

anatomisi, fizyolojisi ve fizyopatolojisini kapsamaktadır:

[...] *böbreklerde taş olabilir ve ağrıları kalın bağırsak ağrısına benzer ve bu ikisi ayırt edilmelidir. Bellerde ağrı, idrarda tortu, taş geçişi veya birkaç ay önce ağrıyla geçen siyah idrar taş ağrısına işaret eder. Bulantı varsa veya ağrı yemekten sonra geliyorsa ya da karın içinde ve arkadan çok öne doğru yerleşmişse kolon ağrısı olma olasılığı daha yüksektir. Ağrının yeri önemlidir: abdominal kolikte ağrı daha geneldir ve önde olma eğilimindedir, böbrek taşlarında ise ağrı daha sınırlıdır ve arkada olma eğilimindedir.*³¹

Böbrek taşının önlenmesine yönelik tavsiyeleri oldukça uygulanabilirdi ve hiperkalsiüriden kaçınma ve idrarın doygunluğunu artırma gibi mevcut önerilerden pek farklı değildi: "[...] bahsettiğimiz ağır yiyeceklerden kaçınınız. Uzun süre sırt üstü yatmayın. Peynir, süt türevleri, özellikle taze peynir, haşlanmış yumurta, mayasız ekmekten kaçınınız. Diüretik kullanınız, (salatalık, kavun, incir, üzüm ve doğal kaynaklardan gelen kristal berraklığında su gibi.)"⁴³

er-Râzî ilk kez hastanın lavmanla⁴⁴ ameliyat öncesi hazırlanmasını tanıtmıştır: "[...] rektumdaki dışkı mesane taşlarının palpe edilmesini ve yerinin tespit edilmesini zorlaştırabileceğinden veya imkânsız hale getirebileceğinden, hastaya önceden lavman yapılması şarttır. Bağırsak içeriğini boşalttığında, taşı hissetmek ve ayrıca abdominal palpasyon kolaylaşır."⁴⁵ Görüldüğü üzere, suprapubik abdominal palpasyona atıfta bulunuyordu ve o günlerde, yaygın beslenme bozukluğu nedeniyle, hastaların çoğu mesanenin oldukça kolay palpe edilebildiği ve tanı anında taşların genellikle çok büyük boyutta olduğu genç, zayıf çocuklardı.

er-Râzî, vezikal ve renal hematüri arasındaki ayrımı çok bilimsel ve güncel bir şekilde tanımlamaktadır:

[...] *Ani hematüri böbrek damarının yırtılmasına bağlıdır ancak mesanede böyle bir durum söz konusu olamaz çünkü böbrekte olduğu gibi bol miktarda kan gelmesi nedeniyle mesane damarının yırtılması söz konusu olamaz. Bunun nedeni kanın mesane damarlarında böbrek damarlarında olduğu gibi süzülmemesidir. Ancak mesaneye gelen kan miktarı sadece beslenmesine yetecek kadarken, böbrekte kan süzülmesi için büyük kan damarları ve beslenme ihtiyacından çok daha fazla miktarda kan mesaneye gelir. Ayrıca mesanedeki damarlar böbreğin derinliklerine giren damarlar gibi içeriye yakın ve desteksiz değildir.*³¹

Glomerülonefritte konjesyon ve artmış geçirgenlik nedeniyle gözlenen renal hematüriyi açıklaması da kesindi.⁴⁵

er-Râzî, distal üreter taşı semptomlarını çok doğru bir şekilde tanımlar: "[...] bu semptomlar arasında basit bir karın tahrişi, pelvik bölgede karıncalanma ağrısı ve üretrada iğnelenme hissi vardır. Bazen, böbrek taşı üreterlerden geçip mesaneye doğru ilerlerken ağrı inguenlere kadar uzanabilir." Ayrıca böbrek taşı belirtilerini de açıkça resmetmektedir: "[...] idrarın koyuluğu, idrarda taş materyallerinin birikmesi, karında ağırlık ve rahatsızlık hissi ve yatarken bu bölgede gerilme hissi taş oluşumunu"³¹

gösterebilecek belirtilerdir.

Modern tıp bilgisine uygun olarak hem İbn Sînâ hem de er-Râzî, taş üreterlerden geçerken ağrının daha da kötüleştiğine inanıyordu; aksi takdirde hastalar sadece "yanlarda ağırlık hissederler."¹⁴

O günlerde idrar incelemesi için yeni laboratuvar analizleri mevcut olmadığından, Müslüman hekimler idrarın fiziksel özelliklerini gözlemlemek ve klinik kararlarını görünüşünden çıkarmak zorundaydı. er-Râzî, idrarın üriner sistemdeki dolaşımı yansıttığına inanıyordu. İdrarı renk, kıvam, tortu, tat, berraklık, dokunma vb. açılardan incelemiş ve her bulguyu çeşitli alt bölümlere ayırarak her birinin altında yatan nedeni ve önemini belirtmiştir. Hematüri, kötü kokulu idrar, suprapubik ağrısı olan bir hastada birikinti olması sistite işaret ediyordu. Üretral akıntı ve dizüri üretiri gösteriyordu.⁴⁶

el-Ehaveynî

el-Ehaveynî, *Hidâyet*'te genel olarak Orta Çağ'da, özel olarak da İran'da idrar yolları fizyolojisi hakkındaki bilgilerine ışık tutmaktadır:

İdrar kesesi pubis ve rektum arasında yer alır ve iki katmandan oluşur. İdrar böbreklerden üreter olarak adlandırılan kanallar aracılığıyla mesaneye gelir, üreter mesane katmanlarından birine nüfuz eder ve mesane boynuna ulaşana kadar bu iki katman arasında ilerler, burada diğer katmana nüfuz eder ve idrar mesaneye girer. Bu kısmın bu şekilde oluşturulmasının nedeni, idrarın aynı kanala geri dönememesi, idrarın geri dönmesi üzerine iç tabakanın (üreterin) bu intramural kısmını dış tabakaya doğru sıkıştırarak geçişi sıkılaştırması ve idrarın üreterlere geri dönmemesini sağlamaktır. Mesanenin başında, istemsiz idrara çıkmayı önlemek için onu tamamen saran büyük bir kas vardır. İdrar yapma dürtüsü üzerine mesanenin başı istemli olarak genişler ve idrar dışarı atılır.²²

Mesanenin yapısı sinirlidir ve içinde atardamarlar ve toplardamarlar bulunur. Mesanenin yapısının bu doğru tanımı ve mesanenin, üreterovezikal bileşkenin ve mesane boynunun işlevi, Yunan metinlerinde açıklanan hâkim kavramlarla tutarlıydı. Hem Galen (MÖ 130 ila 200) hem de Efesli Rufus (MS 1 ila 2. yüzyıl) mesanenin antireflü mekanizmalarına dikkat çekmiştir.^{47,48}

Böbrek hastalıkları konusunda el-Ehaveynî şöyle demektedir: "Böbrek, fonksiyonel bozukluk (işlev bozukluğu), yapısal bozukluklar ve bozulma ve taş ve iltihaplanma ve böbrek zayıflığı ve atrofisi, yani *hozal* gibi bazı özel bozukluklar dahil olmak üzere diğer organlar gibi hastalıklara tabidir. Khoon Raftan (hematüri) ve rim raftan (piyüri) böbreği tutan iltihaptan kaynaklanır ve (bu hastalıklarda) idrarla birlikte idrar yolundan irin atılır ve idrar yapma güçlüğü (dizüri) ortaya çıkar."²²

Böbrek hastalıklarına ilişkin tanımlamalarını takip etmek kolay değildir, ancak bütünüyle ele alındığında, kaşeksi, halsizlik ve damla belirtileriyle birlikte çeşitli etiyolojilere bağlı ilerleyici böbrek hastalığının ortaya çıktığını göstermektedir. *Renal atrofi (hozal)* olarak adlandırdığı durum, kaşeksi, poliüri, ödem ve damla ile seyreden

son evre böbrek hastalığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, iyileşebilen, apse oluşturabilen veya iyileşemeyip "sert" hale gelebilen iltihaplı böbreklere atıfta bulunması, son dönem böbrek yetmezliğinin küçük sertleşmiş böbreklere işaret ediyor gibi görünmektedir. Sertleşmiş son evre böbreklere yapılan atıflar Saliceto'lu William Gulielmus'a (MS 1210 ila 1277) atfedilmiştir, ancak aslında bu durum 2. yüzyılda Efesli Rufus tarafından tanımlanmış ve Gulielmus'tan 200 yıl önce el-Ehaveynî tarafından yeniden ifade edilmiştir.^{48,49}

Nefrolitiazis tanımı dönemin diğer hekimleriyle benzerdir ve hepsi ağır gıdaların ve süt ürünlerinin taş neden olabileceğinden ve kadınların mesane boynu daha kısa olduğu için üretral taşların ağırlıklı olarak erkeklerde görüldüğünden bahsetmektedir^{47,50,51}. Ayrıca üreter koliklerinin hafifletilmesinde termoterapinin ve fiziksel aktivitenin rolünün altını çizmektedir:

Taş böbrekte büyüdüğünde idrarı engellediğine, dayanılmaz ağrıya neden olduğuna ve ağrı nedeniyle zihinsel karışıklığa yol açabileceğine dikkat edin. Ağrının her bir durumu bir epizod olarak adlandırılır (ağrı aralıktır). Ağrı sırasında hasta, içinde lahana yaprakları (Brassica oleracea), hatmi yaprağı (Althaea officinalis), papatya (Anthemis nobilis), cüce sarı (Astragalus hamosus), çemen otu (Trigonella foenum graecum), keten tohumu (Linum usitatisimum), adaçayı tohumu (Artemisia absinthium) ve deve dikenini (Centaurea calcitrapa) ile demlenmiş ılık su dolu bir küvette oturmalıdır. Ve su küvetinden çıktıktan sonra (hastanın sırtına hafifçe duvar çiçeği (Cheiranthus cheiri) yağıyla masaj yapılmalıdır. Daha sonra tek ayak üzerinde [yukarı ve aşağı] zıplamalı veya yerinde tırıs giden bir ata binmeli veya taş oradan çıkana kadar bir merdivenden hızla tırmanmalıdır [...].²²

Hidâyet'in özelliklerinden biri de sistematik ve yapılandırılmış tedavi kılavuzlarıdır.⁵¹ el-Ehaveynî, litoklastik ve idrar yollarını genişletici doğal maddelerin uzun bir listesini, daha az toksik ama daha az etkili olandan daha etkili ama daha yüksek toksisiteye sahip olana doğru sıralayarak sunmaktadır.⁵¹ Bu maddelerin birçoğundan Dioscorides (1. yüzyıl) ve diğer Yunanca metinlerde bahsedilmektedir. el-Ehaveynî, modern sözlüklerde bulunması bazen zor olan bitkiler için sıklıkla Farsça, ancak bazen Yunanca, Arapça ve Urduca terimler kullanmaktadır.⁵³

el-Ehaveynî, septisemi, yüksek ateş deliryum ve konfüzyon ile komplike idrar yolu enfeksiyonunu tanımlamıştır. Bu durumu menenjitte benzer olarak nitelendirmiş ve *Bizans tıp metinlerinde bulunana benzer bir öneri*⁵⁴ olan bazilik damardan kan alınmasını önermiştir: "Mesane iltihabı [doğası gereği] sıcaktır ve belirtileri büyük tahriş ve şiddetli ağrıdır, idrar kesilir, sayıklama ile ateş yükselir ve dil kararır ve beyin iltihabında [menenjit] görülen [karışıklık] belirtileri ortaya çıkar. Tedavisi beyin iltihabı için bahsettiğim [yolla] aynıdır: ilk olarak bir bazilik ve diseksiyon yapılmalıdır[...].²²

el-Cürcânî

el-Cürcânî mesane ve üretranın fizyolojisini şu şekilde tanımlamaktadır: *Mesane bir işeme aracıdır ve iki katmanlı bir kestaneye benzer. İç tabaka tutucu ve dışarı atıcı sinirlerden örülmüştür ve dış tabaka mesane dolduğunda iç tabakayı tutan güçlü bir zardan oluşur [...]. Mesanenin*

bir boynu vardır ve buradan su dışarı çıkar ve erkek mesanesi üç kıvrımlıyken diğerlerinin (kadınların) sadece bir kıvrımı vardır. Erkeklerin idrardan daha zahmetli bir şekilde temizlenmesinin nedeni budur. Mesane boynunda bir kas vardır ve lifleri mesaneye dairesel os yoluyla girer. İdrarın tutulması ve zamanında dışarı atılması bu kasın görevidir ve insanlar istemli olarak işlemek istediklerinde, lifleri gevşer ve mesane boynu Allah'ın izniyle genişler.³²

Açıkça görülüyor ki, mesane anatomisi ve fizyolojisine ilişkin açıklamaları modern bilimsel bulgular idrar yapma zorluğu olan hastaların tedavisi için kateterizasyonu önermiştir.^{55,56} Ancak şişlik, yaralanma veya mesane taşı nedeniyle kateter kullanımı mümkün değilse, vezikotomi ve tıkaçıcı ajanın boşaltılmasından başka bir yol olmadığını belirtmiştir^{29,57}: "[...] İşeme güçlüğünün nedeni tıkanma ve dışarı atmada zayıflık ise tedavi *gathatir* [metal kateter] kullanmaktır [...] ve iltihap, ülser veya mesane taşı nedeniyle etkili olmadıysa, suyun [idrarin] atılması ve taşın çıkarılması için mesaneyi bölmekten başka bir *yol* yoktur. Tek tehlike yara yerinin kapanmamasıdır ki bu da hastayı ölüme terk etmekten daha üstündür."

Sonuç

Böbrek ve mesane taşı hastalıkları tıp tarihinde er-Râzî, İbn Sînâ, el-Ehaveynî ve el-Cürcânî tarafından çokça tartışılmıştır. Bu bilim insanlarının böbrek hastalıklarına yaklaşımlarında bilimsel olmayan, cahilce veya aptalca yöntemlere yer yoktu. Eski İranlı hekimlerin bilimsel metodolojisi ve bunun modern üroloji bulgularıyla karşılaştırılması, İbn Sînâ ve er-Râzî'nin hastaların teşhis ve tedavisindeki yöntemlerinin deneylere dayandığını ve zamanlarının batıl inançlarının yakınında olmadığını göstermektedir. Bu taşların etiyolojisi, teşhisi ve tedavisi hakkındaki açıklamaları temelde modern kavramlardan farklı değildi. Kolit ve renal kolik arasındaki ve böbrek ve mesane taşları arasındaki ayırıcı tanılar çok açık bir şekilde gösterilmiştir. Çalışmamızın bu alanda gelecekte yapılacak daha kapsamlı ve derinlemesine çalışmalar için yeni bir şevk yaratacağını umuyoruz.

Kaynaklar/ References

- "A bibliography of publication on Islamic and Muslim world since 1906." 8. baskı. Leiden: Brill Academic Publisher, 2006.
- Abu Ali Sina. Qanun. Çev. Sharafkandi, A. R. Tahran: Soroush, 2004.
- Al-Baba, M. Z. Avicenna Min Moallifat Ibn Sina al-Tibbiya (Kitab dafş al-madarr al-kolya an al-Abdan alensanyya & al-Urjuza fi al-Tibb & al-Adwia alqalbyya). Halep: Institute of Arabic and Scientific Heritage Press, 1984.
- Al-Baba, M. Z. Introduction of Min Moallifat Ibn Sina al-Tibbiya. Halep: Institute of Arabic and Scientific Heritage Press, 1984.
- Al-Razi. Kitab al-Hawi fi't-Tibb. 1. baskı. Haydarabad: Osmania Oriental Publications of Osmania University, 1961.
- Amr, S. S. ve A. Tbakhi. "Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya Razi (Rhazes): Philosopher, Physician and Alchemist." Annals of Saudi Medicine 27 (2007): 305-307.
- Ardalan, M. R., M. M. Shoja, R. S. Tubbs ve G. Eknayan. "Diseases of the Kidney in Medieval Persia—The Hidayat of Al-Akhwayni." Nephrology Dialysis Transplantation 22 (2007): 3413-3421.

- Avicenna. *The Canon of Medicine*. Çev. Laleh Bakhtiar. Chicago: Kazi Publications, 1999.
- Azimjan, A. "A study of Canon of Avicenna in Uzbekistan." *Jashnameh Ibn Sina* içinde, 398-402. Tahran: Council of National Works Press, 1955.
- Bonomini, V., C. Campieri ve M. Zucconi. "Guilielmus de Sacileto and His Contributions to Renal Medicine." *American Journal of Nephrology* 17 (1997): 274-281.
- Broumand, B. ve A. Nobakht. *The Kidney and Bladder Stones from View of Muhammad Ibn Zakariya Razi*. Tahran: Iranian Academy of Medical Sciences, 2008.
- Browne, E. G. *Arabian Medicine*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1964.
- Bynum, W. F., R. Porter ve L. I. Conrad. "Arab-Islamic Medicine." Bynum ve Porter'ın derlediği *Companion Encyclopedia of the History of Medicine* içinde, 676-727. New York: Routledge, 1993.
- Changizi Ashtiyani, S. ve A. Amoozandeh. "Rhazes diagnostic differentiation of Smallpox and Measles." *Iran Red Crescent Medical Journal* 12 (2010): 480-483.
- Changizi Ashtiyani, S. ve A. Cyrus. "Rhazes, a genius physician in diagnosis and treatment of kidney calculi in medical history." *Iranian Journal of Kidney Diseases* 4 (2010): 106-110.
- Changizi Ashtiyani, S., A. Zarei ve M. Elahipour. "Innovations and Discoveries of Jorjani in Medicine." *Journal of Medical Ethics and History of Medicine* 2 (2009): 16.
- Changizi Ashtiyani, S., M. Shamsi ve K. Kabiri Nia. "Role of Razi in modern medical education." *Journal of Medical Ethics and History of Medicine* 3 (2010): 7-12.
- De Koning, P. *Traité sur le Calcul dans les Reins et dans la Vessie par Abu Bakr Muhammed Ibn Zakariya al-Razi*. Belçika: Leyden, 1896.
- Desnos, E. "The History of Urology up to the Latter Half of the Nineteenth Century." Murphy, L. J. T. (ed.). *The History of Urology* içinde, 5-186. Springfield, Ill: Thomas, 1972.
- Dols, M. W. *Medieval Islamic Medicine*. Berkeley, CA: University of California Press, 1984.
- Eknoyan, G. "History of Urolithiasis." *Clinical Reviews in Bone and Mineral Metabolism* 2 (2004): 177-185.
- Eknoyan, G. "Rufus of Ephesus and His Diseases of the Kidneys." *Nephron* 91 (2002): 383-390.
- Eknoyan, G. "The Origins of Nephrology. Galen, the Founding Father of Experimental Renal Physiology." *American Journal of Nephrology* 9 (1989): 66-82.
- Elgood, C. *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate*. Londra: Cambridge University Press, 1952.
- Elgood, C. *Safavid Medical Practice/The Practice of Medicine, Surgery and Gynaecology in Persia Between 1500 AD and 1750 AD*. Londra: Luzac, 1970.
- Galen. *On the Uses of Different Parts of the Body (De Usu Partium)*. Çev. May, M. T. New York: Cornell University Press, 1968.
- Greppin, J. A. C., E. Savage-Smith, J. L. Gueriguian ve L. Richter-Bernburg. "Iran's Contribution to Medicine and Veterinary Science in Islam AH 100-900/AD 700-1500." Greppin, Savage-Smith, Gueriguian ve Richter-Bernburg'un derlediği *The Diffusion of Greco-Roman Medicine into the Middle East and Caucasus* içinde. Delmar, NY: Caravan Books, 1999.
- Ho, K. L. V. ve J. W. Segura. "Lower Urinary Tract Calculi." Wein, A. J., Kavoussi, L. R., Novick, A. C., Partin, A. W. ve Peters, C. A. (ed.). *Campbell-Walsh Urology*, 9. baskı içinde, 2663. Philadelphia: Saunders, 2007.
- Ho, K. L. V. ve J. W. Segura. "Lower Urinary Tract Calculi." Wein, A. J., Kavoussi, L. R., Novick, A. C., Partin, A. W. ve Peters, C. A. (ed.). *Campbell-Walsh Urology*, 9. baskı içinde, 2666-2672. Philadelphia: Saunders, 2007.
- Ibn Sina. *Al-Qanun fi al-tibb*. Roma: Typographia Mediciea, 1593.
- Jorjani, S. E. *Alaghraz Altabyh va Almahahesololayee*. Ed. Tajbakhsh, H. Tahran: Tehran University Press & Academy of Sciences, 2005.

- Jurjani, S. I. Zakhireh-i Kharazmshahi. Ed. Saeedi Sirjani, A. A. Tahran: Iran Cultural Publications, 1976.
- Leclerc, L. Histoire de la Médecine Arabe. Paris: Ernest Ledoux, 1876.
- Lingeman, J. E., B. R. Matlaga ve A. P. Even. "Surgical Management of Upper Urinary Tract Calculi." Wein, A. J., Kavoussi, L. R., Novick, A. C., Partin, A. W. ve Peters, C. A. (ed.). Campbell-Walsh Urology, 9. baskı içinde, 1448. Philadelphia: Saunders, 2007.
- Madineh, S. M. A. "Avicenna's Canon of Medicine and Modern Urology. Part I: Bladder and Its Diseases." Urology Journal 5 (2008): 284-293.
- Matini, J. Hidayat al-Mutaallimin fi al-Tibb by Abubakr Rabi ibn Ahmad al-Akhawaini al-Bukhari. Meshed: Meshed University Press, 1965.
- McAninch, J. W. "Symptoms of Disorders of the Genitourinary Tract." Tanagho, E. A. ve McAninch, J. W. (ed.). Smith's General Urology, 17. baskı içinde, 30-38. New York: Lange Medical Books/McGraw-Hill, 2008.
- Meshkat, S. M. Avicenna Angelology. 2. baskı. Hamadan: Bu Ali University Press, 2004.
- Mevcha, A. ve M. J. Drake. "Etiology and Management of Urinary Retention in Women." Indian Journal of Urology 26 (2010): 230-235.
- Moharreri, M. R. Zakhireye Kharazmshahi. Tahran: The Iranian Academy of Medical Sciences, 2005.
- Nafisi, S. "Avicenna in Europe." Jashnameh Ibn Sina içinde, 300-307. Tahran: Council of National Works Press, 1955.
- Naji, M. R. The Islamic History and Civilization in the Samanid Realm. Tahran: Symposium on the Samanid Civilization, History and Culture Press, 1999.
- Najmabadi, M. History of Medicine in Iran After Islam. 3. baskı. Tahran: Tehran University, 1996.
- Palagiri, A. V. ve P. P. Dangle. "Distal Ureteral Calcification Secondary to Deflux Injection: A Reality or Myth?" Urology 77 (2011): 1217-1219.
- Parsapoor, Z. ve M. M. Isfahani. "Kefayat-al-teb, an ancient treasury of East and West." Journal of Medical Ethics and History of Medicine 3 (2010): 1-8.
- Patel, U., K. Ghani ve K. Anson. Endourology: A Practical Handbook. Londra: Taylor & Francis, 2006.
- Shek, K. L., A. Pirpiris ve H. P. Dietz. "Does Levator Avulsion Increase Urethral Mobility?" European Journal of Obstetrics & Gynecology and Reproductive Biology 153 (2010): 215-219.
- Shoja, M. M. ve R. S. Tubbs. "The disorder of love in the Canon of Avicenna." American Journal of Psychiatry 164 (2007): 228-229.
- Soltani, A. Encyclopedia of Traditional Medicine: Dictionary of Medical Plants. Tahran: Iran University of Medical Sciences Press & Ardjomand Publisher, 2005.
- Spink, M. S. ve G. L. Lewis. Albucasis on Surgery and Instruments. Londra: Welcome Institute of the History of Medicine, 1973.
- Stoller, M. L. "Urinary Stone Disease." Tanagho, E. A. ve McAninch, J. W. (ed.). Smith's General Urology, 16. baskı içinde, 284. 2004.
- Tabatabayee, S. M. A Gist of Al-Hawi. Meshed: Mashhad University of Medical Sciences, 2009.
- Tadjbakhsh, H. Al-Aghraz al-Tibbia Val Mabahess al-Alaiia. Tahran: Tehran University Press, 2006.
- Tadjbakhsh, H. Al-Aghraz al-Tibbia Val Mabahess al-Alaiia. Tahran: Tehran University Press, 2006.
- Wein, A. J., L. R. Kavoussi, A. C. Novick, A. W. Partin ve C. A. Peters, eds. Campbell-Walsh Urology. 9. baskı. Philadelphia: Saunders, 2007.
- Yarshater, E. The History of Medicine in Iran. New York: Encyclopedia Iranica Foundation, 2004.

Yoshimora, N. ve M. B. Chancellor. "Physiology and Pharmacology of the Bladder and Urethra."
Wein, A. J., Kavoussi, L. R., Novick, A. C., Partin, A. W. ve Peters, C. A. (ed.). Campbell-
Walsh Urology, 9. baskı içinde, 1922-1970. Philadelphia: Saunders, 2007.